

BALÁZS PÉTER – PENKE OLGA**MONTESQUIEU MŰVEINEK ÉS GONDOLATAINAK FOGADTATÁSA
A 18. SZÁZAD VÉGÉTŐL NAPJAINKIG MAGYARORSZÁGON**

Montesquieu a francia irodalom és filozófia kivételes alakja, aki mai gondolkodásunkra talán a legállandóbb hatást gyakorolja a felvilágosodás filozófusai közül, bár nevét ritkábban említik, mint például Voltaire-ét.¹ Írásai már a 18. században vitákat váltottak ki, amelyek közül a katolikus hitvédelem és Voltaire bírálatai a legismertebbek.² Gondolatai és munkássága iránt soha nem szakadt meg az utókor érdeklődése: filozófusként, esztétaként, szépíróként, történetíróként egyaránt mély hatást gyakorolt egész Európára.

Magyarországi hatása részben egybeesik az európai sajátosságokkal, miközben az eltelt két és fél évszázad alatt vannak olyan jelenségek is, amelyek teljesen eltérnek, elsősorban abban a vonatkozásban, hogy melyek azok a művek, amelyeket az olvasók előnyben részesítenek, de abban is, hogy milyen módon közvetítik őket a fordítók és az értelmezők a magyar közönség számára, illetve hogy melyik időszakban életművének mely területei kerülnek előtérbe. Magyar fordításairól 1920-ban készült először bibliográfia,³ amely a későbbiekben néhány ponton kiegészült. A 19. századtól kezdve születtek műveiből teljes fordítások, majd a következő században ugyanazokból a művekből új fordítások is készültek (így római történelme összesen négy különböző magyar fordító munkájaként olvasható), közben ugyanakkor más munkáinak fordítására is sor került. A magyar kritika azonban nem tárta fel a francia filozófus és író hatásának sajátosságait és nem elemezték azt sem, hogyan alakították művei vagy azok fordításai a magyar filozófiai nyelvet, de arról is csak elszórt adataink vannak, hogy műveit (különösen fiktív írásait) miért fordították le vagy milyen szerepet játszottak a magyarországi eszmetörténeti és irodalmi folyamatokban.

Montesquieu írásainak a francia, angol és olasz kutatások szenteltek nagy figyelmet. Összes műveinek kritikai kiadását 1998-ban kezdték meg és minden remény megvan arra, hogy hamarosan megbízható szöveggel és a kutatások összegzését is elvégezzve

¹ Jean Ehrard megállapítása, aki 1998-tól rendszeresen vizsgálja a Montesquieu-re vonatkozó hivatkozásokat a legolvasottabb francia napilapban, a Le Monde-ban, eredményeit a Revue Montesquieu számaiban olvashatjuk.

² Az 1721 és 1796 között megjelent legjelentősebb kritikákból készült válogatás: *Mémoire de la critique*, éd. Catherine VOLPILHAC-AUGER, Paris, P. U. de la Sorbonne, 2003.

³ BARANYAI Zoltán, *Első Montesquieu-fordításaink*, EphK, 1920, 3–8.

kerüljenek az olvasó kezébe ne csak maguk az alapszövegek, hanem azok a vázlatok, feljegyzések, kiadatlan kéziratok is, amelyeknek eddig nem tulajdonítottak fontos szerepet.⁴ A kutatások feltárták, hogy olyan ismert szövegek esetében is fontos lehet a kiadás koncepciója, mint a *Perzsa levelek*, ahol a kritikai kiadás helyreállítja a szerző szándékai szerint közlésre szánt szöveget.⁵ A kiadás kutatói gárdája konferenciákon ismerteti tapasztalatait, amelyek anyaga rendszeresen megjelenik a *Cahiers* és a *Revue Montesquieu*-ben.⁶ A kutatási eredmények összegzéséhez és elterjesztéséhez tematikus szótár is hozzájárul, a *Dictionnaire électronique Montesquieu*, amely kizárólag elektronikus formában jelenik meg, ezen kívül multimédiás anyagok, amelyek minden olvasó számára ingyen és könnyen hozzáférhetők.⁷ Az eredeti művek kiadástörténete egyes esetekben a magyar recepcióra is hatással volt, így figyelembe kell vennünk 1875 és 1941 után, minden részletre azonban nem térünk ki.⁸

Montesquieu művei és gondolatai magyar fogadtatásának felmérésére és elemzésére tehát nemcsak jó szövegek, hanem kivételesen gazdag európai szakirodalom birtokában vállalkozhatunk. Az európai fordítások sajátosságai vonatkozásában még viszonylag kevés eredményt publikáltak, ilyen szempontból vizsgálódásunk bizonyára kiegészítésekre szorul a későbbi kutatások fényében. Tanulmányunk több célt kíván megvalósítani. A 18. századi magyar fogadtatás sokszínűségét emeljük ki és az olvasók és fordítók érdeklődésének okait és a fordítások hatását kutatjuk. *A törvények szelleméről* és *A rómaiak nagysága és hanyatlása* című munka magyar fordításai kezdettől központi szerepet játszanak, és hatást gyakorolnak mind a filozófiai, politikai és jogi gondolkodásra, mind a magyar nyelvű szakszókincsre a 18. és főleg a 19. században. A 20. századi magyar fordításokban az európaiság gondolatának, valamint az önkényuralmi rendszerrel szemben használható törvényes lehetőségeknek a keresését véljük az új fordítások közös jellemzőjének. A fordítók ekkor fedezik fel Montesquieu intim prózáját, fikciós műveit és az utóbbi években művészetfilozófiai gondolatait is közvetítik a magyar olvasóknak. Elemzésünk harmadik részében a magyar fogadtatás sajátosságait kíséreljük meg feltárni. Tanulmányunkkal hozzá kívánunk járulni Montesquieu műveinek alaposabb megértéséhez, mivel egyetértünk azzal a véleménnyel, hogy Montesquieu-t nem ismerik jól az

⁴ *Œuvres complètes* de MONTESQUIEU, publiées par la Société Montesquieu, Oxford–Napoli, Voltaire Foundation–Istituto Italiano, XXII. (tervezett) kötet.

⁵ Az 1721-es eredeti kiadás az alapszöveg, amely Montesquieu szerint „az egyetlen jó kiadás”. Ez azt jelenti, hogy 150 levél képezi a regényt, az egyéb kiadásokban közölt levelek a szövegapparátusban jelennek meg (*Œuvres complètes* de MONTESQUIEU, I, *Lettres persanes*, éd. Catherine VOLPILHAC-AUGER, Jean EHRARD, Edgar MASS, Oxford–Napoli, Voltaire Foundation–Istituto Italiano, 2004). Lásd Philip STEWART, *Lettres persanes = Dictionnaire électronique Montesquieu*, <http://dictionnaire-montesquieu.ens-lyon.fr> (2012.10.12).

⁶ A *Cahiers Montesquieu*-nek 1993-tól kezdve kilenc, a *Revue Montesquieu*-nek 1997-től nyolc száma jelent meg eddig.

⁷ [Http://dictionnaire-montesquieu.ens-lyon.fr](http://dictionnaire-montesquieu.ens-lyon.fr) (2008.02.14-től) és <http://lire-montesquieu.ens-lyon.fr>.

⁸ Az egyik Laboulaye hétkötetes kiadása, a másik Grasset Európában is népszerű, Montesquieu feljegyzéseit tartalmazó edíciója. A témáról megjelent legújabb összegzés: Catherine VOLPILHAC-AUGER, *Un auteur en quête d'éditeur ? Histoire éditoriale de l'œuvre de Montesquieu (1748–1964)*, Lyon, ENS Éditions, 2011.

olvasók és inkább csak néhány, leegyszerűsített, nem is mindig hitelesen kommentált gondolata fordul elő a szakirodalomban és a médiában.⁹

Montesquieu művei a 18. században az egész magyar értelmiségre nagy hatással voltak. Voltaire ugyan sokkal látványosabban van jelen, mivel több művének magyar fordítása megjelenik a század vége előtt (amikor magyarra fordított tragédiáit be is mutatják); Rousseau politikai és vallásfilozófiai gondolatai pedig erőteljesebb hatást váltanak ki, ugyanakkor hármójuk közül Montesquieu megítélése változik a legkevesebbet a következő század első harmadában. Művei megtalálhatók a század közepétől a korabeli könyvtárakban (ebben megegyezik a két említett francia filozófussal). Teleki József könyvgyűjteményére érdemes leginkább odafigyelni, aki 1759 és 1761 között, európai útja során vásárolja meg Montesquieu több művét, és feltehetően egyik első magyar olvasója a *Perzsa leveleknek*, *A törvények szelleméről* írt és az annak védelmeként (*Défense de l'Esprit des lois*) született munkájának. Ez a hatás igen korai: a fiatal gróf figyelmét valószínűleg Jacob Vernet, genfi protestáns lelkész irányította ezekre a munkákra, aki *A törvények szelleméről* című mű eredeti genfi kiadása megjelenését gondozza és irányítja.¹⁰ Könyvtárában megtaláljuk ennek a műnek 1750-es genfi kiadását.¹¹ Montesquieu-re 1782-es hivatalos beszédében mint „a franciák legjelentősebb írójára” hivatkozik, amikor a király és a nemesség közötti ideális kapcsolatról beszél.¹² Magyar olvasói között meg kell említeni Péczeli József protestáns lelkészt, aki éveken át Genfben tanul és gyakorolja hivatását, miközben a város könyvtárosa is. Hazatérte után az egyik első magyar nyelvű folyóirat szerkesztőjeként Montesquieu több művének fordítását javasolja, amelyekből részleteket is megjelentet, könyveit is gyakran kölcsönzi fordítás céljára.¹³ A katolikus Klimó György püspök könyvtárában, amelyet 1774-ben nyitnak meg a nyilvánosság előtt, a francia *De l'esprit des lois* (1768) és *Lettres persanes* (1769) mellett német nyelvű kiadásokat is találunk.¹⁴ A könyvesboltok kiadási jegyzékében gyakran találkozunk Montesquieu nevével, műveinek címét azonban ritkán pontosítják.¹⁵ A genfi

⁹ Catherine VOLPILHAC-AUGER megállapítása: *Lire, éditer, interpréter Montesquieu*, http://lire-montesquieu.ens-lyon.fr/877412/0/fiche_pagelibre.

¹⁰ A témához lásd Catherine VOLPILHAC-AUGER, *Jacob Vernet = Dictionnaire électronique Montesquieu*; Uő, *Genèse de l'Esprit des lois = Montesquieu en 2005*, éd. Catherine VOLPILHAC-AUGER, Oxford, Voltaire Foundation, 2005, 172–180.

¹¹ A könyvek jelenleg az MTA Könyvtárában találhatóak, közöttük a *De l'esprit des lois*, a *Lettres persanes*, a *Considérations sur les Romains* több kiadása Teleki utazását megelőzően jelent meg (ezúton köszönjük Haffner Rita bibliográfiai pontosításait). Későbbi kiadásban megtaláljuk Montesquieu leveleinek válogatását (1767), *Arsace et Isménie* (1783), valamint *Essais sur le goût* (1766) című művét.

¹² Lásd F. CSANAK Dóra, *Két korszak határán: Teleki József a hagyományörző és felvilágosult gondolkodó*, Bp., Akadémiai, 1983, 90, 141, 222, 389, 392.

¹³ Könyvtárában a *Lettres persanes* 1759-es londoni kiadását találjuk, és feltehetően a *Considérations* és a *De l'esprit des lois* épp azért hiányzik, mert a fordítóknál maradt. Könyvei jelenleg az MTA Könyvtárában találhatóak, katalógusuk alapján azonosíthatók: *Catalogus librorum venalium Josephi Péczeli*, Posonii, 1793, 28.

¹⁴ Utóbbi Montesquieu műveinek három- illetve négykötetes bécsi kiadása 1799-ből.

¹⁵ GRANASZTÓI Olga, *A francia könyvek magyar olvasói 1770–1810*, Bp., Universitas, 2009, 63, 66.

mellett a párizsi, londoni, amszterdami, lyoni¹⁶ és a bécsi német nyelvű Montesquieu-kiadások juthattak leggyakrabban a magyar olvasók kezébe.

Az első magyar Montesquieu-fordítás néhány kommentált részlet *A törvények szelleméből*, amely 1779-ben Bessenyei György *A Holmijának Monteskiö* című fejezetében jelent meg.¹⁷ Sajnálkozik azon, hogy a mű nem elég ismert, és elsősorban gondolatainak tömörségét és mélységét dicséri. Stílusában látja ugyanakkor annak okát, hogy magyar olvasói kevésbé értik.¹⁸ Bessenyei három kivételesen tömör rész fordítását adja.¹⁹ A lefordított részeket követően felidéri azt a vitát, amely Montesquieu és Voltaire között zajlott a módszerről: utóbbi didaktikusabb, egyértelmű megfogalmazást tartott volna szerencsésnek, kevesebb „játékos furtsaságot.” Bessenyei véleményének kialakításában kétségkívül szerepet játszik Voltaire, aki kedvenc írója, műveit jól ismeri és többet lefordít közülük.²⁰ Megérti azonban a két gondolkodó vitájának lényegét. Montesquieu nevét elsősorban fiatalkori írásaiban említi, de egyik utolsó művében is, amelyet a római történelemről írt.²¹ 1779-ben azokat az elveket vitatja, amelyek Montesquieu szerint a különböző kormányformákat fenntartják, konkrétan azt, hogy a „jó erkölcs” illetve a „virtus” és a „betsület” a különböző kormányformákban élő emberek cselekedeteit meghatározzák.²² Mivel Bessenyei a „királyi uralkodás” híve, és el sem tudja képzelni, hogy a „Respublikák” jó elvek alapján működjenek („a tsak álom”), ezt a gondolatot cáfolja. Művének írásakor már ismerhette Montesquieu *Défense de l'Esprit des lois*-ját és azokat a Voltaire-bírálatokat is, amelyekre ebben az írásban válaszolt.²³ Erre utal is, de konkrétan nem azonosítható egyik művel sem a magyar szerző szövege, aki nyilvánvalóan saját

¹⁶ RING Éva a *Temple de Gnide* 1777-es genfi és a *De l'esprit des lois* 1792-es lyoni kiadásának olvasását említi: *L'impact des idées de Montesquieu dans la Hongrie du XVIIIe siècle = Montesquieu du nord au sud*, éd. Jean EHRARD, Napoli–Oxford, 2001 (Cahiers Montesquieu, 6), 73.

¹⁷ BESSENYEI György, *A Holmi*, kiad. BÍRÓ Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983 (B. Gy. Összes Művei), 340–342.

¹⁸ A következő század elejének kritikusi erényként értékelik, hogy a francia szerző nem mond ki mindent, inkább gondolkodtat. Lásd *Élet és Literatura*, 1826, I (Szemere Pál kiadványának mottója Montesquieu módszerét idézi); *Felső Magyarországi Minerva*, 1829, III, 209–216 (Kis János Montesquieu írásainak tömörségét emeli ki).

¹⁹ Az első a rabszolgákról, a második az író módszeréről szól, a harmadik a despotizmust és a monarchiát hasonlítja össze a nők erkölcsseire való hatás szempontjából. MONTESQUIEU, *A törvények szelleméről*, Bp., Osiris–Attraktor, 2000, 377, 447, 457. 15. könyv XI. fejezet és 19. könyv I. és XV. fejezet. (A továbbiakban ezt a kiadást idézzük *A törvények* rövidítéssel.)

²⁰ Voltaire csipősen fogalmaz: „Nevetnem kell, amikor legalább száz olyan fejezetet olvasok a műben, amelyekben nincs több tizenkét sornál, és több olyat is, ahol csak kettőt találunk.” *L'ABC, ou dialogue entre A, B, C* (1768) = Montesquieu : *Mémoire de la critique*, i. m., 464 (saját fordításunk, a 22. jegyzetben is).

²¹ BESSENYEI György, *Rómának viselt dolgai*, kiad. PENKE Olga, Bp., Argumentum–Akadémiai, Bp., 1992 (B. Gy. Összes Művei), II, 346. „Akár hány okot adgyanak elő a tudósok: nevezetesen Montesquieu a római birodalom hanyatlásának 's végre le omlásának is...”

²² Voltaire így bírál: „Bátran kijelentem, hogy minden kormányzási formában van erény (vertu) és becsület (honneur) is.” *Commentaire sur l'Esprit des lois* (1777) = Montesquieu : *Mémoire de la critique...*, i. m., 505–506.

²³ *De l'esprit des lois* 1748, *Défense de l'Esprit des lois* 1750. A témáról lásd Nicole MASSON összefoglalását: *Voltaire = Dictionnaire électronique Montesquieu*.

véleményét akarta megfogalmazni, amely mindkét francia filozófusétól különbözött. 1781-ben, német nyelven írt munkájában franciául idézi Montesquieu meghatározását a társadalmi szabadságról: „Quand l’innocence du citoyen n’est pas assurée, la liberté ne l’est pas non plus.” Ebben a folyóiratnak készült műben, ahol a bécsi német nyelvű olvasókhöz (és az uralkodóhoz) intézi gondolatait, Rousseau-val és Helvétiuszal száll vitába, velük állítja szembe Montesquieu gondolatát, egyetértéssel idézve mellette Cicero valamint Locke egy-egy gondolatát is.²⁴

A magyar olvasók számára 1790–91-ben Montesquieu műveit a Mindenés Gyűjtemény című folyóirat mutatja be, amely céljaként a hasznos ismeretek elterjesztését jelöli meg és ebben a francia szerzőknek különleges szerepet szán. Alapítója és szerkesztője Péczeli József, akinek kivételesen gazdag francia könyvgyűjteményéről már beszéltünk. Az írások, köztük a könyvismertetések, a közreműködő és a fordítást végző munkatársak kiválasztása, a cenzúra engedélyének megszerzése egyaránt feladatai közé tartozik. Montesquieu római történelméből egy szövegrész fordítása és egy könyvismertetés jelenik meg. A részlet kiválasztása a magyar olvasók érdeklődését kívánja kielégíteni: Montesquieu Attiláról írt fejezete azok közé a ritka írások közé tartozik a 18. században, ahol a történelmi hős pozitív értelmezést kap.²⁵ A könyvről ismertetés is megjelenik *A’ Rómaiokról, vagy az ő felemelkedéseknél ’s meg aláztatásokról okairól* címmel. Az ismertetés az egyik legjobb kortárs kritikus, Père Castel írásának fordítása, aki kiválóan ismerete a művet, ő adott tanácsokat Montesquieu-nek, hogyan kerülheti el a cenzúra támadásait.²⁶ Az eredetileg 1734-ben a Mémoire de Trévoux című lapban megjelent ismertetést a magyar periodika egy jóval később készült kivonatból veszi át, amely egyik fontos forrása.²⁷ A magyar fordítás teljes és jól érthető. A bevezető bemutatja a szerzőt az eredeti forrást kiegészítve, és a római történelem mellett *A törvények szelleméről* című művet is értékeli. Kiemeli a törvények, az erkölcsök és a klíma kapcsolatát, hangsúlyozza a mérsékelt kormányzási formák hasznosságát és a törvényesség jelentőségét.²⁸

A törvények szelleméről című mű lefordítására 1790-ben felhívás jelenik meg: húsz arannyal honorálná a fordító munkáját Török Zsigmond. A felhívás több folyóiratban is megjelent, de a fordítás nem készült el, csak „mustrákat” olvashatunk a készülő munká-

²⁴ BESSENYEI György, *Idegen nyelvű munkák és fordítások (1773–1781)*, kiad. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1991 (B. Gy. Összes Művei), 238, 346. Locke-ot franciául, Cicero-t latinul idézi. *A törvények*, 293: „Ha az állampolgárok szabadsága nincs biztonságban, akkor a szabadság sincsen biztosítva.”

²⁵ Mindenés Gyűjtemény (a továbbiakban: MGy), 1790, IV, 158–160. „Montesquieu vizsgálódása, mely okai légyenek a’ Római Birodalom nagy voltának és annak hanyatlásának. Attila nagy voltáról.” A mű címének fordítása eltér, ami arra utal, hogy a szövegrész és a könyvismertetés fordítója nem azonos. (Modern fordításban: MONTESQUIEU, *A rómaiak nagysága és hanyatlása*, Bp., Kossuth, 1997. 19. rész, 130–137.)

²⁶ Lásd az ismertetést franciául és az ismertetésről Catherine VOLPILHAC-AUGER tanulmányát: *Montesquieu : Mémoires de la critique..., i. m.*, 71–84, 574.

²⁷ A témáról lásd PENKE Olga, *A Mindenés Gyűjtemény egyik forrása: az Esprit des Journalistes de Trévoux*, MKsz, 1988, 248–273.

²⁸ A törvényesség témájáról több könyvet ismertetnek a folyóiratban, amelyek 1748 és 1789 között jelentek meg. Lásd erről PENKE Olga, *A törvényesség, a társadalmi haszon és a szabadság összefüggése a Mindenés Gyűjteményben = Színház, dráma, irodalom: Tanulmányok a 70 éves Nagy Imre tiszteletére*, szerk. TÓTH Orsolya, Pécs, Pannónia, 2010, 223–235.

ból a Mindenés Gyűjteményben.²⁹ Ezek a részek a folyóirat változatos közönsége érdeklődésének felelnek meg, így a nőolvasóknak, a nemeseknek, a fiatal értelmiségieknek. Lefordítják azt a részt is, amelyben – a mű bevezetőjeként – Montesquieu az egész könyv koncepcióját felvázolja, bemutatva az „isteni” és a természeti törvények, a politikai és a polgári törvények („a’ Társaságnak Törvényje”), valamint a nemzetközi jog („Nemzeteknek Törvényje”) összefüggéseit.³⁰ A személyes és politikai szabadság vonatkozásában legérdekesebb az a részlet, amely az „engedelmességnek külömbségét” vizsgálja „a’ mértékelt és a’ szabad kényű igazgatások alatt”, azaz a mérsékelt és az önkényuralmi kormányzatokban.³¹ A fordítást a mérsékelt monarchiáról írt részlettel mutatjuk be, amely már Bessenyei érdeklődését is kivívta: „Az egy Urú, de mértékelt Társaságokban, meg-szorított a’ hatalom az által, a’ mi azokban a’ rúgó; az az a’ betsület által, melly mint valamely Magán Úr (*Monarcha*) uralkodik a’ Fejedelmen és Népen.”³² A rendkívül tömör fogalmazás láthatóan megpróbáltatást okozott a magyar fordítónak.

A francia filozófusnak a törvényekről írt műve a folyóirat más cikkeiben is referenciát jelent. Előfordul, hogy lábjegyzetben idézik, így könyvének despotizmusról írt fejezetét (pontosabban az alaptörvények teljes hiányát). Platónnal kapcsolatban is hivatkoznak rá, az antik szerző francia nyelven megjelent fordítása kapcsán, ahol Platón államról írt művét Montesquieu törvényekről szóló munkájához hasonlítják.³³ A folyóirat említést tesz ezen kívül Montesquieu-nek az ízlésről írt esszéjéről, amely az *Enciklopédiában* jelent meg, a magyar olvasó így a filozófus esztétikai nézeteiről is képet alkothatott.³⁴

Ebben a gondolati körben kell megemlíteni Kazinczy Ferenc kéziratban maradt *Törvények lelke* című fordítását, aki Montesquieu művében azt értékeli, hogy a társadalom alapjának az erkölcsöt tekinti és hogy a király és alattvalói kapcsolatának eredeti megfogalmazást ad. A fordítás azonban, akárcsak a Montesquieu-t méltató sorok Cesare Beccaria *Dei delitti delle pene* című művéből származnak. Kazinczy azt remélte, hogy barátai lefordítják Montesquieu művét, ahogyan erről levelezése tanúskodik.³⁵

²⁹ MGy, 1790, IV, 184–204. *A Törvényeknek Velejéről*: „A’ Törvényről”, „A’ Természetnek Törvényjéről”, „Az írott törvényekről”, „Az engedelmességnek külömbsege, a’ mértékelt és a’ szabad kényű igazgatások alatt”, „Az Asszonyoknak állapotjokról, a’ külömb féle igazgatások alatt”, „A’ Rómaiaknak Házi Törvény székjéről”.

³⁰ MGy, 1790, IV, 184–198. (Vö. *A törvények*, 1. könyv, I–III, 47–54.)

³¹ MGy, 1790, IV, 198–201. (Vö. *A törvények*, 3. könyv, X, 80–82.)

³² MGy, 1790, IV, 200. Modern fordításban: „A monarchikus és a mérsékelt államokban a hatalmat az korlátozza, ami ezeknek mozdatóereje, vagyis a becsület, ami egyeduralkodó módjára tartja uralma alatt a fejedelmet és a népet egyaránt.” (Vö. *A törvények*, 3. könyv, X, 81.)

³³ MGy, 1790, III, 296 és 1791, V, 193. Az összehasonlítást a magyar periodika a már említett francia forrásból vette át. A jezsuita szerző Platón rendszerét részesíti előnyben, amely szerinte hatékonyabban akadályozza meg a korrupciót és az ártalmas szenvedélyek hatalomra jutását. A két filozófus összehasonlításához lásd Céline SPECTOR, *Platon = Dictionnaire électronique Montesquieu*.

³⁴ MGy, 1791, V, 362–367. „Az Ízlésről. *L’art de sentir et de juger en matière du goût*, Paris, 1762.”

³⁵ Lásd RÁCZ Lajos, *Kazinczy (egy ismeretlen értekezése* és HENCZE Béla, *Kazinczy ismeretlen értekezése*, ItK, 1929, 95–102, 341–345; KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, Bp., 1894, V, 336; Haller Gábor írja Kazinczynak, hogy elkezdte a mű fordítását, mert a korábbi fordító félbehagyta (1808).

1785-től 1794-ig Montesquieu *A törvények szelleme* című műve számos magyar, német és latin nyelvű írásban válik hivatkozási alappá Magyarországon. Ekkor látszik igazán, milyen változatos és kiterjedt magyar olvasóinak tábora. Ezeket a hatásokat részletesen feltárták és feldolgozták, így csak utalunk rájuk. Eckhardt Sándor kutatásai már 1924-ben bemutatták az „Esprit des Lois nyomait” a korszak politikai-történeti gondolkodásában: a hatalommegosztás elvét Esterházy József már 1785-ben II. Józsefnek benyújtott alkotmánytervezetében innen származtatja, Batthyány Alajos *Ad amicam aurem* és Hajnóczy József *De comitiis* című művében hasonló gondolatokat idéz. Batsányi János, Koppi Károly, Forgách Miklós, Berzeviczy Gergely politikai írásaikban gyakran hivatkoznak a műre, legtöbbször Rousseau gondolatait is felidézve.³⁶ Köpeczi Béla azt az ellentmondást világítja meg, mely szerint Montesquieu a magyar nemességnek tulajdonítja az ország elmaradott gazdasági állapotát, de értékeli, hogy a királyi hatalommal szembenálló egyensúlyozót jelentenek.³⁷ A német és francia felvilágosodás eszméire igen fogékony piarista professzor, Koppi Károly elismeri, hogy az éghajlati viszonyoknak van bizonyos szerepe az egyes népek sajátos jellemvonásainak formálódásában, ám úgy gondolja, hogy a klíma befolyását Montesquieu azért alaposan eltúlozta.³⁸ *A törvények szelleméről* című műből megjelent részletek és a mű hatását mutató közlemények ismeretében érdemes felvetni azt a kérdést, miért kaptak Montesquieu társadalomelméleti gondolatai ilyen fontos szerepet a korabeli olvasók körében. 1790-ben, II. József halálát követően esélyt látott arra a magyar értelmiség, hogy a törvényeket a nemzeti sajátosságoknak megfelelően átalakítsák. Ekkor növekszik meg az érdeklődés az európai társadalomelméleti írások iránt és ekkor válik fontossá Montesquieu törvényekről írt művének fordítása, amelyben olyan elvek összekapcsolódását látták, amelyek a mérsékelt kormányzási formának köszönhetően biztosítják a szabadságot a politikában, a vallás választásában és gyakorlásában, és előnyben részesítik a nemzetek közötti kapcsolatokat a kereskedelemben és a gazdaságban.³⁹

Ezek a célok összekapcsolták Montesquieu magyar olvasóit, akik között arisztokratákat, nemeseket és polgárokat, írókat, jogászokat, közgazdászokat és papi seminaristákat egyaránt találunk. Ritka a hosszabb fordítás, gyakran csak egy-egy gondolat idézése ad

³⁶ ECKHARDT Sándor, *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, Bp., 1924 (reprint: 2001), 22–29. Hajnóczy könyvtárában a mű londoni 1772-es kiadása van meg (a *Temple de Gnide* Colardeau által megverselt változata mellett). Lásd WIX Györgyné, *Egy magyar jakobinus könyvtára: H. J. könyvei az OSZK-ban*, OSZK Évkönyv, 1991–1993, 395–427.

³⁷ KÖPECZI Béla, *Montesquieu és a magyar feudalizmus* = K. B., *Magyarok és franciák*, Bp., 1985, 319–336; UŐ, *Montesquieu et la Hongrie*, Cahiers Montesquieu, 2(1995), 129–135. Kutatásait kiegészítve RING Éva Berzeviczy Gergely *Grundsätze Österreichs in der Regierung Ungarns* és *De domino Austriae in Hungaria* című műveiben a szolgasággal és a despotizmussal összefüggő uralkodás bírálatánál mutatja ki a francia író hatását, és feltárja, hogyan jelennek meg gazdaságfilozófiájában Montesquieu gondolatai: *L’impact des idées de Montesquieu dans la Hongrie du 18e siècle*, uo., 71–79.

³⁸ KOPPI Károly *Praelectiones historiae universalis* c. munkáját idézi HORVÁTH Ambrus, *Koppi Károly működése*, Szeged, 1940, 47.

³⁹ Lásd Jean BART *Droit civil* és Jean TERREL *Droit des gens* című szócikkeit: *Dictionnaire électronique Montesquieu*.

lehetőséget arra, hogy a hatalom megosztásáról, az erény és a boldogság közötti kapcsolatról, az egyéni, a társadalmi és a nemzetközi jog eddig kevésbé ismert kérdéseiről elmélkedjenek. Annak ellenére, hogy csak 1808-ban jelent meg a római történelem fordítása és a törvényekről írt mű lefordítására még huszonöt évet kellett várni, Montesquieu hatása a 18. századi filozófiai, politikai, társadalmi, jogi, történeti gondolkodásra és nyelvre igen jelentős. Tömör és egyértelmű megfogalmazásainak lefordítása nehézséget jelentett a speciális terminusok hiányában, amelyeket megpróbáltak latin megfelelőekkel, neologizmusokkal, más szakterületekről kölcsönzött szavakkal helyettesíteni. Gyakran megmagyarázták, esetleg szinonimákkal próbálták megértetni a francia szöveget. Már a cím magyar nyelvű fordítása mutatja a pontos megfogalmazás szándékát, ahol az *esprit* szót *veleje*, *lelke* és *szelleme* szavakkal magyarázzák. A kérdésre a későbbi fordítások kapcsán visszatérünk. Néhány központi jelentőségű fogalom esetében hasonló változatosságot találunk, erre csak néhány példát említünk: *principe* – rugó, *fundamentum*, *állatás*; *vertu* – jó erkölcs, *virtus*; *lois positives* – írott törvények; *droit des gens* – Nemzeteknek törvénye; *droit civil* – polgári állapotok; *despotique* – szabad kényű igazgatás, *despotaság*, *despotizmus*. A történetírásban és a szépirodalmi fordításokban hasonló fordítási tendenciákat és megoldásokat figyelhetünk meg.⁴⁰

A 18. században nemcsak Montesquieu társadalomfilozófiai gondolatai találtak magyar olvasókra. *Temple de Gnide* című mitológiai ihletésű regénye két magyar költőt is fordítás készítésére ihletett. Csokonai Vitéz Mihály levele tanúsága szerint 1801-ben tervezte a fordítást, amelynek kiadásához támogatót keres, terve azonban nem valósult meg.⁴¹ Az érzékeny nemzedékhez tartozó másik lírai költő: Kisfaludy Sándor 1796-ban az első, a második és az ötödik énekből készít fordítást. Naplójában feljegyzi, hogy a fordítást Milánó ostroma közben készítette *Vénus' Temploma Gnidóban* címmel. A fordítás költői, elegáns, lendületes és hűséges. A fiatal költőt ekkor a francia és az olasz irodalom lelkesíti. A Montesquieu-fordítás kézírata Voltaire-, Chaulieu- stb. fordításokkal együtt maradt ránk.⁴²

Montesquieu 18. századi magyar fogadtatásában a felvilágosodás ellenségei is játszanak némi szerepet. A magyar katolikus hitvédő irodalom tisztában van a szerző jelentőségével. Az apológéták természetesen elvetik és frivolnak ítélik a *Perzsa levelek* vallás- és egyházkritikáját, s bírálják *A törvények szellemének* azon – a szabadgondolkodók szívének oly kedves – passzusait, ahol Montesquieu a vallás és a klíma összefüggéseit tárgyalja, azaz végső soron relativizálja és naturalizálja a keresztény hitet. A tájékozottabb (vagy elfogulatlanabb) hitvédők azonban nem mulasztják el javára írni a francia szerző-

⁴⁰ Lásd BENKÓ Loránd, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, Bp., 1960; PENKE Olga, *Politikai szókincsünk francia forrásai a magyar történeti jellegű munkákban a felvilágosodás korában = Francia eszmék: Tanulmányok a francia forradalomról*, szerk. SZÁSZ Géza, J. NAGY László, Szeged, 1995, 20–26.

⁴¹ CSOKONAI VITÉZ Mihály *Levelezése*, kiad. DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1999, 128, 165.

⁴² Rövid leírást idézünk: „Mind az, a' mi gyönyörűvel bír a' természet, öszve van itten kötve mind azzal, a' mi szépet és istenit a' Mesterség ki tudna gondolni.” Megjelent 1871-ben és 1892-ben. Modern kiadása: KISFALUDY Károly, *Szépprózai művek*, kiad. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1997, 26–32. A mű hatását vélik felfedezni *A kesergő szerelem* című költeményében.

nek, hogy műve híres XXIV. fejezetében elveti a „Bayle-féle paradoxonokat”, azaz nyilvánvalóvá teszi, hogy a vallásosság fontos szerepet játszik a társadalom erkölcsi rendje és stabilitása megőrzésében.⁴³ Ahogyan tanulmányunkból is kiderül, a montesquieu-i gondolat ezen traditionalista aspektusa később is előkerül majd a magyarországi recepcióban. Nálunk is a jezsuiták szellemi központjaiban írják a vitairatokat, ugyanazok a szerzők, akik Voltaire, Diderot és Rousseau bírálataiban jeleskednek. Közülük csak a legtudósabbnak tekintett Csapodi Lajos nevét említjük, aki a *Perzsa levelek* és *A törvények szelleméről* című művet 1771-ben bírálja. Az eredeti műveket nem valószínű, hogy olvasta volna, francia és olasz jezsuita szerzőket követve elsősorban azt a gondolatot támadja, mely szerint a klíma a vallás kialakulására hatással lehet, mivel ezt a kereszténység bírálatainak tekinti. Latin nyelvű műve magyar nyelven író követőkre talál, amit azért érdemes megemlíteni, mert így bizonyára szélesebb közönséghez eljuthatott.⁴⁴ A cenzúrahivatal aktái is vallanak Montesquieu olvasótáboráról és a hivatalok véleményéről. 1798-ban feljelentettek egy nagyváradi tanárt, aki jogot és irodalmat tanított, hogy ateista művek vannak könyvtárában, ahol Montesquieu írásait találják.⁴⁵ Még a *De l'esprit des lois* című mű első magyar fordításának története is a művel szembeni fenntartásokat idézi. 1829. június 30-án Rédly Károly az elkészült kéziratot a budai cenzornak nyújtja be előzetes cenzúrára. Rédly, Szinnyei szerint, az esztergomi érseki uradalom számtartója volt, aki a Tudományos Gyűjteménybe írt gazdasági értekezéseket, s annak melléklapjába, a Koszorúba költeményeket. Ez az állítás azonban nem tűnik pontosnak, hiszen a Tudományos Gyűjtemény repertóriumában⁴⁶ nem találkozunk Rédly névvel. A fordító a bevezetőben fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy az 1816-os párizsi kiadást⁴⁷ használta forrásként, ám utal arra is, hogy keze ügyében volt a szöveg német fordítása is.⁴⁸ A cenzor, Drescher Frigyes, véleményét azzal kezdi, hogy a magyar fordítás az engedélyezett francia eredeti és az 1799-es bécsi német fordítás alapján készült. Feladatát abban látja, hogy megállapítsa, a fordítás alkalmazkodott-e a német verzióhoz. Megemlíti, hogy a bevezető a szerző életét és filozófiáját hűségesen ismerteti. A fordítás kiadását változtatás nélkül javasolja és kiemeli, hogy a mű a monarchikus kormányzást védi, és hogy a király és a nemesség közötti ideális kapcsolat, valamint a polgár és a kormányzás számára egyaránt fontos jogi ismereteket ad elő. Dicséri a fordítás nyelvét

⁴³ Lásd erről BRUNNER Emőd, *A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem*, Pannonhalma, 1930.

⁴⁴ Ludovicus CSAPODI, *De religione revelata*, Tyrnaviae, 1771, II, 336, 373. Azt a gondolatot, miszerint a katolikus vallás a monarchiákban alakul ki, MOLNÁR János bírálja (*Magyar Könyv-ház*, 1802, XX, 152).

⁴⁵ *Megbíráltak és bírálók: A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)*, kiad. MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, Bp., Gondolat, 1985, 330. Az elmarasztalást követően felmentik.

⁴⁶ *A Tudományos Gyűjtemény (1817–1841) repertórium*, összeáll. CSÉCS Teréz, Győr, Xántus János Múzeum–Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Győri Levéltára, 1998.

⁴⁷ *Oeuvres complètes de Montesquieu*, précédées de la vie de cet auteur, Paris, chez Lefevre, 1816.

⁴⁸ Aligha azonosítható, hogy melyik német fordításról lehet szó. Montesquieu németországi fortunájáról lásd *Montesquieu-Traditionen in Deutschland: Beiträge zur Erforschung eines Klassikers*, Hrsg. Edouard MASS, Berlin, 2005. Rédly egyébként arról ír munkája előszavában, hogy a jeles német államférfi és gondolkodó Ancillon szerint sok hiba csúszott a német fordításokba – hogyan lehetne hát tökéletes a magyar áttünetés?

(„hibátlan magyar nyelven”), a mű megjelenését jelentősnek tartja a magyar művelődés és a magyar jogi szaknyelv fejlődésének szempontjából. Végül hozzáteszi, hogy a művet már minden európai nyelvre lefordították. Az 1830-ban készült cenzori engedélyt végül csak 1832-ben kapja meg a fordító (miután újra kérelmezi), és a könyv nevének említése nélkül jelenik meg 1833-ban.⁴⁹

Rédly – figyelemre méltó s a nehézségekről is híven tanúskodó – fordítása meglepően visszhangtalan marad:⁵⁰ több helyen is olvasható az a nyilvánvalóan téves állítás, mely szerint a munka kéziratban maradt volna; a 19. század nagy politikai gondolkodói pedig a művet vagy a francia eredetiben idézik, vagy valamelyik német kiadásra utalnak. Nem látszik tudomást venni a magyar fordításról Szalai László, aki tartalmas Montesquieu-tanulmányában⁵¹ – ráadásul Rédlyétől teljesen eltérő elvek szerint – magyarítja a munka kulcskifejezéseit; s a Montesquieu-re nem ritkán hivatkozó Eötvös is francia vagy német kiadásokra utalja olvasóját. Érdeemesnek tűnik tehát néhány mondatot szólnunk a három-kötetes fordításról⁵² és a fordítóról. A mű émelyítően alázatos, a korban már semmiképpen sem szokásosnak nevezhető hangvételben fogant ajánlással kezdődik, amelynek címettje Reviczky Ádám kancellár⁵³ (arról nincs információ, hogy e jeles udvari személyiség anyagilag vagy más módon támogatta-e a fordítás létrejöttét). Rédly a kiadvány bevezetőjeként Montesquieu rövid életrajzát adja,⁵⁴ amelyben a bordeaux-i Parlament tisztségviselőjének a monarchiához és a katolicizmushoz való megkérdőjelezhetetlen hűségét emeli ki, elhalványítva a műben közismerten benne rejlő kritikai potenciált és a szövegnek a felvilágosodás szekularizációs irányához való kapcsolódását. Nem kizárt, hogy az olvasatot „reakciós” irányban befolyásolni kívánó paratextus jellegét egyszerűen azzal kell magyaráznunk, hogy a fordító nem kívánt széles körben tájékozódni, s megelégedett az egyébként is előtte fekvő kiadás előszavának átvételével. Feltűnő azonban, hogy a három kötet mindegyikének nyitólapján szerepel – mintegy mottóként – egy-egy a műből származó, s minden bizonnyal a fordító által választott mondat: márpedig a francia eredetiben közölt idézetek mindegyike a monarchikus eszme és a keresztény hit kritikátlan védelmezőjeként látatja Montesquieu-t; azt mondhatjuk tehát, hogy a kiemelt mondatok egy igen irányzatos interpretáció szolgálatában állnak.

A szerző figyelmeztetéséhez illesztett lábjegyzetben Rédly számot ad fordítói elveiről. Azt is mondhatnánk, hogy ezt némileg feleslegesen teszi: a magyar szövegből villámgyorsan kitetszik, hogy a fordító a politikai gondolkodás görög–latin eredetű szókincsének teljes magyarítására törekszik, mi több, a harmadik kötet függelékében részletes felsorolását adja az idegenszerűnek érzett és így kigyomlált kifejezéseknek (s persze

⁴⁹ *Megbíráltak és bírálók...*, i. m., 436.

⁵⁰ A fordítás viszonylagos sikertelenségére utalhat, hogy az első kötet előszavában megígéri, hogy feltünteti az „aláíró urak” neveit a harmadik kötetben – ennek végül nem találjuk nyomát.

⁵¹ SZALAI László, *Montesquieu*, Tudománytár, 1841, 358–369.

⁵² *A' Törvények' lelkéről*, fordítattott a párisi 1816-os kiadás szerint, Posonyban, Belnay örökösének betűivel, 1833.

⁵³ Szekfü „furcsa barokk ajánlásról” beszél a *Magyar történet* V. kötetében, 171.

⁵⁴ Az életrajz az 1816-os párizsi kiadás előszava alapján készült, ám annak nem fordítása, hanem csak kivonata.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 4. szám

azok magyar megfelelőinek). A magyar nyelvet a filozofálásra alkalmassá tenni kívánó 19. századi szerzők és fordítók gyakran élnek egyébként ezzel az eljárással. Rédly tehát egyértelműen azok közé tartozik, akik a magyar filozófiai terminológia megteremtését az idegen szavak tükörfordítása – és a nemzetközi szakszavak teljes kizárása – útján látják megvalósíthatónak.⁵⁵ A mai fülnek igen furcsán csengő kifejezésekért előre szabadkozik, de aláhúzza, hogy „kár ott idegen és többnyire korcs szavakkal tarkázní virágzó, de komoly szabású nyelvünket, ahol ennek termékenysége megszenvedí a sajátinkkal való éleşt.” Mindezt persze a mai olvasó számára nehézzé teszi az olvasást, hiszen „az arisztokratákat előkelőknek, a bankot váltószéknek, a demokrátiát népfőlségnek, a despotiát kényszernek, az enst lénynek, a feudumot védjóságnak [...], a monarchiát fejedelemségnek, a parlamentet szóháznak, a principiumot okfőnek, a relatiót viszonynak, a revolútiót szerdülésnak, a vazallust védhívnek, a virtust pedig erénynek”⁵⁶ fordító Rédly olyan kifejezéseket is használ, amelyek a legkevésbé sem honosodtak meg a magyar politikai filozófia nyelvében. Érdemes kitérni arra a kézenfekvőtől talán némileg eltérő döntésre, amelynek értelmében a címben szereplő *esprit* szót nem szellemként, hanem lélekként fordítja, amit az indokolhat, hogy a korábbi nyelvhasználatban a *lélek* utalhott valaminek a lényegére, éltető elemére (lásd például a Czuczor–Fogarasi-féle szótár vonatkozó szócikkét). Ehhez a választáshoz a műben is megpróbál hű maradni, kivéve a XX. könyv 7. fejezetét, amikor is kénytelen „Angliának *indulatja* a kereskedésre nézve” magyar címet adni a *De l'esprit du commerce chez les Anglais* című résznek. Lehetne még tallózni a fordító vitatható vagy érdekes döntései között, ám a rövidség kedvéért mindössze két dologra kívánjuk felhívni a figyelmet. Az egyik: Rédly – nyilván okkal – igencsak bízik magyar olvasóinak deákos kultúrájában, amit egyfelől az mutat, hogy latin eredetiben közli az ókori auktoroktól származó és az eredeti műben francia fordításban szereplő idézeteket, másfelől pedig az, hogy például a XIX. könyv gyámsági kérdésekkel foglalkozó 24. fejezetének kulcsfogalmát franciáról nem is magyarra, inkább latinra fordítja (*pupillaris substitutio*), nyilván abban reménykedvén, hogy olvasói különösebb nehézség nélkül megértik majd azt. A másik feltűnő jelenség: Montesquieu fiziológiai és közgazdaságtani fejtegetéseinek fordításai gyakorlatilag érthetetlenek a mai olvasó számára, amiért nyilvánvalóan nem Rédly felelős, hanem a korabeli magyar tudományos szókincs alkalmatlansága.

A francia kultúra és kifejezetten a felvilágosodás irodalma iránti érdeklődés felélénekül Magyarországon a 19. század második felében, ahogyan erről a Montesquieu-, Diderot- és Rousseau-fordítások is tanúskodnak. Montesquieu hatásában szerepet játszhat műveinek 1875-ös kiadása is.

⁵⁵ Az ezzel kapcsolatos vitákról lásd LACZKÓ Sándor, *A magyar filozófiai műnyelv kialakulása = Közelítések a magyar filozófia történetéhez*, szerk. PERECZ László, MESTER Béla, Bp., Áron Kiadó, 2004, 75–120.

⁵⁶ *A' Törvények' lelkéről...*, i. m., XVII.

Kezdjük a rómaiakról írott munka magyarországi fortunájának ismertetésével. Az írás először 1808-ban jelent meg magyar nyelven,⁵⁷ a fordító nevének feltüntetése nélkül (mindössze annyit tudunk meg róla, hogy egy „igaz magyarról” van szó). A kiadvány semmiféle – az olvasó orientálását szolgáló – elő- vagy utószót nem tartalmaz, a fordítás pedig előszeretettel latinizál, azaz *status*-ról, *monarchiáról* és *respublikáról* beszél, ami a későbbi fordítók döntéseivel összehasonlítva lesz majd igazán érdekes. A következő kiadás 1856-ban látta meg a napvilágot.⁵⁸ A fordító Pados János, orvosdoktor és katolikus pap, akinek – itt nem részletezendő – életműve arról tanúskodik, hogy a katolikus egyház társadalmi-politikai szerepének megőrzését minden más közéleti kérdésnél fontosabbnak tekintette. A Radnich Imre ercsényi plébánosnak ajánlott fordítás bevezetésében arról beszél, hogy e kitűnő munka sajnálatos módon még nem volt lefordítva magyar nyelvre – azaz nyilvánvalóan nem tud az 1808-as fordítás létezéséről. Az első oldalakon, lábjegyzetben, rövid életrajzot ad a szerzőről, majd idézi d’Alembert akadémiai búcsúztatóját, amelyet Montesquieu halálakor írt. A főműhöz további lábjegyzetei nincsenek, ám a kiadványhoz csatolja a *Rómaiak politikája a vallásban* című néhány oldalas írást is, amelyet Montesquieu 1716-ban olvasott fel a bordeaux-i akadémiában, s amely több francia kiadásban is szerepel. Ehhez Pados – saját kútfőből – hozzátesz több Machiavelitől, Gibbontól és Tacitustól származó idézetet és kommentárt, melyeknek fő üzenete: a vallás a politikai közösség legfontosabb összetartó eleme. Montesquieu tehát ismét egy konzervatív politikai célkitűzés – a katolikus egyház pozícióinak megőrzése – szolgáltatásban kerül a magyar olvasók elé. A magyar politikai szókincs lassú fejlődését tükröző fordítás egyébként jóval kevésbé deákos, mint az 1808-as: Pados például *státus* helyett már *álladalom*-ról beszél. Nem sok érdekeset mondhatunk végül az 1891-es kiadásról, amely egy angol nyelvű szépirodalmi művek fordításában is jeleskedő hadügyminisztériumi államtitkár, bizonyos Orlai Antal munkája.⁵⁹ Talán csak annyit érdemes megjegyeznünk, hogy a fülszöveg ezúttal is a munka első magyar kiadásáról beszél. A magyar filozófiai élet közmondásos gyengeségét vagy inkább intézményi strukturátlanságát jól mutatja, mennyire nem tudnak egymásról a fordítók. Orlai fordítása egyébként gördülékeny és jól olvasható: Pados *álladalmát* itt már az *állam* kifejezés váltja, ami jól illusztrálja a filozófiai műnyelv változásait.

A *Perzsa levelek* első magyar fordítása Palásti Sándortól 1874-ben jelenik meg (kevéskönyvtárban lelhető fel).⁶⁰ Jellemző, hogy az említett Montesquieu-fordítások mindegyikét más fordító készíti. Hasonló a sorsa két kortársának: Diderot *Apáczá* című regénye 1869-ben, Rousseau *A társadalmi szerződésről* és *Emil* című műve 1875-ben, a *Júlia, a második Heloise* 1882–1885-ben jelennek meg magyarul. Ez az érdeklődés összefügghet

⁵⁷ *Montesquieu elmékedése a’ Rómaiak nagyságának és elenyészésének okairól*, fordította egy igaz magyar, Posonyban ’s Pesten, Fűskúti Landerer Mihálynál, 1808.

⁵⁸ *A rómaiak’ nagysága és hanyatlása: Azoknak politikája a vallásban*, magyarította PADOS János, Pest, Lauffer, 1856.

⁵⁹ *Elmékedések a rómaiak nagyságának és hanyatlásának okairól*, fordította ORLAI Antal, Bp., Franklin, 1891.

⁶⁰ MONTESQUIEU, *Persa levelek*, fordította PALÁSTI Sándor, Bp., Légrádi testvérek, 1874.

Faguet és Nisard francia irodalomtörténetének magyar fordításával, rájuk hivatkoznak még a huszadik század közepén is a magyar kritikusok.⁶¹ Diderot filozófiai művei azonban 1900-ban két kötetben megjelennek a *Filozófiai Írók Tára* sorozatban, egész munkásságát értékelő tanulmánnyal.⁶² Rousseau születésének 200. évfordulóján több folyóiratunk egész számot szentel neki, ahol „óriási történelmi hipnózisként” értelmezik hatását neves íróink és filozófusaink.⁶³ Montesquieu értékelése jóval szerényebb, bár születésének évfordulójáról megemlékeznek, de csak könyvismertetés formájában: a Magyar Filozófiai Szemle Albert Sorel Montesquieu-monográfiáját ismerteti 1889-ben.⁶⁴ Műveinek hatása sem jelentős ekkor, mégis említésre méltó, hogy ebben az időszakban készíti minden bizonnyal az első magyar nyelvű doktori értekezést Montesquieu társadalomtudományi munkáiról Schwarz Gyula jogtörténész.⁶⁵

Montesquieu magyar fogadtatásában a 19. század végén készült fordításokat követően újabb fordulatról csak a negyvenes években beszélhetünk. Ez a változás egybeesik az író franciaországi és európai újralfedezésével is. Bordeaux város könyvtára a közeli Montesquieu-kastélyból 1939-ben vásárol meg korábban nem ismert kéziratokat, közöttük a Montesquieu feljegyzéseit tartalmazó füzeteket, amelyek később *Pensées*, illetve *Spicilege* címmel jelennek meg. Montesquieu családja hozzájárult korábban is a szövegek egy részének kiadásához, de csak rendkívül korlátozott példányszámban. A teljes és kritikai kiadás, amelyre 1899–1901-ben kerül sor Henri Barckhausen gondozásában és máig referenciakiadásnak tekintik, még a kutatók számára sem volt feltétlenül hozzáférhető, mindössze tizenkét példányt tudtak belőle regisztrálni, ezért „klandesztinus” kiadásnak nevezik.⁶⁶ Ez a különleges helyzet magyarázza, hogy 1941-ben a Montesquieu-kéziratok nagyközönségnek szánt kiadásban megjelennek, azt követően, hogy 1939-ben feljegyzéseinek kéziratai eladásra kerültek. A bestsellernek tekintett kiadás *Cahiers (1716–1755)* címmel jelent meg Bernard Grasset gondozásában és fél év alatt 18.000 példányt adtak el belőle. A kutatások azóta bizonyították, hogy a kiadás nem volt elég gondos és hűséges, ugyanakkor az 1899-es kiadásról közölt véleménye sem volt helytálló, amikor bevezetőjében elődjének érdemeit lekicsinyelte („ál-kiadók” „hanyagságáról” beszélt), miközben

⁶¹ Émile FAGUET, *A XVIII. század: Irodalmi tanulmányok*, Bp., 1898; Desiré NISARD, *A francia irodalom története*, Bp., 1880.

⁶² ALEXANDER Bernát, *Diderot-tanulmányok*, Bp., Franklin, 1900 (Filozófiai Írók Tára, 15).

⁶³ Lásd PENKE Olga, *A francia felvilágosodás magyarországi fogadtatása a XX. század első évtizedeiben = Hankiss János redivivus*, szerk. GORILOVICS Tivadar, Debrecen, 1995, 52–60; Uő, *Diderot magyarországi fogadtatása a XIX. és XX. századi sajtó és könyvkiadás tükrében*, MKSz, 1986, 172–191.

⁶⁴ 7(1889)/3–4, 309–314. RÁCZ Lajos az *Értesítő* című rovatban közli az ismertetést a *Les grands écrivains* sorozatban megjelent Montesquieu-monográfiáról. Montesquieu-t így értékeli: „a politikai szabadság ihletője [...] az emberi jogot, a bölcs előrehaladást képviseli.”

⁶⁵ SCHWARZ Gyula, *Montesquieu elmélete a monarchiai államformáról a L'Esprit des Lois első 10 könyvében és az európai alkotmányfejlődés*, Bp., Akadémiai, 1885.

⁶⁶ MONTESQUIEU, *Pensées et fragments inédits*, Bordeaux, G. Goubouilhou, 1899–1901, I–II (Bibliophiles de Guyenne). Ezt a kiadást veszi figyelembe majd az 1950-es Masson-féle kiadás és a későbbi kiadások, így a jelenlegi kritikai kiadásban (Oxford, Voltaire Foundation) készülő kötetek.

saját munkáját teljes mértékben úttörőnek és kivételes jelentőségűnek állította be Montesquieu utóélete szempontjából.⁶⁷ Azért szükséges ismernünk Montesquieu „gondolatai” kiadástörténetének ezt az érdekes részletét, mert a belőlük megjelent legteljesebb, külön kötetben közölt magyar fordítás Grasset munkája alapján készült 1943-ban, és mivel a bevezető tanulmány átveszi a francia forrás értékeléseit. A fordítás címe: *Montesquieu hagyatékából*; a fordítást és a bevezetőt Kürti Pál készítette.⁶⁸

Nem volt könnyű ezeknek a „töredékes” írásoknak a megjelentetése, mert a szerző több regisztert használt besorolásuknál: több kötetbe kerültek, megszámozták és tematikusan is rendszerezte az egyes írásokat. Ennek oka részben az, hogy nehezen tisztázható ezeknek a rövidebb-hosszabb írásoknak a helye az életműben. Egyeseket kifejezetten későbbi felhasználásra szánt Montesquieu, vagy olvasmányjaiból jegyzett fel gondolatokat, mások éppen bizonyos művek továbbgondolásának tekinthetők. A mai kutatók elvetik Grasset-nak azt az értelmezését, miszerint egyfajta naplónak („journal intime”) vagy az író levelezése kiegészítésének lehetne őket tekinteni. Munkamódszerére és gondolkodásmódjára utalnak, szoros kapcsolatban vannak műveivel, de helyüket még nem igazán tudjuk meghatározni, így elemzői még ma is nyitva hagyják a kérdést.⁶⁹ Az 1943-ban megjelent magyar fordítás kitűnő sorozatban kap helyet, amely Platón, Szent Ágoston, Montaigne fordítását közölte. A bevezető utal a korabeli politikai helyzetre: „amikor Franciaország nemzeti szerencsétlenségbe süllyedt”. A 18. század és Montesquieu értelmezésének lényegét abban látja, hogy arra int: „óvakodjunk a zsarnokságtól”, és kiemeli, hogy a francia forradalom előkészítőjének csak a forradalom utáni idők tettek. Elsősorban emberségét dicséri. Átveszi Grasset értelmezését a korábbi kiadással kapcsolatban: „bibliofil nagyképűsködés és szűkkeblűség” (sőt még a valószínűleg is kalandosabban mutatja be a mű kiadástörténetét).⁷⁰ A forrásnak tekintett kiadás felosztását és alcímeit csak nagyjából követi, elhagyja a kéziratokra való, már az eredetiben sem mindig következetes hivatkozást. A fordítás során sok szövegrész kimarad. A magyar kiadásnak nincs különösebb visszhangja: ezeket a Montesquieu-írásokat ugyan több magyar válogatás közli a negyvenes évektől mindmáig, de nem veszik figyelembe a korábbi kiadásokat, hanem mindig újr fordítják a gyűjteményes kötetek számára, amelyek legtöbbször nem is kizárólag Montesquieu írásainak vannak szentelve.

Már egy évvel a bemutatott fordításkötet megjelenése előtt megjelent egy rövid válogatás ezekből a szövegekből Illyés Gyula nagy jelentőségű vállalkozásában, aki az egész francia irodalomból, amelyet a „világosság történeteként” mutat be bevezetőjében, ad ki gyűjteményt, miközben ő is hangsúlyozza, hogy a „francia népnek, sorsa nehéz pillana-

⁶⁷ MONTESQUIEU, *Cahiers (1716–1755)*, textes recueillis et présentés par Bernard GRASSET, Paris, 1941.

⁶⁸ MONTESQUIEU *Hagyatékából*, ford., bev. KÜRTI Pál, Bp., Officina, 1943 (Nagy Gondolkodók), 111. Érdekes adat, hogy a *Gondolatok* egyetlen létező olasz fordítása is ezen kiadás alapján készült és jelent meg 1943-ban. Lásd *Pour l'histoire de la réception de Montesquieu en Italie (1789–2005)*, éd. Domenico FELICE, Bologna, CLUEB, 2006 (Biblioteca della Lettere, 19).

⁶⁹ Catherine VOLPILHAC-AUGER, *Pensées = Dictionnaire électronique Montesquieu*.

⁷⁰ MONTESQUIEU *Hagyatékából*, i. m., 3–9.

tában” ajánlja ezt a kötetet 1942 augusztusában.⁷¹ Ő is megemlíti, hogy Montesquieu „följegyzései” kevéssel előbb jelentek meg, ebből közöl harminc szemelvényt a kiváló esszéista Cs. Szabó László fordításában.⁷² A későbbi antológiák közül Gábor György aforizma-gyűjteményét említjük, amely Montesquieu ötvennyolc „gondolatát” közli, saját fordításában, először 1958-ban, amely több kiadásban, még 2000-ben is megjelent.⁷³

Visszatérve Montesquieu negyvenes évekbeli magyar visszhangjára, említést kell tennünk az *Európa egységéről* című kötetéről, amely 1943-ban jelent meg Rózsahegyi Zoltán gondozásában és fordításában. A kiadó Montesquieu aktualitását hangsúlyozza. A kötetet D’Alembert Montesquieu-ről írt méltatásának fordítása nyitja, amely az író halálát követően, az *Enciklopédia* ötödik kötetének élén jelent meg először.⁷⁴ Ezt követi a címadó írás, Montesquieu *Réflexion sur la monarchie universelle en Europe* című művének fordítása, amely a római történelemmel egy időben született, de másfél évszázaddal később került kiadásra. A szöveg kiadástörténete rendkívül érdekes: a kézirat a *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* című mű folytatásaként született, kiadni is ezzel a művel együtt tervezte az író, 1734-ben. Amikor azonban az amszterdami kiadó elküldte neki a korrektúrákat, visszavonta ennek a szövegnek a publikálási jogát, félve a következményektől. A korrektúra Montesquieu-nél maradt és sok javítást hajtott végre rajta, de nem adta ki, s így csak a 19. század végén jelent meg. Bizonyos szövegrészei megtalálhatók egyéb műveiben, így az 1727-es *Considérations sur la richesse de l’Espagne*-ban vagy az 1748-as *A Törvények szelleméről* több fejezetében.⁷⁵ Mi tűnhetett Montesquieu számára olyan veszélyesnek ebben az írásban? A római történelem folytatásaként íródott műben azt vizsgálja, juthat-e Európában egy nép olyan hatalomhoz, mint a rómaiak, és félreérthetetlenül XIV. Lajos európai ambícióiról elmélkedik, Franciaország és Európa jövőjét félti. Részletesen elemzi, milyen összefüggésben van a kereskedelem, a gazdaság, a pénzviszonyok és az emberek élete. Az egyensúly kialakításának lehetőségeit keresi, és a mérsékletet tartja ideálisnak a politikában. A katonai hódítást elítéli, helyette a nemzetközi gazdasági kapcsolatok erősítését javasolja. A magyar olvasók különleges érdeklődésére tarthatott számot az a rész, amely a spanyolok gyarmatosításával, illetve ezt követően az európai egyensúly megrendülésével függ össze.⁷⁶ A második világháború hódító hatalmait bíráló szövegeként olvashatták a háborúellenes szövegrészeket: „korunk betegsége [...], aminek hatása alatt mindenütt megszámlálhatatlanul nagy seregeket tartanak fenn. Ez a betegség egyre puszt-

⁷¹ *A francia irodalom kincsháza*, szerk. ILLYÉS Gyula, Bp., Athenaeum, 1942, 9.

⁷² *Uo.*, 205–208.

⁷³ GÁBOR György, *Gondolatok könyve: Az aforizma francia mesterei*, Bp., Auktor, 2000, 173–188.

⁷⁴ D’ALEMBERT, *Emlékezés Montesquieu-ről* = MONTESQUIEU, *Európa egységéről: A törvények szelleme és a Perzsa levelek válogatott részei*, Bp., Phönix, 1943, 23–58. Francia címe: *Éloge de Montesquieu*.

⁷⁵ A kiadás története: *Œuvres complètes de MONTESQUIEU*, II, *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence et Réflexions sur la monarchie universelle en Europe*, Oxford–Nápoli, Voltaire Foundation–Istituto Italiano, 2000. Lásd Catherine LARRÈRE és Françoise WEIL bevezetőjét, 321–337.

⁷⁶ „Ami Európát leginkább megfélemlítette, az az új hatalom volt, amelyet a Habsburg-ház szerzett magának; az újonnan felfedezett világrészből olyan mennyiségű aranyat és ezüstöt kapott, hogy minden addigi vagyon jelentéktelenné vált.” MONTESQUIEU, *Európa egységéről*, i. m., 48. RÓZSAHEGYI Zoltán előszava.

títöbb és szükségszerűen mindent megfertőz, mert mihelyst egy állam megnöveli a hadseregét, a többiek is megnövelik a magukét.”⁷⁷ Montesquieu gondolata az Európáért aggódó 20. századi olvasó egyetértését válthatta ki: „Európa nem más, mint egy hatalmas, több kisebb népből összeállított nemzet. Franciaországnak és Angliának szüksége van Lengyelország és Oroszország jólétére, miként az egyik tartomány rá van utalva a másikra. Ha valamely állam szomszédja leverésével akarja a hatalmát növelni, úgy rendszerint csak önmagát gyengíti.”⁷⁸ A bevezető tanulmányt részben Émile Faguet magyarul a 19. század végén megjelent, korábban már említett könyve ihleti, amelyből fél oldalas idézet olvashatunk benne. Azonban még ennél is nagyobb hatással volt írójára a századelő két német kutatója, Victor Klemperer és Herman Kunst, akikre szintén hivatkozik. Klemperer munkája azért érdekes, mert ő írta az első német doktori disszertációt Montesquieu-ről, jól tájékozott kutatónak tartják, aki Bordeaux-ban Montesquieu kézírataival is foglalkozott; H. Kunst pedig azt vizsgálta, hogyan hatott a francia filozófus gondolkodása az Amerikai Egyesült Államok kialakulására.⁷⁹ Rózsahegy Zoltán *Európa egységéről* című könyve válogatást ad saját fordításában a *Perzsa levelek* és *A törvények szelleméről* című műből is. A regény fordítása során kizárólag politikai-filozófiai részeket választ és a fordításban még csak nem is jelzi, hogy (levél)regényből származnak a részek.⁸⁰ A társadalomfilozófiai műből olyan fejezeteket fordít le, amelyek a kormányzás törvényességével függenek össze, és mindenekelőtt Európa hatalmi egyensúlyának kérdése érdekli a válogató-fordítót.⁸¹

A *Perzsa levelekből* 1948-ban Orbók Attila készít új fordítást. Két gondolatot tart fontosnak megjegyezni a fordítás bevezetéseként. Az első a forrás gondos megválasztásáról biztosítja az olvasót: az 1748-as párizsi kiadást használja, amelyben benne vannak a Montesquieu halála előtt végrehajtott módosítások, ugyanakkor a későbbi kétes értékű változtatásokat elkerüli. A második megjegyzés Montesquieu értékelésével függ össze: annak bizonyítéka, hogy a fordító számára a mű politikai gondolatai fontosak. Már érződik benne a „haladó” gondolkodású író értékelő marxista ideológia érvényesülése, amely Montesquieu-t a forradalom „szellemi úttörőjének” tartja: „bár elméletileg a felvilágosult abszolutizmus híve volt, gyakorlati értékű megállapításai azonban a forradalomra utalnak, arra, hogy a népek szabadsága a legnagyobb kincs, amelyért meg kell hozniuk minden áldozatot.”⁸² A fordítás elég pontos, bár nehézkes. 1953-ban még két levél új fordítása megjelenik, egy válogatásban, melynek készítője Montesquieu egyházelle-

⁷⁷ *Uo.*, 56.

⁷⁸ *Uo.*, 54.

⁷⁹ Lásd Edgar MASS, *Le Montesquieu de Victor Klemperer*, Revue Montesquieu, 1, 113–131. KLEMPERER Montesquieu c. műve két kötetben, 1914–1915-ben jelent meg. Herman KUNST, *Montesquieu und die Verfassung der Vereinigten Staaten von Amerika*, R. Oldenburg, 1922. (Ez a mű reprint kiadásokban is megjelent.)

⁸⁰ MONTESQUIEU, *Európa egységéről*, i. m., 99–126. Tizenhárom levél fordítása: 11–14, 50, 54, 59, 72, 94, 106, 108. és 145. levelek.

⁸¹ *Uo.*, 59–98.

⁸² MONTESQUIEU, *Perzsa levelek*, ford. ORBÓK Attila, Bp., 1948, 4.

nességét kívánja velük illusztrálni.⁸³ 1955-ben végül Rónay György műfordító szép fordításában szólal meg teljes szövegével Montesquieu regénye magyarul és ez a fordítás lesz minden későbbi magyar nyelvű kiadás alapja, a válogatások is innen merítenek, sőt a bukaresti magyar kiadás is ezt veszi alapul.⁸⁴ A kiadások közül csak az 1955-ös tartalmaz bevezetőt, amelyben Szigeti József filozófus marxi terminusokkal haladónak értéke-
li Montesquieu-t. Szerinte az író fő érdeme, hogy az embert társadalmi lénynek tartja, akit körülményei határoznak meg, ugyanakkor bírálja a klímáról írt gondolatait. Montesquieu örökségét – Marx nyomán – jelentősnek ítéli, különösen a béke, a népek jogai és a nők helyzete vonatkozásában.

A törvények szelleméről 1962-ben jelent meg új fordításban. A műnek ez tehát a második teljes magyar fordítása, amely 2000-ben új kiadásban is napvilágot lát.⁸⁵ 1956-ban Bónis György jogtörténész erre a fordításra építve *Montesquieu jogi és politikai nézetei* címmel jelentetett meg kiadványt.⁸⁶ Csécsy Imre és Sebestyén Pál fordítása minden tekintetben példaszerűnek tekinthető. A fordítói előszóban jelzik, hogy az archaizálás és az erőltetett modernizálás közötti középutat keresik, s idegen eredetű kifejezéseket csak akkor használnak, ha valamely francia terminusnak nem létezik kielégítő magyar megfelelője. Hoznak persze néhány olyan döntést, amelyek a legfrissebb szakirodalom ismeretében már vitathatónak tűnnek: a *moeurs–manières* (a magyarban erkölcs, gyakorlat, illem, szokás stb.) szembeállítás némely aspektusa elvész a magyar fordításban, mint ahogy a *frugalitét* sem helyes egyszerűen mértékletességként visszaadni. Dicséretes azonban, hogy felismerik, mikor kell a fordítást magyarázattal kiegészíteni: a francia eszmetörténetben igen fontos szerepet betöltő kifejezés, az *honnête homme* értelmét példának okáért jegyzetben világítják meg.⁸⁷ Szintén dicséretet érdemel az a megoldás, amikor a XXVIII. könyvben szereplő *baillit* Sebestyén *ítélőmester*ként fordítja magyarra, majd jegyzetben hasonlítja össze a középkori magyar történelemből ismeretes tisztséget a francia fogalommal.

Igényes és figyelemreméltó az 1987-ben Egyed Péter bevezetőjével megjelent bukaresti szemelvényes kiadás is, amely Nemes István és Horváth Andor munkája.⁸⁸ A magyar szöveg nyilván a Csécsy–Sebestyén-féle 1962-es kiadás megjelenése előtt készült el, a kései kiadás szerkesztői azonban felhasználták ennek jegyzeteit is. A fordítás legfontosabb jellegzetessége, hogy kerüli a francia *politique* jelző – kézenfekvőnek tűnő – *politikaiként* való fordítását (hasonlóan járnak el az 1962-es kiadás készítői), az értelme-

⁸³ *Álszentek cselekedetei: Elbeszélések hatszáz év irodalmából*, előszó, jegyzetek HEGEDŰS Géza, Bp., Szépirodalmi, 1953, 133–134. A levelek fordítása ESZTERGOMI Ferenc munkája, 85–88.

⁸⁴ MONTESQUIEU, *Perzsa levelek*, fordította RÓNAY György, bevezető SZIGETI József, Bp., Új Magyar Könyvtár, 1955; Európa, 1981, 1986 (A Világirodalom Klasszikusai); Fapados, 2010 (elektronikusan ingyensen letölthető 2011.06.09-től); Bukarest, Kriterion, 1986.

⁸⁵ *A törvények szelleméről*, I–II, ford. CSÉCSY Imre, SEBESTYÉN Pál, bev. MÁTRAI János, HAJDÚ János, Bp., Akadémiai, 1962. (Egy kötetben ugyanez a fordítás, HAHNER Péter értő, a Montesquieu-kutatás fő irányáról beszámoló utószavával: Bp., Osiris, 2000.)

⁸⁶ A Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtörténeti Kiadványai, 3. sz., 1956, 209–247.

⁸⁷ Rédly az 1833-as fordításban egyszerűen „becsületes emberről” beszél, ami roppantul félrevezető.

⁸⁸ *A törvények szelleméről*, bev. EGYED Péter, Bukarest, Kriterion, 1987.

zés új lehetőségeit megnyitván ily módon az olvasók előtt. A *vertu politique*-ből így lesz *közéleti erény*, a *loi politique*-ből *közjogi törvény*, a *puissance politique*-ből pedig *állami hatalom*. *État politique* és *état civil* ellentéte így egyszerűen állam és társadalom szembenállásává válik, s ettől Montesquieu hirtelen modern és aktuális szerzőként kezd tűndökölni, ami egyébként is összhangban áll az Egyed-féle bevezető nagy ívű értelmezésével.

A rómaiak nagysága és hanyatlása 1975-ben Szávai János fordításában negyedszer jelent meg újra magyarul, ez lesz a további kiadások alapja is. Nem tekinthető véletlennek, hogy Montesquieu sajátos történetírása, amelyben a múlt és a jelen dialógusa valósul meg, azaz Róma történelmét elemzi az író, miközben a korabeli Európára gondol, összesen négy teljes magyar fordítás elkészítését inspirálta két évszázad alatt, minden olyan időszakban, amikor Montesquieu művei kiváltképpen aktuálisnak tűntek.⁸⁹

Montesquieu fiktív írásai közül az *Igaz történetet* olvashatjuk 1963-tól szép műfordításban. Tardos Tibor költő-műfordító élvezetes szövegéhez forrásként az 1948-as kritikai kiadást vette, amely a jelenlegi kutatások szerint a kézírathoz a leghűségesebb.⁹⁰ Lukácsy Sándor irodalomtörténész a mű esztétikai értékeit és morálfilozófiáját emeli ki az utószóban, szép tipográfia és a kitűnő német könyvillusztrátor Werner Klemke fametszetei teszik az olvasó számára még kedvesebbé a kötetet.⁹¹

Montesquieu művei a hetvenes évektől kezdve is megjelentek válogatásokban. Esszé-kötetbe válogatják be két, korábban le nem fordított írását, amelyek a francia szakirodalomban „mese” (*conte*) illetve „dialógus” műfaji megnevezést kapnak. A két fordítás 1977-ben jelenik meg Szávai János tolla nyomán. A *Sulla és Eukratész párbeszéde* és a *Lüszimakhosz* című írás a zsarnokság és a szabadság, a zsarnokságot megakadályozó törvények és az egyéni tiltakozás értelmének gondolatát latolgatja a fikció által biztosított árnyalt formában.⁹² A római történelmet is lefordító Szávai János így fogalmazza meg, mit jelenthet Montesquieu a magyar olvasók számára: „...nehéz eldönteni, hogy filozófusnak, írónak, moralistának vagy esetleg történésznek, szociológusnak tekintsük-e; akár regényt írt, akár történeti esszét, akár jogi-politikai traktátust, egyetlen cél

⁸⁹ A témáról lásd PENKE Olga, *Poétikai gondolatok és történelmi téma Montesquieu és Voltaire első alkotói korszakában*, FK, 2004, 100–115. A legújabb, 2000-ben megjelent kiadás a *Réflexions sur la monarchie universelle en Europe* és a *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* c. műveket egy kötetben közli. A két szöveg összetartozásáról lásd Catherine VOLPILHAC-AUGER, *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence = Dictionnaire électronique Montesquieu*; PENKE Olga, *De l'Usage de l'histoire [chez Montesquieu et Voltaire] = Montesquieu en 2005, i. m., 287–310.*

⁹⁰ Carole DORNIER szerint, aki a kiadást a 2005-ben újra előkerült kézirat alapján készíti, ezen a szövegen dolgozott Montesquieu utóljára 1754-ben, de javításait több korábbi kiadásban (a kézirat lappangása miatt) nem vették figyelembe. Lásd *Histoire véritable = Dictionnaire électronique Montesquieu*.

⁹¹ MONTESQUIEU, *Igaz történet* (regény), ford. TARDOS Tibor, utószó LUKÁCSY Sándor, Bp., Magyar Helikon, 1963, 121. Klemke illusztrációi az 1957-es német kiadásból származnak. Új kiadás: Bp., Fekete Sas, 1995 (Kolligátum Könyvek, egybekötve HOFFMANN *A kis Zaches* és BABITS *A gólyakalifa* c. művével). A fordító kevéssel munkája elkészülte után emigrált Franciaországba.

⁹² *Ima az Akropoliszon: A francia esszé klasszikusai*, vál., bev. GYERGYAI Albert, Bp., Európa, 1977, 101–112.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

vezette: egy olyanfajta társadalmi berendezkedés elméletének a megteremtése, amely lehetővé tenné, hogy minden ember boldog legyen.”⁹³ A *Perzsa levelekből* 1993-ban jelenik meg válogatás, az *Ember és polgár* című kötetben, ahol harmincegy levelet olvashatunk és amely Rousseau értekezéseiből közöl még részleteket.⁹⁴ Montesquieu-t regényíróként magyarul máig nem méltatták.

Már a 21. század magyar fordításai között jelent meg Montesquieu *Essai sur le goût* című írása *Esszé az ízlésről a természet és a művészet dolgaiban* címmel, kifejezetten esztétikai írásokat összegyűjtő kötetben,⁹⁵ a magyar fogadtatás utolsó érdekes fordulataként, lehetővé téve a magyar olvasónak, hogy Montesquieu munkásságáról teljesebb képet alkosson.

A Montesquieu-ről készült magyar kritikai írások nem mondhatók gazdagnak egyik korban sem. A 18. században írónk az eredeti művek olvasására támaszkodva formálnak róla képet, de már akkor is előfordul, hogy műveit áttétellel, róla írt könyveken, esetleg könyvismertetésekben keresztül ismerik és értékelik. A századvég és a következő másfél évszázad azokat a gondolatait próbálja megérteni-értelmezni, amelyeket alkalmazhatónak vélnek. Két rövid, alkotmányjogi tárgyú könyv jelenik meg róla a 19. század végén és a 20. század közepén. A kritikák írói legtöbbször nem az eredeti művekhez fordulnak, inkább francia, német és angol nyelvű szakirodalomra támaszkodnak. A róla szóló szakirodalomból mindössze két könyvfordítás jelent meg magyar nyelven.⁹⁶ Elsősorban a fordításokat kísérő elő- és utószavak foglalkoznak a szerzővel és műveivel a 20. században. Montesquieu 18. századi magyar hatását elemzi több tanulmány, amelyekről említést tettünk. A közgazdászok pénzelméletének szenteltek tanulmányt.⁹⁷ Az utóbbi tíz évben filozófiai, jogi, történeti, esztétikai írásairól megjelent tanulmányok⁹⁸ remélhetőleg változás kezdetét jelzik Montesquieu magyar recepciójában.

⁹³ MONTESQUIEU, *A rómaiak nagysága és hanyatlása*, ford., utószó SZÁVAI János, Bp., Kossuth, 1997, 171. Nem is érthető igazán, hogyan maradhettek ki Montesquieu írásai például *A francia felvilágosodás morálfilozófiája* c. kötet csaknem ezerlapos válogatásából (Bp., 1975).

⁹⁴ MONTESQUIEU–ROUSSEAU, *Ember és polgár*, Bp., Interpopulart, 1993, 103; elektronikus változatban: <http://mek.oszk.hu/00300/00379/index.phtml> (2012.10.12).

⁹⁵ BALÁZS Péter és HARKÁNYI András fordítása: *A tudom-is-én-micsoda fogalma*, szerk. BARTHA-KOVÁCS Katalin, SZÉCHENYI Endre, Bp., L’Harmattan, 2010, 73–92.

⁹⁶ JUDITH SHKLAR, *Montesquieu*, ford. PÁLOSFALVI Tamás, Bp., Atlantisz, 1994; LOUIS DESGRAVES, *Montesquieu* (életrajz), ford. DEÁK Attila, Bp., Osiris, 2003.

⁹⁷ CSATÓ Katalin, *Montesquieu pénzelmélete*, Kereskedelmi Szemle, 1993, 9–13; UŐ, *Montesquieu, a mennyiségi pénzelmélet előfutára*, Bp., MTA, 1996.

⁹⁸ EGYED Péter, *Politikai szabadság az államban – a fogalom meghatározása: Montesquieu = E. P., Szabadság a filozófiában*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2003; PENKE Olga korábban említett tanulmányain kívül: *A meglepetés kategóriája Montesquieu Esszé az ízlésről című művében = A tudom-is-én-micsoda fogalma, i. m., 151–161.*

SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA

JANUS PANNONIUS RENATUS-PANEGYRICUSÁNAK
EGYKORI PADOVAI KÉZIRATA

Marco Mantova Benavides (1489–1582) jogtudós nevezetes személyisége volt a 16. századi Padovának.¹ A spanyol eredetű családból származó férfiú az 1540-es években kerttel ékesített palotát építtetett magának az Ágostonos rend temploma, a Chiesa degli Eremitani közelében, a via Porciglián. Az épület termeiben múzeumot hozott létre műtárgyai és könyvtára számára. A firenzei szobrász és építész, Bartolomeo Ammannati (1511–1592), a palota kertjének ékesítésére, 1553-ban hatalmas Hercules-szobrot faragott. Benavides síremléke, amely az ágostonos remeték említett templomában ma is látható, szintén az ő jeles alkotása.² Marco Mantova Benavides arcképes életrajzát a padovai tudós teológus, Jacopo Filippo Tomasini (1595–1655) írta meg.³ Ugyanez a Tomasini a Padovában őrzött kéziratokról szóló, 1639-ben kiadott könyvében a jogtudós gyűjteményét is ismertette.⁴ A palota birtokosa ekkor Marco unokája, Gaspare Mantova Benavides volt. A kéziratár tételes ismertetését Tomasini az alábbi bevezetővel kezdte: „A jeles férfiú, Marco Mantua Benavides házának, vele együtt csinos kertjének nem csekély fényt ad a Musaeum, amely e nagy elme egyéb emlékei között kiváltképpen szobrokkal ékes; ahol a jeles férfiú unokája, Gaspar Mantua, a filozófusok kollégiumának díszje, M. Mantua Benavides saját kezű kéziratain kívül, amelyeket egykor kiadott, még olyan gondos tollal írott könyveket őriz, amelyeket itt adunk elő, és amelyeknek a borítóján a szerző arcképénél ez a felirat áll: Mantua fáradságos munkájából.”⁵

Az ezt követő katalógus mintegy nyolcvan kézirat címét sorolja fel. Ezek közt azonosíthatóak Benavides nyomtatásban megjelent könyveinek kéziratai, jogi könyvek, antik

¹ Marco Mantova Benavides: *il suo museo e la cultura padovana del Cinquecento. Atti della giornata di studio 12 novembre 1983 nel IV centenario dalla morte, 1582–1982*, a cura di Irene FAVARETTO, Padova, Accademia Patavina di scienze, lettere ed arti–Comune di Padova, Assessorato ai beni culturali–Università degli studi di Padova, 1984.

² Sertorio ORSATO, *Monumenta Patavina*, Patavii, 1652, 157 (*In aedibus de Benavidis a Mantua*).

³ Iacobi Philippi TOMASINI Patavini *Illustrium virorum elogium iconibus exornata*, Patavii, 1630, 117–127.

⁴ *Bibliothecae Patavinae manuscriptae publicae et privatae, quibus diversi scriptores hactenus incogniti recensentur, ac illustrantur*, studio et opera Iacobi Philippi TOMASINI, Utini, 1639, 101–103.

⁵ „V. c. Marci Mantuae Benavidii aedibus cum eleganti Horto non parum splendoris addit Musaeum inter cetera magni animi monumenta praecipue statuis insigne: ubi nepos V. Cl. Gaspar Mantua philosophici collegii ornamentum, praeter autographa M. Mantuae Benevadii olim edita, adhuc religiose calamo scriptos servat, quos hic damus libros, in quorum fronte ad auctoris effigiem haec inscriptio: Exantlati labore Mantuae.”

és középkori auktorok, valamint humanisták műveinek másolatai. Szerepel a listán Guarino több kommentárja, az idősb Vergeriótól (1370–1444) a *Vita F. Petrarcae*, Francesco Barbarótól (1390–1454) a híres *De re uxoria*. Ebben az érdekes felsorolásban olvasható az alábbi címleírás is, amely egy „versu heroico”, azaz hexameterekben írott költemény kéziratáról tudósít: „De Laudibus Renati Ierusalem & Siciliae Regis Lib. 2. versu Heroico ad Iacob. Ant. Marcellum Equitem.”

**De Laudibus Renati Ierusalem &
Siciliae Regis Lib. 2. versu Heroico ad
Iacob. Ant. Marcellum Equitem.**

Ez a cím egyértelműen Janus Pannonius Jacopo Antonio Marcello velencei patríciusnak ajánlott Renatus-panegyricusára illik, amelynek tehát Padovában is volt egy másolata. Marco Mantova Benavides kéziratának ez az említése a Janus Pannonius-szakirodalomban mindeddig ismeretlen volt.⁶

Az Archivio di Stato di Padova őriz egy Tomasini kortárs, Bartolomeo Breda jegyző által készített inventáriumot, amely szerint a könyvtár egész állománya akkor mintegy 1700 kötetnyi volt.⁷ 1695-ben a Tomasini által említett Gaspare fia, Andrea Mantova Benavides (1632 k.–1711) készített inventáriumot a padovai palota értékeiről, ám abban a könyvekről egyáltalán nem esik szó.⁸ Ebben az inventáriumban szerepel Bartolomeo Cipolla (1420 k.–1475) padovai jogtudós és egyetemi tanár arcképe, amelyet Marco Mantova Benavides 1551-ben kapott ajándékba jogtudós társától, az udinei Tiberio Decianótól (1509–1582). A festményről készült rézmetszetet Marco *Illustrium iureconsultorum imagines* (Roma, 1566) című könyvében jelentette meg.⁹

A veronai Bartolomeo Cipolla (Bartholomaeus Caepolla) 1449–1450 között a polgári jog lektora volt ferrarai egyetemen.¹⁰ Janus Pannonius hozzá mint közeli barátjához 1452 elején,¹¹ *Excellentissimo jurisconsulto domino Bartholomaeo Caepollae Veronensi* címmel, szeretetteljes elégiát írt („Iure fuit nobis niveo notanda lapillo”).¹² Az elhíresült ifjú

⁶ CSAPODI Csaba, *A Janus Pannonius-szöveghagyomány*, Bp., 1981, 20.

⁷ Christian ZENDRI, Franco TOMASI, *Mantua Bonavides, Marco = Dizionario biografico degli Italiani*, LXIX, Roma, 2007, 214–220: „Nel museo era collocata la biblioteca, composta di circa 1700 volumi (un inventario è in Arch. di Stato di Padova, Atti dei notai, vol. 2559, cc. 99v–116r [notaio B. Breda] da integrare con Tomasini, pp. 101–103).”

⁸ *Andrea Mantova Benavides: inventario delle antichità di casa Mantova Benavides – 1695*, a cura Irene FAVARETTO, Bollettino del Museo Civico di Padova, 61(1972), 35–164.

⁹ Jacometto Veneziano táblaképe Bartolomeo Cipolláról, 1466 (32,7 × 24,8). Lowe Art Museum, University of Miami, inv. 61.40.

¹⁰ Annalisa BELLONI, *Professori giuristi a Padova nel secolo XV: Profili bio-bibliografici e cattedre*, Frankfurt am Main, 1986, 153–161 (Bartolomeo Cipolla).

¹¹ HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, 1931, 42.

¹² *Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon – Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, ed. Eugen ÁBEL, Bp., 1880, 95–98; Giuseppe BIADEGO, *Catalogo descrittivo dei manoscritti della Biblioteca comunale di Verona*, Verona, 1892, 46.

poétát éppen ekkoriban vette pártfogásába Jacopo Antonio Marcello (1398–1464) velenicei patricius. Janus az ő kérésére írta meg 1452 januárjában, III. Frigyes (1415–1493) császár ferrarai látogatása alkalmából, *Carmen pro pacanda Italia* című költeményét, amelyben Anjou René (1409–1480) tíz évvel korábban, 1442-ben elvesztett nápolyi királyságára utaló verssor is helyet kapott: „Parthenope exactum deplangit prodita regem”, azaz, az elárult Parthenope siratja elűzött királyát.¹³ A René visszatérési tervét támogató Marcello ekkor bízta meg azzal Janust, hogy verselje meg Parthenope veszedelmét. Az év végére elkészült Renatus-panegyricus egyik másolatával talán éppen Cipollát ajándékozhatta meg Janus, amikor 1453 nyarán Veronába látogatott. A később híres padovai tanárrá váló Cipolla hagyatékából kerülhetett az egyetem 16. századi professzorához, Marco Mantova Benavideshez ez a ritka kézirat.

A Renatus-panegyricus létezéséről századokon át, egészen 1880-ig, nem tudott senki. Ekkor Ábel Jenő (1858–1889) fedezte fel és azonosította a szerző megnevezése és címe nélkül leírt, ám csak felerészben fennmaradt kézirat 497 sornyi szövegét a Vatikáni Könyvtár Vat. Lat. 2847. jelzetű, 16. század eleji kódexében.¹⁴ Az Ábel által *Panegyricus in Renatum*nak elnevezett dicsőenettel Huszti József (1887–1954) foglalkozott alaposabban, amikor 1929-ben *Janus Pannonius és Anjou René* címmel tanulmányt írt róla.¹⁵

Janus Pannonius 1452-ben szerzett művéről, annak csonkasága miatt, a továbbiakban csupán kevés szó esett. Jelen sorok írójának váratlan felfedezése hozott e téren változást, amikor 2009-ben a panegyricus teljes szövegét sikerült megtalálnia. Janus Pannonius ikonográfiája iránti érdeklődésem hozta magával, hogy elem került annak az Anjou René számára készült, ma Albiban őrzött, Guarino fordítását tartalmazó Sztrabón-kötetnek két illusztrációja, amelyek egyikén a költő arcát véltem felfedezni. Az attribúcióval kapcsolatos kutatásaim vezettek el a panegyricus teljes szövegének felfedezéséhez.¹⁶

A nyomra vezető adatot az az internetes kereső segítségével fellelt, 111 esztendővel korábban megjelent, P szignóval aláírt, francia folyóiratcikk tartalmazta, amely anonim szerző műveként ismertette a panegyricusnak a nápolyi nemzeti könyvtárban, egy X, B, 63. jelzetű kolligátumban rejtekező, 19. századi kéziratát.¹⁷ Henri Stein (1862–1940) újabban elem került személyi bibliográfiája bizonyossá tette korábbi feltevésemet, hogy a P szignós közlemény Léon Gabriel Pélissier (1863–1912) francia történészről származik.¹⁸ A montpellier-i egyetem másfél száz esztendeje született professzorára, száz évvel

¹³ IANUS PANNONII *Carmen pro pacanda Italia, ad Imp. Caes. Fridericum III.* = IANUS PANNONIUS, *Poemata quae uspiam reperiri potuerunt omnia, pars I.*, [ed. Samuel TELEKI, Alexander KOVÁSZNAI], Trajecti ad Rhenum, 1784, 211–231.

¹⁴ IANUS PANNONII *Panegyricus in Renatum* = *Adalékok...*, i. m., 131–144.

¹⁵ HUSZTI József, *Janus Pannonius és Anjou René*, Bp., 1929.

¹⁶ Ezek összegzését lásd SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Janus Pannonius vélt ábrázolásai*, A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 50–52(2005–2007), Pécs, 2008, 154–168. (2009-ben jelent meg!)

¹⁷ P., *Un poème inédit sur René d'Anjou*, La Correspondance historique et archéologique, 5(1898), 172–173.

¹⁸ Henri STEIN, *Bibliographie des travaux de Léon-Gabriel Pélissier, doyen de la Faculté des lettres de Montpellier (1863–1912), précédée d'une notice biographique par Paul Gachon*, Revue des Bibliothèques, 45–46(1935–1936), 59.

holta után, hálásan emlékezünk, amiért szorgos kutató munkájával hozzásegített Janus Pannonius panegyricusának teljessé tételéhez.¹⁹

2009 nyarán jutottam hozzá e kézirat digitális változatához, majd őszig elkészítettem a dicsének eddig ismeretlen részének műfordítását, majd szeptember 30-án, az MTA Irodalomtudományi Intézetében *Válasz egy 111 esztendő kérdésére – In laudem interretis* című előadásban ismertettem meg a felfedezést a szakmai közönséggel. Nyomtatásban először munkahelyemnek, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának kulturális és közéleti magazinjában írtam a felfedezésről.²⁰ 2010 februárjában egy folyóiratban, májusában pedig *Parthenope veszedelme* című tanulmánykötetben a teljes latin textust is közreadtam, hozzátéve Kerényi Grácia 497 sornyi és a magam 546 sornyi műfordítását.²¹ Könyvemnek a műről és megtalálásának történetéről szóló fejezete egy Anjou René születésének 600. évfordulóján rendezett francia konferencia kötetében, 2011-ben is megjelent.²²

2010 nyarán Nápolyban voltam kutatóúton. Ekkor derült ki, hogy a nápolyi nemzeti könyvtárban őrzött, X, B, 63. jelzetű kolligátumban egy helybéli tudós, Scipione Volpicella (1810–1883) másolatában maradt fenn a becses szöveg. A bizonyossághoz úgy jutottam el, hogy összevettem Volpicellának egy nápolyi történészhez, Carlo Troyához (1784–1858) írt három levelét a Renatus-panegyricus másolatának írásképével. Volpicella pályafutását tanulmányozva, egy nápolyi helytörténeti folyóiratban megjelent nekrológból tudtam meg, hogy a neves tudós haláláig a nápolyi Società di Storia Patria elnöke volt.²³ Július 14-én kerestem fel a ma is létező helytörténeti társaság könyvtárát a Castelnouvóban. Ott pedig egy kézirat katalógus segítségével, az Ms. XXI. A. 19. jelzetű kolligátumban felleltem a *De laudibus Renati Siciliae regis libri duo* című, 17. század közepi kéziratot, Volpicella 19. századi másolatának előzményét.²⁴

¹⁹ E. C. BABUT, *Nécrologie : Léon-Gabriel Pélissier (Marseille, 24 Mars 1863–Montpellier, 9 Nov. 1912)*, Mélanges d'archéologie et d'histoire, 32(1912), 511–516.

²⁰ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Nápoly veszedelméről: Janus Pannonius újonnan megkerült Renatus-panegyricusa*, Trefort-kert: Az ELTE Bölcsészettudományi Kar Kulturális és Közéleti Magazinja, 2(2009)/4, 64–69.

²¹ JANUS PANNONIUS, *De laudibus Renati Siciliae regis libri tres* – JANUS PANNONIUS, *Renatusnak, Szicília királyának dicséretéről szóló három könyv*, fordította KERÉNYI Grácia és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza [a II. könyv 111. sorától végig], JANKOVITS László bevezetőjével, Jelenkor, 2010. február, melléklet, 1–54; SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Parthenope veszedelme: Újdonságok a Janus Pannonius-filológia köréből*, Bp., Cédrus Művészeti Alapítvány–Napkút Kiadó, 2010 (Értekezők – Etüdök, 2), 33–93.

²² Géza SZENTMÁRTONI SZABÓ, *Du péril de Parthénope : La découverte de la version intégrale du panegyrique de René d'Anjou par Janus Pannonius = René d'Anjou (1409–1480) : Pouvoirs et gouvernement*, sous la direction de Jean-Michel MATZ et Noël-Yves TONNERRE, Presses universitaires de Rennes, 2011, 287–312.

²³ Bartolomeo CAPASSO, *Scipione Volpicella – Commemorazione: Letta nell'Assemblea generale della Società Napoletana di Storia patria la sera dei 21 aprile 1883.*, Archivio Storico per le Province Napoletane pubblicato a cura della Società di Storia Patria, 8(1883), 176–193.

²⁴ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza *Jelentése a Klebelsberg Kuno-ösztöndij keretében Nápolyban, 2010. június 22-től július 22-ig végzett kutatásáról*, Lymbus: Magyarisztudományi Forrásközlemények, 2011, 492–494.

A Renatus-panegyricus Benavides-féle, egykor Padovában őrzött kéziratának címléírásához a nápolyi lelet előzményeinek keresgélése közben jutottam el.²⁵ Tomasini katalógusa alapján úgy látszik, hogy ez a hajdani másolat a 16. század közepére datálható. A dicsének majdani kritikai kiadására készülve, mostantól egy elveszett és három meglévő kéziratot regisztrálhatunk.

Janus Pannonius az 1001 soros dicsénetet, Claudianus példáját követve, két köszöntő epigrammával vezette be.²⁶ A nápolyi kéziratban az elől álló, 28 soros párvers címe *Ad clarissimum equitem Jacobum Antonium Marcellum patricium Venetum, publici tunc exercitus praetorem*, a 14 soros második pedig ez: *Ad serenissimum Jerusalem et Siciliae regem Renatum in sequentes libellos proemium*. (A vatikáni kézirat egybeolvasztotta a két epigrammát, és a címek is elmaradtak előttük.)

A Renatus-panegyricus valójában háromrészes. A 17. század közepi nápolyi kézirat címében mégis „libri duo” szerepel. Ezzel egyező a címe a Benavides-féle padovai kéziratnak, hiszen ott is „lib. 2.” olvasható. Ez a közös hiba, illetve a szerző nevének hiánya és a címmel ellátott, Marcellónak szóló dedikáció egyaránt arra utalnak, hogy e két kézirat kapcsolatban állt egymással. A mű helyesbített címe tehát a következő: *De laudibus Renati Ierusalem et Siciliae regis libri 3*.

Marco Mantova Benavides leszármazottai a 18. század elejéig egyben tartották a 16. századból származó műgyűjteményt. A család kihalása után azonban a Musaeum antik és reneszánsz műtárgyai a padovai egyetemre és velencei múzeumokba kerültek, a nyomtatott könyvek, a metszetek és a kéziratok pedig szétszóródtak, elkallódtak, illetve elpusztultak.²⁷ A Renatus-panegyricus 1639-ben még létező kéziratának további sorsa ismeretlen. Nagy kérdés, hogy fennmaradt-e valahol ez a példány. Kristeller *Iter Italicum*-ában nem szerepel ilyesmire utaló adat.²⁸ Marco Mantova Benavides via Porciglián fekvő padovai palotáját a II. világháborúban bombatalálat döntötte romba. Egyedül a monumentális Hercules-szobor vészelte át az elmúlt időköt.²⁹

²⁵ 2012. június 10. és augusztus 11. között, ismét Klebelsberg Kuno-ösztöndíjasként, Rómában és Nápolyban jártam kutatóúton.

²⁶ Petneházi Gábor recenziójában (<http://rec.iti.mta.hu>, 2011.05.02) a II. könyv 23. sorát, amely a vatikáni kéziratban nincs meg, utólagos betoldásnak tartja, hiszen nélküle éppen ezer soros lenne a panegyricus főszövege.

²⁷ Akad olyan közöttük, amely ma is megvan. Guarino Persius-kommentárja a katalógusban ekként szerepel: „Com. in Persium. Init. Ad exponendos auctores solent plerique auctoris vitam preponere. Script. 1464. ch. 4.” Ez a példány azonos lehet a padovai Biblioteca del Seminario Vescovileban, Cod. 85. jelzeten őrzött, 1464. október 12-én másolt kézirattal. Lásd *I Manoscritti della biblioteca del Seminario Vescovile di Padova*, a cura di Andrea DONELLO [et al.], Firenze, 1998 (Biblioteche e Archivi 2, Manoscritti medievali del Veneto, 1), 33.

²⁸ Paul Oskar KRISTELLER, *Iter Italicum: A Finding List of Uncatalogued or Incompletely Catalogued Humanistic Mss of the Renaissance in Italian and Other Libraries*, I–II, London–Leiden, Brill, 1963–1967.

²⁹ A Hercules-colossus rajza: *Speculum Romanae magnificentiae*, Roma, 1553.

M. NAGY ILONA – VARGA TERÉZ

**ÁRPÁD-HÁZI SZENT MARGIT LEGENDA VETUSÁNAK
SZÖVEGKIADÁSÁRÓL****(A magyar nyelvű Margit-legenda tanulsága)***

Szent Margit első latin nyelvű legendája, *legenda vetusa* (LV), más néven az ún. *Marcellus-legenda* vagy *Bolognai legenda* ismeretesen egyik fő forrását képezte a Ráskay Lea másolatában (1510) fennmaradt középkori magyar nyelvű Margit-legendának. Ez utóbbinak a latin forrásokkal való összevetése érdekes tanulsággal járt: amikor a cél annak megállapítása volt, hogyan bánt a magyar legenda szerkesztője a vezérforrásának tekintett latin legendával,¹ kiderült, nemcsak az LV segít a magyar legenda megismerésében, hanem fordítva is: a magyar szöveg számos eltérésre hívja fel a figyelmet az LV szövegének nyomtatott kiadásában,² amelyek egyébként legtöbbször rejtve maradtak volna. A tény önmagában, ha a magyar szöveg mögött más latin sejlik, mint amit a nyomtatott forrásszöveg mutat, óvatosan kezelendő, hiszen természetesen több okra mehet vissza. Ilyen például, ha a magyar legenda aktuális forrása az LV egy más redakciója, vagy az, hogy a latinos anyanyelvi szövegek képzés korában a magyar szöveg tükrözhet a forrástól különböző, másik latin kifejezésmintát. Esetünkben belejátszhat az is, hogy az LV ránk maradt latin szövegéről tudjuk, több helyen kivonatos, rövidített, e pontokon pedig éppen származékai segítenek az eredeti teljesebb szöveg – így a magyar legenda forrásának is – bizonyos rekonstruálásában. A szövegek összevetésekor azonban

* A szövegtörténeti vizsgálatokat és a publikáció elkészítését az OTKA K 69.093 sz. tervmunka és a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007. számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg. A dolgozat előadásként elhangzott a X. Magyar Ókortudományi Konferencián 2012. május 25-én Piliscsabán.

¹ Erre, illetve a szöveg-összehasonlítás menetére lásd M. NAGY Ilona, *A Margit-legenda (1510) és forrásai (Középkori anyanyelvű szövegek és forrásaik összevetésének módszertanához) = Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet*, szerk. KOROMPAY Klára, TERBE Erika, C. VLADÁR Zsuzsa, ZSILINSZKY Éva, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2009 (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 229), 48–62.

² Kiadása: P. BÖLE Kornél, *Incipit vita Beate Margarite de Ungaria ordinis predicatorum = Uő, Árpádházi Boldog Margit szenttéavatási ügye és a legősibb latin Margit-legenda*, Bp., 1937 (A Szent István Akadémia Hittudomány-bölcséleti Osztályának Felolvasásai, III/1), 17–43. – Bőle kiadásának újraközlése fejezetszámozással: Albinus Franciscus GOMBOS, *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, III, Budapestini, 1938, 2009–2029; Bőle kiadása szövegjavításokkal, modernebb ortográfiával, fejezetszámozással: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* [SRH], ed. Emericus SZENTPÉTERY, reprint kiadás, az utószót és a bibliográfiát összeállította, valamint a függelékben közölt írásokat az 1. kiadás anyagához illesztette SZOVÁK Kornél, VESZPRÉMY László, Bp., Nap, 1999, függelék, 685–709, 795–796.

mindezt figyelembe véve is többször felmerült a gyanú, hogy az LV nyomtatott szövegének olvasata téves (is) lehet, ami szükségessé tette az ellenőrzést a kéziratról, pontosabban annak xerox- és mikrofilmmásolatáról.³ Miután az így kiugró példák esetében a gyanú többször igazolódott, s a kézirat alapján az olvasatot helyesbíteni lehetett, rendszeresen összevetettük az LV nyomtatott szövegét a kéziratéval. (A magyar legenda nem tartalmazza az 1, 51, 55, 59. caputok fordítását, de ezeket is ellenőriztük.) Ezt a munkát közösen – e cikk szerzői – végeztük el, s tanulságát a következőkben tömören foglaljuk össze.

Előljáróban azonban szólnunk kell arról, milyen körülmények között született meg az LV nyomtatott szövegkiadása. Az LV egyetlen latin nyelvű kézírata a bolognai St. Domenico kolostorban került elő, egy más szövegeket is tartalmazó kódexbe, az ún. Bolognai Kódexbe – a továbbiakban BolK. – utolsó egységként bemásolva.⁴ Szövegét Böle Kornél tette közzé 1937-ben, aki azokban az években a domonkos rend hivatalos megbízottjaként intenzíven dolgozott Margit szentté avatásának előmozdításán, amelyet vagy 1938-ra, Szent István vagy 1942-re, Margit halálának évfordulójára szerettek volna elérni. Ennek érdekében többször megfordult Rómában is.⁵ Arra, hogy a bolognai domonkos rendi zárda egyik kódexe tartalmaz egy Margit-legendát, Iványi Béla történész hívta fel a figyelmét – aki egyébként korábban Rómában kutatta a magyar domonkos rendtörténet anyagát⁶ –, s kérte, hogy szerezzé meg ezt számára. Böle maga így ír erről⁷ (bekezdéseit /jellel jelezzük): „1931 elején dr. Iványi Béla szegedi egyetemi tanár, szorgalmas kutató, azt kérte tőlem, hozassak el, vagy ha magam megyek arra, hozzak el Bolognából, az ottani szent Domonkos-rendi zárdából egy kódexet, amelyben egy Margit-legendája is van. / Mikor Rómában a Collegium Angelicum tanáraival beszélgetve említettem, nem lehetne-e egy bizonyos Kódexet bolognai zárdánkból megkapni, mert abban valami Margit-legendája is van, azt válaszolta P. Canal Archivarius, hogy neki ez a Kódex itt is meg van [sic] fényképekben. / Elhozva tőle, mohón hozzáálltam az olvasásához és egyszerűen a B. Margit régi zsolozsmájának latin szövegét véltem felfedezni egyik-másik részében. [...] Nemsoká rájöttem, ez az a legenda, amelyet régen keres a Margit-iro-

³ MTAK Mikrofilmtár, A. 2698/II. Margit-legendája. A mikrofilm Klaniczay Tibor gondoskodásából került az Akadémiai Könyvtárba, lásd KLANICZAY Gábor, *Előszó* = KLANICZAY Tibor, KLANICZAY Gábor, *Szent Margit legendái és stigmái*, Bp., Argumentum, 1994 (Irodalomtörténeti Füzetek, 137), 8. Itt köszönjük meg Katona Szidónia szíves segítségét a mikrofilm digitális másolatának megszerzésében.

⁴ A Bolognai Kódexbe került szöveg provenienciáját KLANICZAY Tibor kutatta ki. Eszerint az eredetileg Velencében készült kódexbe 1409–1410 között másolták be a legendát, amelyet a budai domonkosok küldtek a velencei prior kérésére, aki Margit stigmatizált hírének igazságát akarta kideríteni (*A Margit-legendák történetének revíziója* = KLANICZAY–KLANICZAY, *i. m.*, 17–91, itt: 38 skk.). Külön felhívta a figyelmet arra is, hogy a *legenda vetus* szövegéhez ott az 1276. évi szentségvizsgálatot végző pápai követek jelentése és a vallomások elejének részlete (három és fél vallomás) is csatlakozik.

⁵ BÖLE, *i. m.*, 8. A szövegkiadás történetének rövid összefoglalását lásd SZ.[OVÁK] K.[ORNÉL] = SRH 795–796.

⁶ DEÁK Viktória Hedvig OP, *Árpád-házi Szent Margit alakja a XX. századi kutatások tükrében* = *A Domonkos rend Magyarországon*, szerk. ILLÉS Pál Attila, ÓZE Sándor, ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs, Piliscsaba–Bp.–Vasvár, 2007, 295–307, itt: 295.

⁷ BÖLE, *i. m.*, 12.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

dalom!” Mindebből kiderül, hogy Bőle fényképmásolatokban jutott a legendához, azokról írta le a szövegét, miután felismerte annak értékét s egyes részleteit ismerősnek is találta Margit régi zsolozsmájának szövege alapján.

A Bőle által leírt és kiadott szöveg még kétszer jelent meg, ami nagyban megkönnyítette, hogy szélesebb körben elérhető legyen. Ugyanakkor közlésmódja is tökéletesedett: Gombos kaputszámozással látta el a korábban tagolás nélkül közölt szöveget, s nyilvánvaló elírásaiból többet javított,⁸ az SRH reprint kiadásának függelékében való közlése pedig modernebb szövegkiadáói elveket követett: további szövegjavításokat tett, különösen helyesírásán, központozásában, ami általában jelentősen segíti a szöveg értelmezhetőségét, s szövegkritikai jelzésekkel jelölte meg az addigi módosításokat is. Az eredeti kiadás így lényegében már jól kezelhető, sok tekintetben könnyebben értelmezhető szöveggé vált. Ez lehet a benyomásunk róla, míg a magyar legenda szövegével nem szemlissítjük.

Középkori szövegeink régi kiadásaival kapcsolatban nemrégiben Szovák Kornél⁹ hívta fel a figyelmet arra a – főleg az MKLSz. készítése során tapasztalt – meglepőnek tűnő tényre, hogy a kéziratok leírói nemegyszer ugyan jó latinos felkészültséggel, de kevésbé gyakorlott paleográfiai készséggel rendelkeztek, s az így közölt szövegekben számos eltérés fedezhető fel a kézirattal való összevetés során. Esetünkben is hasonlóról lehet szó. Nem kétséges, hogy Bőle Kornél, aki híres szónok és egyházi lelkes író volt, alapos ismerője volt a Margittal kapcsolatos latin nyelvű emlékeknek, illetve az egyházi latin nyelvhasználatnak. Mégsem volt azonban kifejezetten tudományos kutató.¹⁰ Maga nem tér ki arra, milyen minőségű (és nagyságú) fényképekről írta át a szöveget, de paleográfiai gyakorlata az ide szükségesnél valószínűleg kevesebb volt, ami neki nem is róható fel. A kézirat nehezebben olvasható helyeinek, rövidítéseinek feloldásában viszont a nehézségeken bizonyára átsegítette a témában és az egyházi nyelvhasználatban való alapos jártassága. Az átírás hitelességének ellenőrzéséről is igyekezett gondoskodni, amint írja,¹¹ szaktekintéllyel felülvizsgáltatta, valószínűleg nem rajta múlt, hogy az utóbbi is átsiklott bizonyos nehezen olvasható helyeken. Később pedig az eredeti kódexet is felkereste Bolognában s áttanulmányozta, ekkor azonban aprólékos összevetésre már nyilvánvalóan nem került sor.

⁸ Arra vonatkozóan, hogy Gombos javításai a kézirattól függetlenül születtek-e, nincs közvetlen információnk. Mindenesetre Bőle már 1931-ben a Szent István Akadémián tartott előadásában ismertette a latin legenda megtalálását, s azt a felfedezését, hogy a korábbi nézettől eltérően szerzője magyar ember. Bőle 1937-es szövegközlését röviddel követte Gombos újraközlése, amelyben feltűnően sok a kéziratban szereplővel azonosra javított alak (lásd cikkünk függelékében), s kaputszámozása is – amelyre Bőlenél semmi utalást nem találunk – igazodik a kézirat bekezdéseibe. Bár az utóbbi a származéklelegendák is elősegíthették, e tények együtt felvethetik a gyanút, hogy Gombosnak módja lehetett esetleg futólag belenézni a kéziratba.

⁹ SZOVÁK Kornél, *Supplementvm ad Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hngariae A–I: Pars prima et secvnda*, akadémiai doktori értekezés tézisei, Bp., 2011, 4. – Itt mondunk köszönetet Szovák Kornélnak, aki szíves szaktanácsaival segítette munkánkat és a nyomtatott latin legenda digitalizált szövegét is rendelkezésünkre bocsátotta.

¹⁰ DEÁK, *i. m.*, 295.

¹¹ BŐLE, *i. m.*, 12.

A következőkben lássunk tehát néhány példát olyan szöveghelyekről, amelyek javítandó voltára közvetlenül vagy közvetve a magyar legenda szövegével való összevetés hívta fel a figyelmünket. Az olvasat helyesbítése vagy a szöveg javítására tett javaslataink, s esetenként a kézirati faksimile bemutatása mellett kitérünk arra, hogyan vezet rá a helyes megoldásra a középkori magyar fordítás, valamint hogyan erősítik azt meg más (elsősorban német) származéklegendák.¹² A magyar legenda szövege természetesen nem mindig tekinthető mérvadónak, nemegyszer azonban, mint látni fogjuk, meggyőzően világít rá az eredeti értelemre. Rámutatunk továbbá, hogyan korrigálandó a helyes olvasat nyomán az LV mai magyar fordítása,¹³ ami nemcsak az érdeklődőknek szánt olvasmány, hanem a szakirodalomnak is szüksége van rá. Végül függelékben csatolunk egy listát a javítandókkal, amely – amíg elkészül az LV kívánatos új szövegközlése – remélhetőleg betölti azt a szerepet, hogy ne kerüljenek hibás adatok további felhasználásra, idézésre. (A bal oldali oszlopban idézzük az LV példáit az SRH-beli közléséből, s a javítandó részt benne alápontozással jelöljük. Az általunk tett javítását fekvő nyíl után vastagon szedve közöljük. A jobb oldali oszlopban pedig a magyar szöveget idézzük, félkövér szedéssel a forrás javításához segítő részletet. A szögletes zárójelben Bőle kiadásának lapszáma áll.)

A szent ősök életszentségének példái között László királyról a nyomtatott szövegben ezeket találjuk:

LV 12. c.: [Revolvebat crebrius secum et conferebat cum aliis interdum progenitorum suorum vitam et vite sanctitatem ...] Sancti quoque Ladislai regis, qui gloriosus → ~am regni gubernatione → ~em et defensionem → ~em adversus invasores, maxime insultus paganorum partium orientalium, ut scriptum continet Ungarorum, administrans frequentissime causam clericis → tamen eleemosynis iusticiis regalibus et in (?) orationibus ac ceteris sanctis [22] operibus vacans et quiete corporis relegata noctes ducebat insomnes, cuius sanctitati usque hodie curatio nis beneficia crebra perhibent testimonia.

MargL. 47: Esmeez ez zent vyz · meg gondolya vala · zent lazlo kyalnak eletyt · hogky mager orzagnak dichevsseges byrodalmat es oltalmazast zolgaltatuan · az <po> puztehtoknak [.] le ellene · jelesevl poganoknak ellene · **de maga azert** ez zent kyal gyakorta · **alamisna adasokba** · kyalj jgassagokba · es jmdasagokba · es egyeb jozagos myelkevedetevkben magat foglaluan · meeg ennek felette az testnek nyvgodalmat el veuen · az eyet visely vala alom nekevl · kinek ev zentsegerevl byzonsagot teznek mynd ez may napyg · Az gyogyvlasoknak gyakorta valo jo tetely
Vö. még J. V. VI. c.: [Dy selig junkfraw M. het stetz

¹² A magyar legenda (MargL.) kiadása: *Szent Margit élete, 1510*, a nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel, kiad., jegyz. DÖMÖTÖR Adrienne, PÓLYA Katalin, bev. P. BALÁZS János, Bp., 1990 (Régi Magyar Kódexek, 10). Írásunkban e kiadás javított szövegéből idézünk, amely jelenleg a magyar legendát latin forrásaival együtt bemutató, fejlesztés alatt lévő elektronikus adatbázisunkban érhető el a következő címen: http://deba.unideb.hu/deba/Margit-legenda_Szent_Margit_elete_1510 (2012.10.31). Az LV idézendő származékai: Jorg Valder (Falder-Pistoris [J. V.]) legendája: HORVÁTH Cyrill, *Johannes Vercellensis és a magyar Margit-legenda*, Bp., 1908 (AkNyÉrt. XX/8); SALACZ Gábor, *Árpád-házi Boldog Margit tössi legendája* [Tössil.], Pécs, 1940.

¹³ Itt csak az utolsó teljes fordítást vesszük figyelembe, amely a latin szöveg zökkenői ellenére a lehetőségek szerint általában korrekt, jó magyarságú, s amelyet rendszerint idéz a szakirodalom, amikor magyar szöveggel hivatkozik a legendára: *Boldog Margit élettörténete*, ford. BELLUS Ibolya = BELLUS Ibolya, KLANICZAY Gábor, SZABÓ Zsuzsanna, *Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája és szentéavatási pere*, Bp., Balassi, 1999, 27–57.

in iren gedechtnüsz.] ... Sein reyches **almusen**. daz er mit teylt hat den armen. Sein emsziges peten.

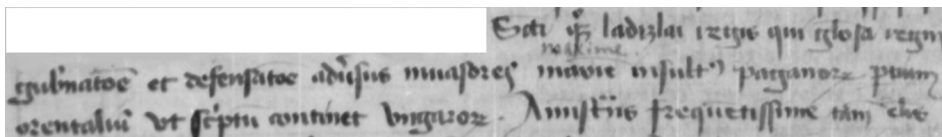
Bors. XIV. c.: Sancti quoque Ladislai regis preclara gesta revolvens, qui **eleemosynis** et bonis operibus regnum gubernando profecit, multum incitabatur.

A kipontozott helyen önmagában is feltűnő a gondolatmenet sutasága. Az *amministrans* participium módhatározói bővítményeként szerepel az országirányítás és védelem nagyszerű munkája (*gloriosa regni gubernatione et defensatione*), tárgyaként pedig az egyházi ügyek (*causam clericis?*), mintha az előbbieket ezek intézésének lennének kísérő körülményei. Az *amministrans* participiumhoz valóban szükséges egy tárgy, s a magyar szöveg – amely a zsúfolt mondatot szokása szerint tagoltabban adja vissza, bár nem hibátlan, de a kritikus helyeken jól igazít el – sejteti, hogy az irányítás („szolgáltatás”) tartalma eredetileg az ország kormányzására és védelmére vonatkozhatott. Egyházi ügyet az nem említ, hanem alamizsnaadást, s az ellentétes kötőszóval (*demaga* ’de, azonban’) rávilágít arra, hogy a folytatásban leírt kegyességi stb. cselekedetek az előbbiekkal megengedő (enyhe ellentétes) viszonyban állnak. Az alamizsnaosztás szövegbeli jelenlétét megerősíti Jorg Valder fent idézett 15. századi német fordítása is. A kézirat kópiájából aztán kiderül, hogy a BolK. több helyének téves olvasatáról van szó (1. ábra): az *amministrans* tárgya a *gloriosam [...] gubernationem et defensationem*, ahol a nazálisjelek talán nem látszhattak a Böle által használt fényképmásolaton, két másik rövidítést pedig félreértve oldott fel a nyelvtani mintázat (ti. az *amministrans* bővítményszerkezete) szükséglete szerint. A hibához hozzájárulhatott, hogy a kézirat *elis* rövidítése a fényképen könnyen *clis* formának tűnhetett. A két kérdéses rövidítés a *tamen eleemosynis* formákat takarja, s az általunk javított olvasattal a szöveg értelmezhetővé válik. Kisebb probléma ugyan még a *vacans* participium bővítményei között megjelenő *in* prepozíció (*in orationibus*). A többi bővítmény (*eleemosynis* stb.) előtt ugyanis, amelyek ugyanattól függenek, nem szerepel. Elegendő lenne a puszta esetalak (egyébként is dativus), tehát a prepozíció vagy fölösleges, vagy az első bővítmény elé illene. Ez azonban a mondat értelmét már nem befolyásolja. Mai, Bellus Ibolyától készített fordítását¹⁴ a megfelelő helyen eszerint így módosíthatjuk: „Gondolkodott Szent László királyról is, aki – mint ezt a magyarokról szóló írás tartalmazza – az országot dicsőségesen kormányozta és megvédte a rá támadókkal szemben, főként a pogányoknak a keleti részekben történő betörései ellen. Mégis igen gyakran (azonban) királyi igazságossággal alamizsnaadásokba/alamizsnálkodásokba és imába és egyéb szent cselekedetekbe merülvén testi nyugalomáról is megfélelkezett, s álmatlanul virrasztotta át az éjszakákat. Szentségéről mind a mai napig tanúskodnak a gyakori gyógyulások jótéteményei.”

¹⁴ Vö. Boldog Margit *élettörténete*, 34: „Gondolkodott Szent László királyról is, aki – mint ezt a magyarokról szóló írás tartalmazza – az országot dicsőségesen kormányozta és megvédte a rá támadókkal szemben, főként a pogányoknak a keleti részekben történő betörései ellen. A magyar államot irányítva gyakran mélyedt el egyházi kérdésekben, királyi ítéletekben, beszédekben, és egyéb szent munkákban; testi nyugalomáról is megfélelkezett, s álmatlanul virrasztotta át az éjszakákat. Szentségéről mind a mai napig tanúskodnak a gyakori gyógyulások jótéteményei.”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017 C 222 Tőzévfolyam 222 Szám

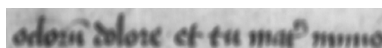
1. ábra

A következő példa kérdéses helyén a szövegkiadás már javításon ment át: az első két közlésben (Böle, Gombos) szereplő *tumatus* formát, amely a penitens nőre vonatkozott volna, az SRH-ban a nőnemű *tumata* váltotta fel. A kéziratban az itt értelmezhetetlen *tu mater* formák olvashatók (2. ábra), ami szavankénti másolásból adódó szövegromlás lehet. *Tumatus* 3 formát azonban nem ismernek a szótárak, melléknévként, melléknévi igenévként *tumens*, *tumidus* 3 'dagadó, dagadt', igeként *tumeo* 2, -ui és *tumesco* 3 -ui szokásos (pl. Fin.), amelyek egyikéből sem vezethető le az itt szereplő jelző. A magyar legenda „daganat miatt” kifejezése által sugallt *tumore* kiegészítés azonban, amelyet az egyik német nyelvű származékleghenda is támogat (vö. mai német *die Geschwulst* 'daganat, tumor') valószínűleg megfelelően rekonstruálja az eredeti szöveget, annak stílusába illő¹⁵ párhuzamos szerkesztéssel, s összecsendítő páros declinációs végződésekkkel. A szövegromlás a *tumore* forma *r* betűjéből indulhatott ki, amelyet egy másoló *t*-nek vélhetett, s ezután az etimologizáló hajlam mechanikusan ketté tagolta a szót. A BolK. egyébként, amelyről tudjuk, hogy a beleírt szöveget legalább kétszer másolták le – ti. amikor Budáról küldték, majd ott helyben –, nem egy esetben tartalmaz másutt is elírásokat.

LV 37. c.: Penitens quedam, nomine Elsa, natione Theutonica de Wancii castro octo annis continuo oculorum dolore et ~~tumata~~, → **tum[ore]** nimio, carne genarum supercrescente et oculos operiente ceca permanebat.

MargL. 152: Vala nemely penitencia tarto kynek vala neue evlse · es vala nemet · Ez nyolc eztendeýg zevnetlen zenvede zemeynek fáydalmat · es az nagy **dagnagnmýatta** · az ev orchayanak husa fel neuekevduen · es az ev zemeyt <az> be fedý vala az ev orchayanak dagatod husa · ezenkeppen vakon marad vala meg ·

Vö. Tössil. LXVII. c.: was ir **die geschwulst** als gross vff den ogen vnd vff den húfflin der ogen, das ir das flaisch die ogen vber gieng
(J. V. XIII. 8. erősen rövidít)

2. ábra

¹⁵ Az LV stílusára lásd M. NAGY Ilona, *Über den Stil der ältesten lateinischen Legende von der Hl. Margit aus der Arpadendynastie*, Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis, 40–41(2004–2005), 391–399; magyar változata: Uő, *Árpád-házi Szent Margit legrégebb latin nyelvű legendájának stílusáról = Classica – mediaevalia – neolatina: Acta conventus diebus undecimo et duodecimo mensis Maii anno MMIV Debrecini habiti*, ed. Ladislaus HAVAS, Emericus TEGYEY, Debrecini, 2006, 121–129.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 2. szám

A kérdéses mondat mai fordítása¹⁶ így módosulna: „Egy bizonyos Elza nevű, német származású bűnbánó leány, aki Vác városában élt, szemének szüntelen fájdalma és *igen nagy daganata miatt*, minthogy az archúsa ránőtt a szemére és elfedte azt, nyolc évig vakságban élt.”

A harmadik példánkban a Böle által kiadott szöveg *obstructis* formája eltér ugyan a kéziratától, de mivel tartalmilag illik a kontextusba, a további szövegközlők nem kifogásolhatták, s a magyar „kontrollszöveg” nélkül valószínűleg nem is okozna feltűnést, a szöveg hibás voltára a nyomtatásban lényegében csak az *in potentiis* részlet prepozíciója figyelmeztet.

LV 17. c.: [sc.soror Margareta] tam fratres, quam sorores ac alias quaslibet personas religiosas rogabat et rogari faciebat instare precibus apud Deum, ut dextera sue potentie *obstructis* → *constrictis* et refrenatis *in quorum* → *iniquorum* potentiis defenderet innocentes

MargL. 83: kerý vala ez zent vzv · mýnd az fraterevket · mýnd az sororokat · es mýnden egýeb zerzetevsveket · es kerettety vala egýebekel es · hogý kevnýergenenek az vr istennek alazatos kevnýergessel · hog az vr mendenhato isten · az ev jogýanak hatalmaul · **meg zorcha** · es meg ehnýche · az **kegyetleneknek** hatalmokat · es meg oltalmazýa az artatlanokat

Böle nem jelzi, hogy javított a kéziratban, pedig a tőle közölt *obstructis* helyén a BolK.-ben *constrictis* olvasható, az *in potentiis* leírásakor pedig kimaradt egy szó: a kódexben *in quorum potentiis* áll (3. ábra). Az előbbiről, ha nem egyszerűen elnézte, észrevehette Böle, hogy nem illik a kontextusba: Margit nem a hatalmasok hatalmának felépítését kéri Istentől, hanem ellenkezőjét: annak lerombolását. A tartalom helyreigazítására ezért feltehetően az igei prefixumot cserélte ki, s így az ige ellentétes, a szövegbe illő értelmet kapott: *construo* 'összerak, felépít stb.' – *obstruo* 'szétszed, lerombol, gátol stb.'. Az, hogy az *ob-* forma hajlamos-e általában *com-*á romlani, nemigen merülhetett fel ennek során. Az eredeti változatot itt a magyar szöveg „megszorít” szava árulja el: a BolK. hibás *constrictis* alakja *constrictis* formára javítandó, ami egy betű elírásával, a hasonló szóalakoknak a mechanikus másolás során való keveredésével jól magyarázható. A *constringere* igét az MKLSz. tanúsága szerint alkalmazták a hatalommal összefüggésben, a 'hatalmat korlátozó' kifejezésben, vö. az ige A1cy jelentése alatt (de potestate): Nolent constringere praelati potestatem regis ... in aliquo (Decr. 1498. 26[1]). Az LV szóban forgó helye e használatra nyújt egy korábbi példát. A nyomtatott szöveg *in potentiis* kifejezése helyén a kéziratban álló *in quorum potentiis* szerkezet pedig, amint a magyar legenda „kegyetleneknek hatalma” kifejezése tükrözi, *in[i]quorum potentiis* formára javítandó. A fenti hely mai fordítása¹⁷ ennek megfelelően így módosulhat: „kérte és kérette a frátereket, sororokat s minden más istenes személyt, könyörögniük kitartóan Istenhez,

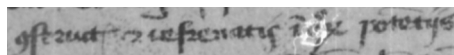
¹⁶ Vö. Boldog Margit élettörténete, 47: „Egy német származású, Elza nevű bűnbánó leány, aki Wancium várában élt, nyolc évig szüntelenül szenvedett szeme fájalmától és dagadtságától. Mikor pedig az archúsa túlzottan megduzzadt és elborította a szemét, megvakult.”

¹⁷ Vö. Boldog Margit élettörténete, 37: „kérte és kérette a frátereket, sororokat s minden más istenes személyt, könyörögniük kitartóan Istenhez, hogy fékezze meg a hatalma ellen lázadókat s jobbjaival védje meg az ártatlanokat.”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 1. szám

hogy jobbjának hatalmával korlátozva és megfélemezve/megzabolázva a gonoszok hatalmát, védje meg az ártatlanokat.”

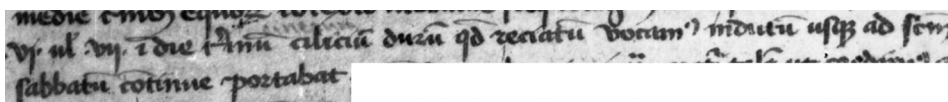
3. ábra

Egy további helyen az LV szövegkiadásában arról olvasunk, hogy halála előtt hat vagy hét évvel Margit napközben egy harmadik durva, hálósnak (*reciatum*) nevezett ciliciumot öltött magára, melyet nagyszombatig viselt. Margittal kapcsolatban ugyan többször említi a legenda ciliciumot, először gyerekkorában, amelyet még nem tudott viselni (4. c.), később a félig gyapjúból, félig lószőrből készültet (10. c.), a „harmadik” jelzöt legfeljebb ezekhez képest érthetjük, de mivel a ciliciumok száma a legendában nem kap hangsúlyt, a tartalom kissé zökken. Pusztán ezen akár át is siklik az olvasó, egyértelműen rámutat azonban a „tertium” szónak a környezetétől idegen voltára, hogy az a rímes fogalmazásból, amely a tartalmilag hangsúlyozni kívánt helyek sajátja,¹⁸ a jelzett szavától elszakadva sután emelkedik ki, erősítve ezzel a tartalmi zökkenőt is.

LV 10. c.: Ante transitum autem suum / annis VI vel VII in die **tertium** → cinerum / cilicium durum, quod reciatum vocamus, indutum / usque ad sanctum Sabbatum / continue portabat

MargL. 40/25–41/2: Azonkeppen az <v> negven napokban **hanuazo zerdatvl** mynd husuetyk ciliciumot visel vala

A hely valódi olvasatáról, hogy ti. a rövidítés feloldása *tertium* helyett (*in die cinerum* (4. ábra), megbízhatóan igazít el a magyar legenda: Margit hamvazószerdán öltötte magára ezt a fajta ciliciumot. Ezzel a rímes prózai olvasat által kiemelt részlet is értelmet kap: hamvazószerdától nagyszombatig gyötörte ezzel magát. A kézirat kópiáján egyébként látszik, hogy más, vékony tintával nyilván egy későbbi kéz fölé írta a rövidítés helyes feloldását. A kézirat pontosabb vizsgálata mutathatja meg, hogy ez mikor történhetett.

4. ábra

A részlet magyar fordítása tehát: Halála előtt hat vagy hét évvel *hamvazószerdán* durva ciliciumot öltött magára, melyet reciátumnak nevezünk, s azt viselte folyamatosan egészen nagyszombatig.¹⁹

¹⁸ Lásd a 15. jegyzetet.

¹⁹ Vö. Boldog Margit élettörténete, 32: „A halála előtti hatodik vagy hetedik évben azt a harmadik, durva ciliciumot, amit reciátumnak hívunk, egészen szombat szent napjáig hordta folyamatosan...”

ItK

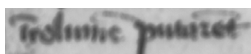
Irodalomtörténeti Közlemények

20 ÉVFOLYAM 4. SZÁM

Az újabb példában a legenda egy eszt vesztett nő gyógyulását írja le, akinek közellái Margithoz könyörögtek. A történet végén a nyomtatott szövegben a *putarunt* forma áll, ami kérdéses lehet: „a meggyógyult nőt, amint a sírhoz jöttek az eset tanúival, egészségesnek találták.” Kik? Az eset tanúi, akik a gyógyulttal együtt jöttek, s már jól tudták, hogy meggyógyult? Vagy a sírnál levő idegenek? Ez esetben – határozatlan alanyra vonatkozva – nem állhatna az ige aktív alakja. A BolK.-ben itt *putarent* formát látunk (5. ábra), ezt javította a kézirat leírója a legenda szövegében szokásos indicativusi összevont formára, valószínűleg mivel a coniunctivusi praeteritumot – joggal – indokolatlannak látta. Probléma továbbá, hogy a csodát tapasztalók és tanúik nem így szoktak viselkedni, hanem úgy, hogy bemutatják a gyógyultat másoknak bizonyágként, például a sírnál az ott lévőknek.²⁰ Így látjuk például az LV 42. caputjának végén: Hunc puerum sic meritis virginis Margaretae suscitatum *presentialiter* preposito et capitulo [...] et venerabilibus patribus episcopis [...] *presentaverunt* (vö. MargL. 161/4: Ez meg holt gyermekeket [...] kÿ zent margÿt azzonnak erdeme mÿa fel tamadot vala · nÿluan meg mutataak obudaÿ prepostnak...); hasonlóan a 43. caput végén: vicinis [...] concurrentibus filium, quem mortuum tota nocte planxerant, meritis virginis Margaretae gaudentes *vivum presentarunt* [...] eundemque parentes supremi pontificis inquisitoribus *incolumem presentarunt* (vö. MargL. 164/17: eleueneu mutatak meg; uo. 25: az papa kevuetynek es · meg mutatak az gyermevkevth). A magyar legenda szövege is arra utal, hogy hasonlóan végződhetett ez a történet is. A téves olvasatra pedig az adhatott okot, hogy a szó elejéről a BolK.-ben elmaradt a rövidítésjel, s a *p* betűt követő *-n* könnyen vélhető *u*-nak: *p[re-se]ntarunt*.

LV 40. c.: Pro hoc non tantum sui amici, sed et vicini compassione ducti facto voto debito merita sororis virginis Margarete fideliter implorantes et mentis alienate plenam recuperationem et corporis perfectam obtinuerunt sanitatem. Sanatamque ad sepulcrum dicte virginis rei facte multis cum testibus venientes incolumem *putarunt* → *presentarunt*.

MargL. 155: vala ev elmeetv el jdegenedet · es sokaktv alehtatÿk vala evrdevn gevsnek · kyert tartatÿk vala meg <vaz>a vasaztatvan · kynek okaert nem chak ev barátÿ · de meeg ev zomzedÿ es <u> kenÿerevlnek vala ev raÿta · ffogadast tevnek · kerueen zent margÿt azzonnak erdemet es ez elmeyetv el jdegenÿevlt azzonyallatnak tevkelletevs egesseget nÿere nek · es meg gÿogyvÿvaan zent margÿt azzonnak koporsoyahoz hozak · es ez dologrol sok tanokkal byzonsagot tevnek · es ez azzonyallatot egessegben **eluec mutatak** byzonsagval · : - -

5. ábra

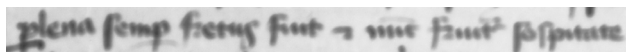
²⁰ Erre lásd KLANICZAY Gábor, *A csodatörténetek retorikája a szentté avatási perekben és a legendákban = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 31), 29–49.

A fentiek alapján a kérdéses hely mai fordítása így módosulhat: „Az eset sok tanújával az említett szűz sírjához mentek, s a gyógyult asszonyt *egészségesen bemutatták*.”²¹

Egy újabb, a Margit érdemei által csodálatosan meggyógyított kisgyerek további sorsáról szóló részletben szintén rámutat a magyar fordítás a szöveg helyes értelmére, bár némi tartalmi zökkenő magában a latin szövegben is felhívhatta volna a figyelmet a téves olvasatra.

LV 56. c.: sanitati [...] restitutus usque in presentem diem plena semper ~~fructus~~ → **fructus** fuit et nunc fruitur sospitate. MargL. 192: meg gyógyvlla [...] Az vtan es meg **ma-rada** nagy jo tevkelletevs Egessegben

Nem egészen logikus, hogy a már meggyógyult ember máig mindig bizakodjék a teljes egészségében, minthogy a bizakodás éppen a gyógyulás elérését célozza, bár nem lehetetlen. Az *et nunc fruitur* részletnek az előzményhez való kapcsolódása azonban eléggé utal rá, hogy az igei nyomósító szerkezet kedvelt mintázatáról van szó: ugyanazon ige különböző nyelvtani formáit párosítjuk tartalmának erősítésére, hatókörének kiterjesztésére. Például a cselekvők széles körét jelzi a cselekvő és a műveltető ige kapcsolata: MargL. 84: „Ezeket *kerj* · *es kerettety* vala vr istentevl ez zent vzv”: *rogabat et rogari faciebat*; a nagyobb időbeli kiterjedést pedig különböző időalakok párosítása: HorvK.²² 1: „mýkoron istennek dýchevseges zvleýe vzv maria · mynkevnc zamlalhattatlan jokat *tevt es tezen*”: *cum gloriosissima dei genitrix virgo Maria continue conferat in-enarrabilia nobis et contulerit beneficia*. A gyógyult állapot folytonos fennállása szintén ugyanannak az igének különböző időalakjaiból alkotott párral jelezhető, ezt a sémát töri meg a fenti olvasat. A BolK.-ben szereplő forma talán fényképen valóban nem volt könnyen olvasható (6. ábra): az *r* utáni betű *c*-nek vagy *e*-nek is látszhatott (*frctus* / *fretus*). A *fretus* tűnhetett könnyebb olvasatnak, azonban a *frctus* rövidített formáról van szó, amely a *fructus* alakot képviseli, s a mondat helyesen: „semper *fructus fuit* et nunc *fruitur* sospitate.” Ez alapján a mai fordítás így hangozhat: „teljesen meggyógyulván mind a mai napig végig tökéletes egészségnek *örvendett* és *örvend* most is.”²³

6. ábra

További hasonló helyeket idézhetnénk, amelyek a kézirat alapján korrigálhatók, illetve korrigálandók, s ezzel a szöveg is érthető lesz. Többek között a „békítő” (15. c.: *pacatorius*) beszéd helyett könyörgőről (*precatorius*) van szó, a seprések poráról (*scopa-*

²¹ Vö. Boldog Margit élettörténete, 48: „Az eset sok tanújával az említett szűz sírjához mentek, s az asszonyt épnek és egészségesnek találták.”

²² HorvK. = Horvát-kódex, 1522, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1994 (Régi Magyar Kódexek, 17).

²³ Vö. Boldog Margit élettörténete, 56: „meggyógyult, mind a mai napig bizakodott, s most is teljes épségnek *örvend*.”

tionum) s nem a „seprőkéről” (4. c.: *scopatorum*), kegyességi feladatokról (*pietatis officia*) s nem „tisztaságiakról” (13. c.: *puritatis officia*), a fejét Margit vélumával kézenfekvőnek látszóan „befedő” (52. c.: *caput cooperiens*) király képe is csalóka, ehelyett az áll, hogy a király felismerte (*comperiens*) a fejére tett vélumot stb.

A magyar Margit-legenda forrásának tanulmányozása tehát elvezetett bennünket Margit *legenda vetus*ának nyomtatott szövegében megbújó, sokszor észrevétlen hibák felfedéséhez és nagyrészt helyesbítéséhez is. Ez nem melleleg rávilágít arra is, hogy a magyar legenda szokásosan elmarasztalt fordításának kérdése felülvizsgálatra szorulhat. A Margit-kutatásnak pedig érdeke, hogy az LV javított szövege mielőbb elérhető legyen,²⁴ hogy a legrégebb latin Margit-legenda irodalmi értékelése megbízhatóbb szövegre támaszkodhasson, s modern fordítása²⁵ és a belőle lezármazott legendák vizsgálata számára a lehetőségekhez mérten megfelelő szöveg álljon rendelkezésre.

Függelék

1. A *Legenda vetus* nyomtatott szövegének²⁶ olvasati, másolás- és sajtóhibái a Bolongnai Kódex alapján javítva:

1. c.: *omnis honor et gloria* helyett *est omnis honor et gloria*; 4. c.: *pulveribusque scopatorum* helyett *pulveribusque scopationum*; 4. c.: *denigare* helyett *denigrare*; 5. c.: *bonorum sororum* helyett *bonarum sororum* (vö. G.); 5. c.: *dicta est Sancte Marie* helyett *dicta est insula Sancte Marie*; 6. c.: *usque alterum prandium* helyett *usque altum prandium*; 6. c.: *ymaginibus piis* helyett *ymaginibus prius*; 6. c.: *oratione* helyett *in oratione*; 7. c.: *ac se* helyett *ac si*; 10. c.: *sese gaudenter occupari* helyett *sese gauderet occupari*; 10. c.: *in die tertium cilicium durum* helyett *in die cinerum cilicium durum*; 11. c.: *confortabat* helyett *confortabant* (vö. B., G.); 11. c.: *mitius ageret* helyett *mitius secum ageret*; 11. c.: *querentes supervacuas* helyett *quietes supervacuas*; 11. c.: *culmen, virtutem* helyett *culmen virtutum*; 11. c.: *ascenderit* helyett *ascenderint* (vö. B., G.); 11. c.: *in Dei amore* helyett *et in Dei amore* (vö. B., G.); 11. c.: *sollicitus* helyett *sollicitius*; 12. c.: *gloriosa regni gubernatione et defensionem* helyett *gloriosam regni gubernationem et defensionem*; 12. c.: *causam clericis* helyett *tamen eleemosynis*; 12. c.: *eleemosynis ... et in orationibus ... vacans* helyett vagy az *in* törlése, vagy áthelyezése: *in eleemosynis ...*; 13. c.: *puritatis officia* helyett *pietatis officia*; 13. c.: *hodie* helyett *usque hodie*; 14. c.: *doleo ...*, *quia* helyett *doleo ...*, *quod*; 15. c.: *sermo ... pacatorius* helyett *sermo ... precatorius*; 16. c.: *Cui pater* helyett *Cui cum pater* (vö. B., G.); 16. c.: *coniugijum* helyett *coniugium* (vö. G.); 16. c.: *vim parentis* helyett *uti parentis*; 17. c.: *personarum clamor* helyett *personas, quorum clamor*; 17. c.: *continuatique lacrymarum*

²⁴ Az LV javított szövegének jelentős része, ti. a magyar legendában felhasznált részletek a remélt szövegkiadás elkészültéig is fokozatosan elérhetőek említett elektronikus adatbázisunkban (lásd a 12. jegyzetben).

²⁵ A magyaron kívül cseh fordítása (PRAŽAK) is készült (lásd SRH 795).

²⁶ Az SRH-ban közölt változathoz viszonyítva. Ha a korábbi kiadásokban szerepel az általunk olvasott forma, azt B. és G. rövidítéssel jelezzük.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 1. szám

undis copiosam helyett *continuatisque lacrymarum undis copiosis*; 17. c.: **Particularem-que** helyett **Particlaque**; 18. c.: *claustro sui clausura* helyett *claustri sui clausura*; 18. c.: *contemptum iniuriam* helyett *contemptum et iniuriam*; 19. c.: **quartodecimo** helyett **quintodecimo**; 19. c.: *lacrimis suis pre* helyett *lacrimis pre*; 19. c.: **veniam** *accipietis* helyett **miser ricordiam** *accipietis*; 20. c.: **inextimabilis** *candoris* helyett **inestimabilis** *candoris* (vö. B. jz.); 20. c.: *gradibus* helyett *gradibusque*; 20. c.: *coelum* helyett *celum*; 20. c.: *condescendentibus* helyett *conscendentibus*; 21. c.: *in aere* helyett *in aiera*; 22. c.: *Iauriensi* helyett *Jauriensi*; 25. c.: **de** *eiusmodi rancoribus* helyett *eiusmodi rancoribus*; 25. c.: *suam involvat animam* helyett *suum involvat animum*; 26. c. **vehementer consternata stupore** helyett **vehementi consternata stupore**; 27. c.: **modicum** helyett **minimum**; 28. c.: **pfijissime** helyett **piissime** (vö. G.); 28. c.: *ab ... morte ... vicina liberares* helyett *ab ... morte ... vicina me liberares*; 28. c.: **cum** *teipso ora devocius* helyett **pro** *teipso ora devocius* (**cum** törlendő); 28. c.: **ornata[m]** helyett **ornatam**; 28. c.: **ingre[ss]a** helyett **ingressa**; 29. c.: **iam** *perseveranter ora* helyett **tam** *perseveranter ora*; 30. c.: **tantum[us]modo** helyett **tantummodo**; 30. c.: *ab infancia* helyett *ab infantia tua*; 32. c.: **VII** helyett **XII**; 32. c.: *infra aliquos dies* helyett *infra aliquos dies, quos*; 33. c.: *virginis merita exprimere volens* helyett *virginis merita experire volens*; 33. c.: **Se** helyett **Sed**; 37. c. **gen[er]itricis** helyett **genitricis**; 37. c.: *ad suo itinere plusquam XX-orum rastario- rum* helyett *ad suos itinere plusquam XX-orum (?) rastarum*; 39. c.: **dimid[is]e** helyett **dimidie** (vö. G.); 40. c.: *multis testibus* helyett *multis cum testibus*; 41. c.: **[a]** *marito* helyett **[a]** *marito suo*; 42. c.: **Que[us]m** *cum omnino* helyett **Quem** *cum omnino*; 42. c.: *vitali spiritu aspectu penitus privatum* helyett *vitali spiritu penitus privatum*; 43. c.: **cui[us]sdam** helyett **cuiusdam**; 43. c.: *funero* helyett *funer[is]o* (vö. G.); 43. c.: **plangentis matris** helyett **plangens mater**; 44. c.: **benef[ic]iis** *sanitatum* helyett **beneficiis** *sanitatum* (vö. G.); 44. c.: **presentibus** helyett **parentibus**; 45. c.: **Ponsa** helyett **Pousa**; 45. c.: **cont[ra]raria** helyett **contraria** (vö. G.); 45. c.: **querulosa** helyett **querulosam**; 46. c.: *sui benefactricis* helyett *sue benefactricis*; 47. c.: *beneficiis acceptis* helyett **pro** *beneficiis acceptis*; 48. c.: *morbo caduco adeo graviter torquebatur ... ter aut quater frequenter mortuus putabatur* helyett: *morbo caduco adeo graviter torquebatur ... ter aut quater ar[r]eptus frequenter mortuus putabatur* (vö. BolK. *acceptus* formája -cc- alatt kipun- tozva, föléírt -r-rel javítva); 49. c.: **potuerat** helyett **poterat**; 49. c.: **Venientesque** helyett **Veniensque**; 50. c.: **ibi** helyett **ubi** (vö. G.); 50. c.: **pas[s]ionis** helyett **passionis**; 51. c.: **et** *presentis gratie* helyett **ac** *presentis gratie*; 52. c.: **Annae ducissae** helyett **dominae Annae ducissae**; 52. c.: **cooperiens** helyett **comperiens**; 52. c.: **esset curatus** helyett **esse curatum**; 53. c.: **Martinus quidam** helyett **Martinus quidam vir**; 54. c.: **agnes** helyett **Agnes**; 54. c.: **contrita** helyett **contracta**; 56. c.: *sacri baptismati fonte* helyett *sacri baptismatis fonte* (vö. B.); 56. c.: *commendaverunt [suffragiis]* helyett *meritis sororis ... commendaverunt*; 56. c.: *plena semper fetus fuit et nunc fruitur sospitate* helyett *plena semper fructus fuit et nunc fruitur sospitate*; 57. c.: **augeretur** helyett **angeretur** (vö. G.); 57. c.: *tam in oculo, tam in toto capite* helyett *tam in oculo, quam in toto capite*; 58. c.: **Ompid** helyett **Ompud**; 58. c.: *amicorum et necessitudine* helyett *amicorum ac neces-*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 2. szám

situdine; 58. c.: *horrande* helyett *horrende*; 59. c.: **un** *quolibet* helyett **in** *quolibet* (vö. B., G.); 59. c.: *cunctis diebus vite sue* helyett *cunctis vite sue diebus*.

2. Szövegjavítási javaslatok (emendáció) a magyar legenda (ill. esetenként más származéklegendák) szövegével való összevetés alapján:

1. c.: *vitam et preclara merita ... ad memoriam revocamus, et [laudato] corde et animo Deo in sanctis eius ... scripture commendamus*, vö. J. V. praef.: ... tragen. wir in gedechtnisz. Vnd got in seinen heiligen mit herzen vnd selen loben vnd sagen wir danck.; 17. c.: **in quorum** *potentiis* helyett **in[quorum]** *potentiis* (vö. MargL. 83/16–17: az *kegyetleneknek* hatalmokat); 17. c.: *qui ... nutriebatur* helyett *qui ... nutrieba[n]tur*; 18. c.: *vultuositatibus inconvenientibus abundaba[n]t exacerbantes* helyett *vultuositatibus inconvenientibus exacerbantes* (az utolsó előtti szó törlendő, vö. MargL. 91/25–92/1: alkalmatlan jvevltessekkal meg <se> keserehtven); 21. c.: *ea egrotare sciret* helyett *ea[m] egrotare sciret*; 30. c.: *naribus adhererent* helyett *natibus adhererent* (MargL. 139/20: az ev sarkaý az ev vtolso evlev felehez ragattak volna, vö. G.); 30. c.: **qui** helyett **quae** (sc. *filia*); 33. c.: *Virgoque hesitans promptius in devocione firmata* helyett *Virgoque hesitans prius in devotione firmata* (vö. MargL. 148/7–8: es ez zyz ky elevzer ketelkedýk vala, J. V. XIII. 5: vnd dy. dy vor nit glauben wolt); 37. c.: **tumata** *nimio* helyett **tumore** *nimio* (vö. MargL. 152/1: az nagy *daganagnagmýatta*, TóssiL. LXVII. c.: was ir die geschwulst als gross); 39. c.: *ut iudicabant, plurimi[s] catenis vincitus* helyett *ut iudicabant plurimi, catenis* (a magyar szöveg inkább egy „ut iudicabatur a plurimis”-féle változatra utal, vö. MargL. 154/3: mýkeppen sokaktvl jýtletýk vala); 40. c.: *incolumem putarunt* helyett *incolumem presentarunt* (vö. MargL. 155/23–24: egessegben eleue mutatak); 46. c.: *neque ... sui movere presumebat* helyett *neque ... sui movere presumeba[n]t*; 56. c.: *cum pro teneritudine infantilis etatis, cum propter nimiam distantiam habitationis* helyett *cum pro teneritudine infantilis etatis, tum propter nimiam distantiam habitationis*; 56. c.: *cum devotione debita servatam* helyett *cum devotione debita servatum* (sc. *velum*, vö. G.); 56. c.: *infantulum* helyett *infantuli [caput]* (?) (vö. BolK.: infantuli, MargL. 192/1–2: bele takarak az kychýn gyermekeknek fejét).

MERCUS ISTVÁN

**„ÁDÁM A GYÜMÖLCSFÁN VÉTKEZETT,
ÉN A KERESZTFÁN TESZEK ÉRETTE ELEGET”
(A bűnbeesés és a keresztáldozat értelmezése Csúzy Zsigmond prédikációiban)**

„Íme az életnek fája! (úgy tettczik, mintha az alsó setétségből kiáltotta volna első szülénk Ádám), mellynek drága gyümölcse az egész emberi nemzetet megeleveníti.”

(CSÚZY Zsigmond, *Zengedező sip-szó*, karácsony napjára írt második beszéd)

I. A bűnbeesés és a keresztáldozat tanának dogmájáról

A 18. század első harmadának jeles katolikus hitszónokával, Csúzy Zsigmonddal (?–1729) kapcsolatos szakirodalom sokat hangoztatott megállapítása, hogy beszédeit rendszerint messziről indítja. Álljon itt ennek illusztrálására egy példa. „Őstől maratt mirigyek fekéllye, és az erőszakos jó cselekedetek nélkül maid-maid megorvosólhatatlan nyavalyája az az emberi gyarlóságnak, hogy feledékenségben vévén tulajdon sérelmes igyét, és az eredendő vétek által sok szép malasztoktól, s hathatós erejétől megfosztott természetinek minden gonoszra legkönnyebb hajlandóságait, gyakortáb maga fölibe ragattatik; és valamint Luciperrel első szülénk: Eritis sicut Dei, hasonlók akartak lenni az Istenhez, úgy ő is felfuázkodott kevélységtől ösztönöztetvén, most isteni titulusokat tulajdonétt magának; most szemtelen vakmerőséggel: Non est Deus, tagadgya az Istent; most királyok királyának, nap és hold Urának akar neveztetni; most pártot ütven Teremtője ellen, óccsállya alkotásának módgyát, rendit és mivoltát. Egy alma harapásért vádollya bosszúját, gondviseletlenségét és igazságtalanságát szidalommal számlállya...” (Z. S., 54.)¹

Ha figyelembe vesszük, hogy az előbbi citátum a Gyertyaszentelő napjára írt prédikáció exordiuma, akkor joggal állapíthatjuk meg, hogy a pálos igehirdető sokszor valóban távolról kezdi beszédét. Nem is olyan ritkán – mint a példa is mutatja – Ádámról és Évától... A *Zengedező sip-szó* című kötetének 77 hitszónoklatából 27 olyan beszédet találunk, ahol a princípiumban kisebb-nagyobb jelentőséggel megemlíttette az első emberpár bűnbeesését, s ezen felül az argumentációban is rendszeresen felbukkan a történet. Ez a nagyarányú előfordulás indokoltá teszi, hogy megpróbáljuk rekonstruálni, miért tölthetett be ilyen frekvenciát szerepet Csúzy teológiai gondolkodásában a bibliai őstörténet, ill. hogy az igehirde-

¹ CSÚZY Zsigmond műveire a következő rövidítésekkel hivatkozunk: Z. S. – *Zengedező sip-szó*, Pozsony, 1723; E. T. – *Evangeliomi trombita*, Pozsony, 1724; M. – *Kosárba rakott aprolékos morzsalék*, Pozsony, 1725.

tés során milyen retorikai-narratológiai eljárásokkal igyekeznek a bűnbeesés elbeszélését mindennapi tapasztalatokban gyökerező, cselekvésformáló erővé tenni.

Mindehhez kiindulásként vizsgáljuk meg, hogy milyen dogmatörténeti előzményekre tekint vissza Ádám és Éva esetének értelmezése. Amilyen feltűnő, hogy Csúzy-nál ilyen nagy számban találunk utalást az első emberpárra, olyan meglepő, hogy – számszerűleg is – milyen kevés szerepet kap a történet a Szentírás korpuszában. Ádámot név szerint 19, Évát mindössze két alkalommal említi a Biblia, míg az *első* kifejezés 230 használata közül mindössze négy vonatkozik az őszülökre. Még elgondolkodtatóbb eredményt kapunk, ha nagyító alá vesszük ezeket az előfordulásokat. Ádám neve az őszövetségi 11 említés közül öt esetben fordul elő a Genézisben, háromszor Sirák fia könyvében (33, 10; 40, 1; 49, 16), egyszer-egyszer a Krónikák könyvében (1, 1), Tóbiásnál (8, 6) ill. a zsoltárok között (62, 10). Éva két megidézése közül az egyik az Ótestamentumban található, természetesen a Teremtés könyvében. Az első emberpárra utal még a Bölcsesség könyvének szerzője 7. fejezetének elején.

Mindez alátámasztja azt a teológiai szakirodalomban elfogadott véleményt, hogy az Ószövetség választott népének felfogásában Ádám és Éva mítosza korántsem töltött be olyan fontos szerepet, mint a keresztény világképben. A zsidók történelemfelfogása szerint a Messiás eljövetele elhozza az ígért Kánaánt, megvalósítja a politikai, társadalmi és nemzeti egységet. Épp ezért az őszülők története csupán egyetlen epizódja annak a folyamatnak, amelyben az isteni jótétet az ember elfordulása követi. Ezt a Teremtő megtorolja, s a csapás bűnbánatra ösztönzi a vétkező népet. A zsidó történelemszemléletben Isten büntetése tehát nem csupán figyelmeztetés a szövetséget megszegő kiválasztottak számára, hanem a megtorlás maga is eszköz ahhoz, hogy a történelmet az ígért és kívánt cél felé mozdítsa.² Ezért célravezetőbb, ha Ricoeur javaslatát megfontolva a bűnbeesés megítélésénél élesen megkülönböztetjük a héber értelmezésnek jobban megfelelő „letérés” fogalmát a későbbiekben a keresztény hermeneutika által alkalmazott „bukás” fogalmától.³

Az első emberpárra vonatkozó őszövetségi *locusok* eredményénél figyelemre méltóbb és vizsgálódásunkat céljához közelebb vivő az Újtestamentum vonatkozó szakaszainak számbavétele. Lukács evangéliumának Jézus genealógiáját ismertető felsorolásán (3, 23–38) és Júdás levelén kívül mind Ádám hétszeri, mind Éva egyszeri, mind pedig az *első* szóval megidézett emberpár háromszori említését Szent Pál két levelének passzusaiiban találhatjuk meg: a Korinthusiaknak írt első levél (15, 21–22; 15, 45–49) és a Rómaiaknak írt levél (5, 12–21) tartalmazzák. Ez a három páli részlet az apostol más passzusaiival együtt döntő szerepet játszott a kereszténység üdvtörténeti szemléletének kialakításában, tulajdonképp a kereszténység hermeneutikai-exegetikai rendszerének alapját jelenti.⁴ A keresz-

² Rudolf BULTMANN, *Történelem és eszkatológia*, ford. BÁNKI Dezső, Bp., Atlantisz Könyvkiadó, 1994, 28–31.

³ Paul RICOEUR, *Az Ádám-mítosz és a történelem „eszkatologikus” felfogása = A hermeneutika elmélete*, szerk. FABINY Tibor, Szeged, JATEPress, 1998 (Ikonológia és Műértelmezés, 3), 93–94.

⁴ Bár a tipológiai értelmezés már Máté evangéliumában felsejlik, de Szent Pál levélrészletei tették széles körben ismertté. Ebből a szempontból fontos páli helyek még: 1Kor 10, 1–11; 2Kor 3, 6 és 3, 14–16; Gal 4, 21–24.

tény hermeneutikai eljárás termékenységét mutatja, hogy a figurális értelmezés már a patrisztika korai századaira nagy teret hódított.⁵ Szent Pál értelmezésében az „ó ember” bűnét az „új ember” áldozata törölte el, s így mindenkinek, ki benne él, az örök élet ígérését hozta.

Szent Pál apostol teológiájában már megjelenik az eredendő bűn gondolata. Ennek nyomán Szent Ágostonnak az i. sz. 5. század elején Pelagiusszal a keresztelés körül kibontakozó hitvitája során megjelent az áteredő bűn dogmája.⁶ A dolgozat elején idézett hosszabb Csúzy-gondolatban ennek a hitelvnek kikristályosodott tanítását figyelhettük meg. A citátum a hitetleneknek és az előírások megszegőinek kétkedő ellenvetését idézi fel, amikor arról beszél, hogy „egy alma harapásért” ilyen súlyos árat kell fizetni. A prédikátor szerint nem a történelmileg megvalósuló cselekedet, hanem a benne megnyilvánuló emberi szándék az, mely miatt az első emberpár magára vont az Úr haragját. Ezzel a tettel Ádám és Éva nem csupán megszegte az isteni parancsot, hanem megszerezte annak a lehetőségét, hogy meghatározhassa, hogy az ember számára mi a jó és mi a rossz. Így azonban „önmagát Isten elé helyezi, egyéni akarátát, vágyait választja Isten helyett. Hozzá kell még tenni, hogy amikor az ember a(z erkölcsi) rosszat választja, sohasem úgy választja, mint rosszat, hanem mint önérdekének megfelelő jót, valami földi értéket Isten helyett.”⁷

Csúzy véleménye szerint is az embert öröklött és továbbörökített vágyai az Isten ellen fordítják, tehát a bűn születésünk pillanatától belénk oltott. Ennek a felfogásnak a hit-szónok pasztorációs tevékenységére is nagy hatása van. Az Úr a papi hivatal és „szerelmes szerzetesi által búzgon oktattya a kereszténységet” (Z. S., 491), amelynek két alapvető gesztusa a jók példaként állítása, ill. a rosszak dörgedelmes korholása. Mivel az ember eredendően bűnös, ezért „a tündér világ, a délczeg test és a pokolbéli Sátán igazán labirintusos kelepcczéből” (Z. S., 491) önmagától képtelen kitalálni. Logikus tehát, hogy a feddő beszéd és a büntetés felemlítésével való távortartás jóval nagyobb teret kap a pálos szerzetes „pedagógiájában”, hisz az ember lelki betegsége „erőszakos jó cselekedetek nélkül maid-maid megorvosólhatatlan” (Z. S., 54).

⁵ A tipológia exegetikai elveinek kibontakozására és elterjedésére lásd Rudolf BULTMANN, *A tipológiának mint hermeneutikai módszernek eredete és értelme*, ford. BERNÁTH Gyöngyvér = *A tipológiai szimbolizmus*, szerk. FABINY Tibor, Szeged, JATEPress, 1998 (Ikonológia és Műértelmezés, 4), 123–132; Gerhard VON RAD, *Az Ótestamentum tipológiai értelmezése*, ford. NOVÁK György = *A tipológiai szimbolizmus, i. m.*, 133–148; Erich AUERBACH, *Tipológiai szimbolizmus a középkor irodalmában*, ford. NOVÁK György = *A tipológiai szimbolizmus, i. m.*, 181–187.

⁶ Pelagius és Ágoston vitájának gyújtópontjában az emberi szabad akarat kérdése állt. Pelagius szerint „a keresztény ember, aki istentől meghatározott feladatot kap: a természeti és a mózesi törvények alapján felismerheti, hogy mi a helyes, s azt szabad döntése folytán megvalósítva elérheti az örök üdvösséget (már a természeti törvény révén is). Áteredő bűn nem létezik: Ádám bűne egyedül magának Ádámnak ártott, s nem az egész emberi nemnek. Minthogy a lélek Istentől származik, a születéskor bűnt nem hordozhat (a bűn amúgy is csak személyes, szabad elhatározás eredménye lehet), azaz az újszülött gyermekek abban az állapotban vannak, mint Ádám a bűnbeesés előtt, lehetséges tehát, hogy létezzék büntelen ember, és az újszülöttek kereszttség nélkül is üdvözülhetnek.” GÖRFÖL Tibor, KÁNITZ Mihály, *Teológusok lexikona*, Bp., Osiris Kiadó, 2002, 289.

⁷ RÓZSA Huba, *Bibliai őstörténet, I*, Bp., Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 1994, 43.

A jó útra való térítés érdekében – mint láthatjuk – a lelki tanítónak nem kell ózdkodnia az erőteljesebb fellépéstől sem. Ennek szemléltetésére elég, ha kiskarácsonyi beszédére hivatkozunk, ahol a társadalom egyes csoportjainak ad mai szemmel nézve helyenként drasztikusnak minősülő ajándékot. A diákoknak pl. a diót nyújtja át, mert gyümölcsét veréssel hullatja, s mert meg kell törni. „Igazgatni kell tehát, szinte mind a nevenedéken fának: fenyétekkal, figyelemmel, és ha póznával vagy doronggal nem is, néha veszővel kell megverni, sanyargatni, s nyakasságát meg is törni; egyéb aránt, dúrva, kemény, paraszt, izetlen, és ostoba marad” (Z. S., 11).

II. Az „ó-ember” teológiája Csúzy Zsigmond prédikációiban

Csúzy Zsigmond a késő barokk időszakában praktizáló szerzetesként a bibliai részek felidézése során számos középkorra visszavezethető apokrif mozzanattal gazdagítja elbeszélését. Már az összülők említésének gyakorisága is ezt bizonyítja. Míg a keleti kereszténységben ünnepet szentelnek nekik, addig a katolikus egyház nem fordít külön figyelmet tiszteletüknek. Az első emberpár barokk kultuszát vizsgálva Szilárdffy Zoltán kijelenti, hogy „Ádám és Éva liturgikus tisztelete híján, mindig apokrif maradt, de tág út nyílt egy évszázadokig fennmaradt népi kultusz kialakulása előtt.”⁸ Az egyház által hivatalosan el nem fogadott történeti elemek, tanítások hatása vallásos szövegekben és képi ábrázolásban egyaránt megmutatkozik. Épp ezért művészettörténeti analógiák segítségével szemléltethetjük, hogy a pálos szerzetes milyen erősen kötődik a középkor dogmatikai, szoteriológiai felfogásához, és hogy ezzel mennyire szorosan kapcsolódik a korabeli népi vallásossághoz.

Korábban a sajládi szerzetes beszédeit a pasztorációs (ön)azonosság és a prédikatori (el)hivatás szemszögéből vizsgálva megállapítottuk, hogy a pálos szerzetes a tipológiával mint exegetikai eljárással kapcsolatban két feltételt szab: „Az egyik kritérium, hogy az elbeszélte eseménysort történetileg igazolhatónak vélje, azaz az időbeliségben létezőnek vallja. [...] A másik feltétel pedig teológiai természetű, s tartalma abban ragadható meg, hogy az elmondott múltbeli történésnek jelenre vonatkoztatható hitigazságot kell tartalmaznia.”⁹

Ez a megállapítás segít feltárni azt a dogmatikai distanciát, amely a 18. század elejének igehirdetője és a mai kultúr- és irodalomtörténeti gondolkodás között jelentkezik, s ezáltal egyszerre teszi megragadhatóvá Csúzy bűnről alkotott szemléletét és üdvtörténeti felfogását. A modern szakirodalomban „mítosznak” aposztrofált bűnbeesés a pálos szerzetes számára valós és megcáfolhatatlan történelmi tény, mivel az ő felfogásában a Szentírás nem csupán hitigazságot kinyilatkoztató kultikus irat, hanem történelmileg is hiteles forrás.

⁸ SZILÁRDFY Zoltán, *Ádám és Éva barokk kultuszának és ikonográfiájának nyomai Magyarországon = Uő, Ikonográfia – kultusztörténet: Képes tanulmányok*, Bp., Balassi Kiadó, 2003, 14.

⁹ MERCS István, *A pasztorációs (el)hivatás és (ön)azonosság Csúzy Zsigmond prédikációiban: Az írásértelmezés egy típusa a késő barokk korszakban*, ItK, 113(2009), 56.

Napjainkban Ádám és Éva esetének három, jól elkülönített megközelítése van. Ezek szerint az eseménysort tekinthetjük lélektanilag személyes drámának, kultúranropológiailag a világ bűnének, míg teológiailag ősbűnnek. Ezek az értelmezési módok Csúzy-nál is megtalálhatók, de szétválaszthatatlanul egybeforrtak. Vizsgálódásunk során a jobb megragadhatóság érdekében megkülönböztetjük ezeket a nézőpontokat, de tudatában kell lennünk annak, hogy a jelenkor terminusait vetítjük vissza egy olyan időkeresztre, amikor ezek még organikus egységben léteztek.

a) A bűnbeesés mint az első emberpár személyes lélektani drámája

Ricoeur tanulmányában az Ádám-mítoszt egy-egy fejezetben értelmezi az átmenet ill. a cezúra mítoszaként.¹⁰ A pálos szerzetes hitszónoklataiban mindkettőnek a nyomai megtalálhatók. Az átmenet mítoszaként a bűnbeesés egy térben és időben kibontakozó, személyes motivációkkal rendelkező szereplők között lezajló drámai eseménysor. E dráma tárgyalásakor az Isten és Ádám között feszülő konfliktus árnyalt, pszichologizáló megjelenítésével szembesülünk, aminek csúcspontját az Úr és teremtményének a bűn elkövetése utáni párbeszéde jelenti (Ter 3, 8–24). E dialógus kezdete a Biblia szűkszavú narrációjában a következőképp hangzik: „Azután meghallották az Úristen lépteit, aki a nappali szellőben a kertben járkált. Az ember és az asszony elrejtőztek az Úristen előtt a kert fái között.⁹ De az Úristen hívta az embert és így szólt hozzá: »Hol vagy?«¹⁰ Ő így válaszolt: »Hallottam lépteidet a kertben, s féltem, mert meztelen vagyok, tehát elrejtőztem.«”

Csúzy narrációjában a Ter 3, 8. versének tényközlő kijelentését az Úr viselkedésének lélektani magyarázatával dúsítja. Azt mondja, hogy a Teremtő azért sétált, mert dühét igyekezett fékezni (E. T., 29). Ezzel a prédikátor a Genézis antropomorf Isten-képét hangsúlyozza, ugyanakkor középkori eredetre visszavezethető, a népi vallásosságra jellemző apokrif mozzanattal gazdagítja az elbeszélést.

Az Úr viselkedésének további motivációit fejtik ki a Boldogságos Szűz Szent olvasójáról írt második prédikáció következő passzusai. „Könyörüle rajta a Fölséges, s imez szókkal keresé Adámot: Adam ubi es? hol vagy? hol lappansz Adám? Álmélkodásra méltó dolog megvallom; hogy a mindeneget tudó Isten kereste Adámot; holott semminémű teremtett nincsen előtte, úgy mond Szent Pál A. Hebr. 4. [...] mindenek mezételenek, így szólván, és kinyilatkoztatva vannak az ő szemei előtt?” (Z. S., 487.) A *dubitatio* figyelemfelkeltő alakzatát alkalmazó szakasz további részében a tekintélyelv segítségével bont ki olyan lélektani mozzanatokot, melyekre a Szentírás lakonikus elbeszélése önkéntelenül is lehetőséget nyújt. Az apokrif mozzanatok megjelenése a modern narratív pszichológia magyarázata szerint azt jelenti, hogy történetmondás során egy cselekménysor hiányzó elemeit a mögöttes motivációk feltárásával pótolva a történéseket egységes egészzé kívánjuk rendezni. A megcáfolhatatlan auctoritasok közé tartozó Szent

¹⁰ RICOEUR, *Az Ádám-mítosz...*, 101–113.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 4. szám

Ágoston és Szent Ambrus egymással „jelesen czimborálván” azt állítja, hogy „nem kérdezte lappangó helyét; hanem mintegy dorgálván, minémű állapotban légyen, és mire vezette törvénytelenége” (Z. S., 488). Ezzel szemben idézi Aranyszájú Szent János megállapítását: „nem dorgalo, hanem szánakodo szó vala ez: Adam ubi es?” (Z. S., 488.) Az egymást látszólag kizáró pszichológizáló magyarázatok között a hitszónok szándékosan nem döntött. Ezzel azt sugalmazza, hogy egy cselekedet háttérében egymással ellentétes motivációk erővonalai is meghúzódhatnak.

Jóval leegyszerűsítőbb magyarázattal szolgál, amikor Éva szerepét értelmezi az esemény sorban, aki azért „harapa férjénél eléb a megtiltott almába, hogy elsőben Istenesétetnék meg (így szólván) s tőlle fügne Adám” (Z. S., 315). Máshol az ebben rejlő didaktikusságot is kiaknázza, a férfi és nő családon belüli hierarchiáját fejezi ki. Eszerint Ádám maga is előidézője szerencsétlenségének, „mivel hivalkodásával és vigyázatlanságával megengedé (hogy így szóllyak) Evának, egyébaránt is, az aszszonyoknak igen veszedelmes magán való szabadságos sétálását, és rendetlen szóbeszédben elegyedett társalkodását a ravasz kigyoval, bűnben ejtette feleségét, s végre magát is, egész maradéki val iszonyú kárban, mert az eredendő vétekben keverte.” (E. T., 167.)

A dogmatika szerint Ádám és Éva kíváncsiságtól vezetett tette egyéni drámaként a Teremtővel való személyes és közvetlen viszony megszűntét, ill. az ember környezetével való egyensúlyi viszonyának felborulását eredményezte. Ebből a szempontból a bűnbeesés keresztény értelmezése a cezúra mítosza: a bukás visszavonhatatlanságának aktuálisan éles metszet keletkezett az időtlen idilli múlt és a bűnbeeséssel a történelmi időbe lépő emberiség gyötrelmes tapasztalata között. Sajátos módon Csúzy az első emberpár történetének narrációja és interpretációja során többnyire csupán néhány szavas utalásokban hivatkozik a vétkezőkre Isten által kiszabott büntetésre. Ha mégis hosszabb passzusban teszi ezt meg, akkor az állapotváltozásban rejlő különbségek felvillantására helyezi a hangsúlyt. Ilyen pl. a következő citátum: „de az ő őrizete és munkája nem lett volna fáradságos és unalmas, hanem gyönyörűsége és kedves, most pedig nemcsak véres veréttel kényszerítettünk enni kenyérünket, hanem hamar megúnalkodunk és gyötrellemmel törődéssel nagyon el is fáradunk” (Z. S., 505). Az Ádámokra kirótt, de az öröklés által az egyes ember személyes tragédiájává váló büntetés említőlegesen felidézését valószínűleg azért tartotta elegendőnek, mert ezt a hétköznapi tapasztalataként kezelte.

b) A bűnbeesés kultúrantropológiai aspektusai

Attól függetlenül, hogy a pálos igehirdető a bűnbeesést a történelem részeként tekinti, míg a modern gondolkodás mítoszként kezeli, az esemény sor filozófiai tartalmának megítélése és a vele összefüggő kérdések köre mit sem változott. A Bibliában leírt történetek lényegi mozzanata bölcséletileg nem az, hogy Ádám és Éva valóban létezett-e; avagy a fáról szakasztott gyümölcs alma volt-e (egyébként is csak az i. sz. 5. századtól kezdtek a bűnös élvezet gyümölcskeként említeni az almát) stb., hanem az, hogy miként

jelent meg az isteni szándéktól jónak teremtett világban a rossz, a gonosz. A modern tudományban kultúrantropológiaként aposztrofált (s a teodicea kérdésfelvetésével érintkező) aspektust Csúzy többségében szintén csak érintőlegesen említi, de annál nagyobb a szerepe, ha mégis szóba hozza.

A teljes meggyőződés hangján nyilatkoztatja ki, hogy a teremtés tökéletes, mert „a természet alkotója, maga a fölséges Isten olly bölcsen, olly helyessen intézte annak folyását és minéműségét, hogy végig tekéletességben, végig szentségben maradt volna, hahogy szántsándékkal a tűzre kinyújtván Ádám kezét, maga nem lett volna oka pártos esetinek; szörnyűségessen maga készített tehát kelepczét magának, maga pörölyözött bolondságot, és minden tündéressen virágzó állhatatlanságnak magában és maradékaiban maga nyitott tágas kaput...” (E. T., 59–60.)

A késő barokk igehirdető Ádám és Éva vétkében minden ember vétkét látta, mivel minden bűn alapjának az ember állhatatlanságát és könnyű elcsábulását tartotta. Mindez felvetné az emberi szabad akarat szerepének kérdését a bűn érvényesülésének kapcsán, amely a dogmatörténet egyik legvitatottabb kérdése.¹¹ A pálos hitszónok ennek tárgyalását kategorikusan elveti, amikor a bűnt a bűnbeesés által belénk kódolt attribútumként kezeli. Szemléletét egyik legfőbb tekintélye, Szent Bernát Pierre Abélard-ral folytatott vitájának¹² konklúziójában ragadhatjuk meg. „Bűnben születünk, bűnösök vagyunk, és bűnösöket hozunk a világra; adósnak születvén, rabszolgákat. Világrajövetelünktől kezdve sérültek vagyunk, és azok is maradunk, amíg csak benne élünk, amíg el nem hagyjuk; talpunktól egész a fejünk bűbjáig, ami egészséges lenne bennünk.”¹³

Világos, hogy Csúzy nem disztíngvál, senki sem mentes a bűntől. Még a csecsemők sem. Krisztus elvesztésének egyik okát a nép tudatlanságában határozza meg. „Ezt én két félének saidétem; egygyik vakmerő, vastag és goromba; [...] A másik pedig együgyű, vagy osotoba melly gyakortább vétek nélkül vagyon, mint a kisdedekbe vagy a pogányokba; minéműek valának azok, akik Urünk Krisztust felfeszítették.” (E. T., 92.) A személyes vétek nélkül való kisdedek együtt említése a Jézust keresztre juttatókkal tovább erősíti, hogy az eredendő bűn dogmája általános érvényű.

Attól a spekulatív kérdéskörtől viszont élesen elhatárolódik, amely a gonosz teremtésben betöltött szerepét feszegeti. Hitetlennek titulálva elhárítja pl. azt a kérdést, amely azt firtatja, hogy ha Isten tudta, hogy Ádám és Éva vétkezik, akkor miért teremtette őket (Z. S., 631).

c) A bűnbeesés teológiai koncepciója

A bűnbeesés teológiai szempontú megközelítése szorosan összefügg a történelem eszkatologikus felfogásával. Az ősszülők elveszítették az isteni gondviselés időtlenségét, beléptek a véges idő világába. Mindez az isteni szándéktól vezérelt történelem kezdetét

¹¹ Christoph THEOBALD, *Az „eredendő bűn” – egy továbbra is vitatott tantétel*, Mérleg, 2004/2, 145–171.

¹² A vita menetére lásd Jacques LE GOFF, *Az értelmiség a középkorban*, Bp., Osiris, 2000, 70–72.

¹³ Idézi LE GOFF, *Az értelmiség...*, 71.

jelenti. Így a történelem elindítója egy szimbolikus értelmű, már a kereszténység korai évszázadai alatt mitikus nagyságúra növesztett bűn.

Csúzy nem tesz különbséget aközött, hogy a bűnbeesés a bűn kezdetét vagy eredetét jelenti.¹⁴ A lényeg, hogy Isten az üdvtörténet biztosításával reményt ad az embernek, célt az emberiségnek.

Az egyház tanítása szerint az ember minden vétke ellenére is az Istenhez legközelebb álló teremtmény, ezt „árnyékozta első szülénk modos alkotása” (Z. S., 28). Persze az ember teremtése a pálos szerzetes interpretációjában körmönfontabb annál, mint azt a Bibliában találjuk. A teológiai problémát az Úr mondata okozza: „Teremtsünk embert képmásunkra, magunkhoz hasonlóvá” (Ter 1, 26). A többes szám első személyű igealak számára azt fejezi ki, hogy az angyalok is segítettek, akik „azt az agyagos sárt öszve-raggatták” (Z. S., 28). Az Úr ember iránt való kitüntetett figyelmének jele, hogy a szívét viszont már „egygyenként, azaz magán-magán az Angyalok segítségével [...] túlajdon maga kezével, maga alkotta” (Z. S., 28).

Az embernek a Föld teremtményei között elfoglalt privilegizált szerepe megmutatkozik abban, hogy míg a lázadó angyalokon kemény bosszút állt az Isten, addig az emberrel szemben engedékenynek tűnik. A választ a Nagyboldogasszony napjára írt prédikációban Szent Bernátra hivatkozva üdvtörténeti horizontba helyezi. Az ősszülöket az isteni rendelés első hordozóiként ábrázolja: „az Isteni bosszú (melly semmi személy válogatást nem ismér) valamint a pártos Angyalt; úgy a bűnös embert is megbüntette volna, hanem a máii B. szeplőtelen szűzet tekintette, látván Adám ágyékában. Néki köszönhetjük tehát ezt a nagy kegyelmet & c.” (Z. S., 362).

Bár Jézus maga soha nem utal Ádám történetére, de a már említett Szent Pál-passzusok hamar elterjedté váltak. Így hamar kialakult az a nézet, az az ellentétező párhuzam, hogy az ősapa Krisztus előképe, míg az ősapanya Szűz Mária „árnyékos képzése”. A vallásos gondolkodást megtermékenyítette a tipologikus értelmezés. Példaként említhetjük a középkor századaiban elterjedt kereszt-legendát, mely szerint Krisztus keresztje a jó és rossz tudás fájából készült. A képzőművészetben is sok olyan alkotást találunk, amelynek témáját Jézus és/vagy Mária jelenti, de valamilyen utalással felidézük a bűnbeesés motívumát. Ilyen festmény pl. Fra Angelicónak a madridi Pradóban megtekinthető *Angyali üdvözlés* című táblaképe, aminek bal oldalán mellékjelenetként a Paradicsomból való kiűzetést látjuk (lásd 1. kép).

Az angyali üdvözlés tipológiai lehetőségeit Csúzy többször alkalmazza. Gyümölcsoltó Boldogasszony napjára írt prédikációjában is erről elmélkedik. „Ave! Ám ez a szó, ave, visszaolvastatván annyit térszen mint Eva, avé-val köszöntvén azért úgy tetszik mintha azt mondotta volna, jó szível légy, malaszttal tellyes szűz, ne fély semmit, ne irtózzál, mert ezek közül invenisti gratiam; te érdemlettél, te találtattál kegyelmet az Úr előtt; s azért is eve, tudd meg, ha követségetem méltóztatol bévenni; és a Fölségesnek akarattját

¹⁴ „Ha bűn teszi tönkre az embernek Istenhez fűződő viszonyát, akkor az »ösbűn« (*peccatum originale*) teológiai fogalma a bűn »eredetét« (*origo*) jelöli, és nem »kezdetét«: az Istennel való szakítás »eredendő«, de nem valamely elmúlt esemény értelmében, hanem olyan szakításként, amely *minden jelenlegi bűnben* mint azok »eredete« hat tovább.” THEOBALD, *Az „eredendő bűn”*..., 150.

megértvén ahoz alkalmaztatod magadat, fedhetetlen szüzességnek tellyes épségével megvigasztalod Evát minden maradékival, mert ő keserves jajja alúl az egész emberi nemzetet felszabadított...” (Z. S., 93.) A történet narrációjában az Éva-motívum feltűnése mellett az angyali üdvözlés egyik szintén gyakori, irodalmi és képzőművészeti alkotásokban egyaránt megjelenő mozzanatát is megfigyelhetjük: a meglepődött szüz első reakciója, hogy megpróbálja elhárítani Gábiel kérését.

Az arkangyal köszöntésében rejlő szójáték – amely egyébként az Érdy-kódex szerzőjének repertoárjában is megtalálható¹⁵ – a már említett Boldogságos Szüz Szent olvasójáról írt második prédikációjában is kiemelt szerephez jut. Itt az Ave–Éva pár mellé alkot egy újabb anagrammát. „Melly módos szocskájával úgy tettczik, mintha ki-ki vigasztalo fejedelmet kivánna magának, vagy sirással; ám a siralom és a jaj annyit tézen a Deák szóban, mint vae; helyheztesd a V bötút az A és az E közé; s mi lesz belőle? Ave, üdvöz-légy: gyakorollyad ahitatosan ezt a szent szót, ezt az üdvözlés, s nyilván tapasztalod, hogy ha tellyességgel el nem távozik is mingyárt tóled első szüléinktől reánk szállott, s gyakorta sirásra kényszerítő nyomoruságod, nagyon megenyhéttetik és kiváltképpen való vigasztalással sokféle jó árad reád; holott néminemüképpen levetközvé az ó embertől mintegy újonnan születtetünk” (Z. S., 489).

A Csúzy által alkalmazott eljárás hatásmechanizmusának megértésére analógiaként a szavak középkori szellemi jelentését vizsgáló Friedrich Ohly-tanulmány gondolatát idézhetjük. „A középkor feladatának tekintette, hogy feltárja a dolgok [...] lényegének értelmét. Mert – és ez a lényeg – a szavak jelentését az emberek adják s az emberi akarat kifejezői; a dolgok jelentése azonban Istentől származik. A szavakkal az ember szól az emberekhez, s ezt az isteni szót kellene a dolgokból kihallani...”¹⁶

Az anagramma használata a korabeli teológiai okfejtésekben nemcsak a poétikai, retorikai ismeretekben való jártasságot fejezte ki.¹⁷ Az elfogadott álláspont szerint a mondat vagy szó betűiből összeálló új szó értelme eleve benne foglaltatik a mondatban vagy szóban, azaz a kifejezések önmaguk természetfölötti értelmét is hordozzák. Mivel az elsődleges jelentés eltakarja a további titkos értelmet, így a transzcendens tartalom csak a hozzáértők előtt fedi fel magát. Az ilyen típusú szójátékok visszavezethetők egész a zsidó kabbaláig, így az sem meglepő, hogy bár a gyökerek sok esetben a későbbi keresztény alkalmazók előtt sem voltak világosak – vagy esetleg nem akartak erről tudomást venni –, mégis csodatévő varázserőt tulajdonítottak egy-egy anagrammás kifejezésnek. Ennek nyomai felfedezhetőek a Csúzy által használt anagrammában is, hisz a hitszónok az Ave kifejezésnek olyan erőt tulajdonít, „mellynek gyümölcse által megújulnak a

¹⁵ *A néma barát megszólal: Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből*, szerk., s. a. r. MADAS Edit, Bp., Magvető, 1985, 224.

¹⁶ Friedrich OHLY, *A szavak szellemi jelentése a középkorban*, ford. BERNÁTH Árpádné = *Az ikonológia elmélete*, szerk. FABINY Tibor, Szeged, JATEPress, 1997 (Ikonológia és Műértelmezés, 1), 164.

¹⁷ A nagy mesterségbeli tudást igénylő eljárást a hazai irodalomtörténetben lírapoétikai szempontból, de részleteiben általunk is haszonnal forgatható módon Kilián István foglalta össze. *A régi magyar képvess, vál.*, bev. KILIÁN István, Miskolc–Bp., Felsőmagyarország Kiadó–Magyar Műhely Kiadó, 1998, 16–33.

teremtett állatok, megváltatnak az emberek, helyrehozzatnak a megcsorbított Angyali karok, és az elveszett M. Paradicsom iránt való reménség meggyökerezik” (Z. S., 489).

A létrehozott új szóalakokat nem ritkán azok jellemzéseként fogták fel, akikre a rejtett értelem vonatkozik.¹⁸ A középkor egyik leghíresebb anagrammáját Pilátus Jézushoz intézett kérdéséből alkották. A proconsul azt a kérdést tette fel, hogy *quid est veritas*, azaz *mi az igazság*, amire a betűk újracsoportosítása után a mélyebb értelmű válasz, hogy *est vir, qui adest*, azaz *a férfi, aki itt áll*.¹⁹ Az általunk vizsgált esetben, az Ave–Eva szójáték titkos értelmében Éva az „ó-ság anyja”, míg Mária a „kegyelem Anyja” (Z. S., 57).

Csúzy még ennél is tovább megy a szófejtegetésben. „Vélném én, hogy ezen szavaiban foglaltatott a Fölségesnek valamely titok, hathatos erő Adam, ubi es? ám ennek a három szónak Adam, ubi es? első bötüi annyit tesznek, mint Ave, üdvözlégység. Így kérdezvén azért az Isten Adámot, azt akarta jelenteni, hogy ha méltó haragját és érdemlett ostorát maradékival egygyütt el akarja távoztatni, s viszszont elébbi szerencséjére vissza tétettetni, ezzel az Angyali üdvözléssel Ave, ha magán nem is, legalább maradékiban köszöntse gyakorta a megtestesülendő igének szerelmes anyját, Máriát” (Z. S., 488).

A Mindenható szavaiból alkotott akrosztichont az Ave–Eva anagrammáppárral hozta összefüggésbe, majd az anagramma harmadik értelmes szavát, a *vae* kifejezést is belefűzi érvelésébe: „nem formálta különben szavait, nem delibéralta, s nem is decretálta másképpen sentenciáját; hanem ama rövid három szóval mondotta ki, Adam, ubi es? [...] mintha távolról mondotta volna néki, Ave; üdvözlégység: ez által a szó által, a-vae, a jajtól távol lésszesz, és a kimondott sentenciának mostoha keménységét, ez enyhéti & c.” (Z. S., 488–489.)

Már az ókeresztény korban megjelent az a felfogás, hogy Isten először a teremtéssel nyilatkoztatta ki magát, de amikor látta, hogy az ember számára a természetes istenmegismerés nem elegendő, szóbeli kinyilatkoztatást tett, melyet a Biblia rögzít. A Teremtő szándékának felismeréséhez a világ megismerésén át vezet az út, ennek első lépése a tudomány könyvek által való elsajátítása, s ezt követi a természet jelenségeiben való elmélyülés, a meditatív elmélkedés.²⁰ Mint ahogy a szavak betűinek átcsoportosításával a mélyebb, transzcendens értelem fejlődik fel, úgy a világ jelenségeiben is megtalálhatjuk az isteni szándék nyilvánvaló, de csak nagy odafigyeléssel észrevehető kinyilatkoztatását. Csúzy kedvelt tekintélye, Szent Bernát tanítása szerint a „bensőséges ember” a „világ Babilonából” elmenekül. „Mert sokkal többet találhatsz az erdőben, mint a könyvekben. Többre tanítanak majd a fák és a kövek, mint akármelyik mester.”²¹ E kijelentés már Szent Bernát esetében is sokszor valós megfigyelésből kiinduló spekulatív megállapításokhoz vezetett, s követőinél még inkább megfigyelhető ez.

¹⁸ Előfordul, hogy az anagrammával megalkotott új szóalak egy személy és az általa képviselt tan nevésséggé tételének fontos eszközévé válik. A 17. század eldurvult, trágár hangú hitvitázóinak az ellenfelet porig sújtani akaró polémiáiban is találunk erre példát. Vö. KOCSOR Erika, *Egy régi költői eljárás a XVII. századi prózáiróknál: Az anagrammák poétikája*, ItK, 1989, 273–280.

¹⁹ Idézi LUKÁCSY András, *Kiment a ház az ablakon: Költészet és játék*, Bp., Gondolat Kiadó, 1981, 342.

²⁰ Vö. OHLY, *A szavak szellemi jelentése...*, 170.

²¹ Idézi LE GOFF, *Az értelmiség...*, 44.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 4. szám

Ezek a spekulatív megközelítésen alapuló értelmezések Csúzynál is előfordulnak, s az eredendő ill. áteredő bűn dogmájának tárgyalásakor is előhozakodik egy ilyen gondolatmenettel. „Valóságos tehát, hogy valamint ennek az üdvözlőnek vagy árnyéka, jót árasztván Adámra, nagyon használt; úgy miránk az ő szentséges rosáinak foganatos ereje bővségessen kihat, és sok üdvösséges sok jókban részesétt. Probával tapasztalhattuk minnyájan ezt, halván a kisdedeket, mintegy első szülönk vétkét, és azon vétekből származott, nyomoruságainkat módossan siratni; ám a férfi gyermek O-át; a leány pedig O-ét kiált siránkozva; mintha a férfiú Adámot; O Adám! A leány pedig, Evát, O Eva! Keseregne” (Z. S., 489).

Bár a konkrét kapcsolat Csúzy forrásának lokalizálása nélkül nem bizonyítható egyértelműen, de a gondolatmenet háttérében a Bölcsesség könyvének 7, 1–3. versét sejthetjük, amely szintén az első emberpárra tesz utalást. „¹Én is halandó ember vagyok, mint a többi; és a föld első ivadékának utóda. Anyám méhében öltöttem testet. ²Tíz hónap alatt álltam össze a vérében a férfi magvából, az egyesülés gyönyörétől kísérve. ³Mikor megszülettem, én is a közös levegőt szívtam, és a földre estem, mint mindenki; első hangom a sírás volt, mint a többieké.” Mind a Szentírás, mind pedig a prédikátor szavai szerint az ember gyötrelmes sorsa miatt érzett keseregés tehát olyan kollektív élmény, amely születésünktől kezdve jelen van.

III. A keresztáldozat üdvtörténeti fordulópontjának ábrázolása Csúzy Zsigmond hitszónoklataiban

Míg a keresztény teológia szerint a bűnbeesés az üdvtörténet kezdete, addig Jézus keresztáldozata a fordulópont. A bűnbeesést és a keresztre feszítést a hitszónok rendszerint egymás fényében tárgyalja, nem ritkán teátrális-átképzéletes narrációban: „a magas keresztfának oltárán tele torokkal kiáltok: ó, ti minnyájan! Akik, általmentetek az úton (tudniillik, a veszedelmek tágos útán) figyelmezzetek, és lássátok ha, vagyon-e keserűség, mint az én keserűségem, melyet a ti keserű almafalásotokért szenvedek.” (Z. S., 103.)

Krisztus áldozata újítja meg az Isten és az ember között az összülők által széttrontott viszonyt. A hívő ember számára Isten fiának ténykedése, halála és feltámadása az első és egyetlen olyan megnyilvánulás a történelmi időben, amelyben az Úr közvetlenül, cselekedet által feltárja, kinyilatkoztatja a teremtés eszkatologikus lényegét. A tanítás szerint a halálnak halállal való legyőzése által Jézus a sírban lévőknek örök életet ajándékozott, azaz biztosítja az ember számára az üdvözülés lehetőségét. Épp ezért jelen fejezetben a keresztáldozat tanának Csúzy igehirdetői praxisában betöltött szerepére fordítjuk tekintetünket.

a) „...mert őbenne, nem a pusztán száraz fát [...] tiszteljük, imádjuk...”

A szent kereszt ábrázolásának gyakori eleme, hogy az alkotó valamilyen tipológiai kapcsolatot kíván teremteni az első emberpár vétke és a keresztáldozat között. A megfeszített Krisztust ábrázoló festmények háttérében sokszor megjelenik a bűnbeesés fája, így pl. M. S. mesternek az esztergomi Keresztény Múzeumban őrzött selmecebányai főoltárán feltételezhetőleg a görcsös, csupasz fa képében láthatjuk. A háttér jobb oldalán a sziklára épített vár az Eklézsiát, míg a baloldalt a tavon lévő épület a Zsinagógát jelentheti. A koponya a paradicsomi állapotot elvesztő Ádámra utalhat²² (lásd 2. kép). Még szembevetőbb a bűnbeesés fája és a kereszt közti kapcsolat azokon az ábrázolásokon, ahol a Megváltót magára a bűnbeesés fájára feszítik. Ilyen pl. a 15. század közepén élt Giovanni da Modena falfestménye²³ (lásd 3. kép) vagy a németalföldi Hendrick Goltzius 1610-ben készült alkotása (lásd 4. kép).²⁴ A korábbi ábrázolások mellé állíthatjuk a pannonhalmai gyűjteményben őrzött, a barokk kései korszakából származó, magándevócióra használt keresztet, amely élő fára szegezve mutatja az Üdvözítőt, s a feszület tövében állnak az összülők²⁵ (lásd 5. kép). Ez utóbbi két ábrázolásban a *Lignum crucis* – *Arbor vitae* képe szétválaszthatatlanul összefonódik. Más ábrázolások csak utalást tesznek az ősbűnre, pl. a bizánci ikonográfiából elterjedt módon, ahol a kereszt tövében látható koponya Ádám bűnét szimbolizálja.

Az ikonográfiai hagyomány Csúzynál is megfigyelhető. A szent kereszt felmagasztalására írt hitszónoklatában egy ősi római szokásra hivatkozva kezdi fejtegetését, amely szerint az első csatájába a katona „puszta, cifrázatlan” pajzsral indul. Jézusnak ilyen „iratlan” pajzsa a kereszt, hisz mielőtt őt keresztre nem feszítették, ez a kivégzési eszköz a szégyen szimbóluma volt, de miután Krisztus ezzel a „sima és goromba paraszti paissal fene ellenségünk ellen (minéműek valának az ördög és a szörnyű halál) a viadalom helyére jutott; annyival szebb és ékebb lett; valamennyivel eléb dúrváb volt és parasztabb” (Z. S., 440). Ezután a pálos prédikátor a „csata” utáni pajzsot is leírja szavaival. A szimbolikus értelmű emblémán a kereszt tövében a megköltözött sátán képe látható, kinek a Megváltó összerontotta pajzsát, azaz elvette fegyverzetét.

Mivel Csúzy exegetikai felfogása szerint az ember őstörténete a Szentírás szavai szerint zajlott le, ezért nem meglepő, hogy a bűnbeesés fája növénytanilag is meghatározható. Egy helyütt pontosan meg nem nevezett Szent Atyákra hivatkozva kijelenti, hogy a kereszt indiai fűgefából készült. A kereszt olyan fából ácsoltatott, ami a bűnbeesés fája

²² A kép leírására lásd a Magyar Nemzeti Galéria és az esztergomi Keresztény Múzeum „*Magnificat anima mea Dominum*”: M. S. Mester *Vízitáció-képe és egykori selmecebányai főoltára* című kiállításának (Magyar Nemzeti Galéria, 1997. március 14–május 25., főkurátorok MIKÓ Árpád, POSZLER Györgyi) internetes katalógusát: <http://www.hung-art.hu/vezetes/msmester/index1.html> (2012.10.21).

²³ A freskó a bolognai San Petronio bazilikában van a San Abbondio kápolnában. Az olasz címe: *Redenzione del peccato originale*.

²⁴ További ábrázolásokra és értelmezésükre lásd Simon SCHAMA, *Genesis of Eden*, <http://www.dhushara.com/book/consum/sch/tree.htm> (2012.10.21).

²⁵ Ismertetését és fényképét lásd H. KOLBA Judit, HAPÁK József, *Egyházak kincsei Magyarországon*, Bp., Kossuth Kiadó, 2008, 60.

volt (Z. S., 175). A fogalmazás miatt nem állapítható meg, hogy az igehirdető a keresztlegendára tesz-e utalást, vagy csak a két fa típusa egyezik meg. A kijelentés háttérében egyaránt sejthetjük a skolasztikus teológia spekulációját és a 18. században fénykorát élő népi vallásosságot, hisz pl. az 1752-es csíksomlyói passiójáték visszatérő momentumuma a fák „királyválasztása”, versengése a keresztfának kijáró tisztelet megszerzéséért.²⁶ Az indiai fügefafa azonosításának indokaként a pálos hitszónok a fa kereszt formájára hivatkozik. Más forrásban arra is találhatunk utalást, hogy azért gondolhatták ezt a bűnbeesés fájának, mert lecsüngő légzőgyökerei olyan látszatot adnak neki, mintha kígyó tekeredett volna rá.

Persze Csúzy növénytani ismeretei mutatnak némi következetlenséget. Nem sokkal az előbbi rész után Karthauzi Dénesre hivatkozva újabb fejtegetésbe kezd arról, hogy miért szállította le Jézus „Zakaeust a vad füge vagyis szederj fáról, melly leveleire nézve hasonló az igazi fügefához. [...] Mert ez szederj pirosságáért, és a füge édességéért üdvözöttünk keresztét jelentette.” (Z. S., 175.) A Lukács evangéliumának 19, 4. versében található növény megjelölésére mind a szeder, mind pedig a vadfüge előfordul a magyar bibliafordítások történetében, de vaglyagos alapon, nem pedig egyszerre.²⁷

A fa fajtájának pontos meghatározásánál sokkal fontosabb kérdés, hogy a tipológiai exegézis szempontjából a szent kereszt az élet fájává változott. A prédikátor a keresztválság misztériumát a hívőkkel stilisztikailag összetett, szemléletes képek segítségével éreztette, sejtette meg. Az egyszerre metonimikus, metaforikus és szimbolikus viszonyt kifejező képek a jobb elképzeltetés által alkalmasak voltak arra, hogy vallási révületbe ragadják a hallgatót. A szóképek alapjai a konkrét, mindennapos, jól körülhatárolt tárgyi világ részei, így a padokban helyet foglaló iskolázatlan hívek is közelebb férközhetnek a meg- és felfoghatatlan transzcendens megtapasztalásához.

A reális és a látomásos elem egymásba tűnése figyelhető meg abban a szóképben, hogy a kereszt oltár (pl. Z. S., 103; E. T., 432). Ez metonimikusan az áldozat bemutatására szolgáló építmény része, metaforikusan szakrális középpont, szimbolikus pedig az Istennel való kapcsolattartás és közösség misztikus kifejezője. A kereszt oltárral való azonosítása Venantius Fortunatus *Vexilla regis prodeunt* kezdetű himnuszának 8. versszakában fordul elő először,²⁸ amely ének „díszé a nagypénteki liturgiának”.²⁹ Ugyancsak térbeli érintkezésen alapuló metonimikus viszonyból indul, majd hasonló metaforikus és szimbolikus jelentéssel dúsul az a kép, amelyben a keresztet a prédikálószerűen azonosítja a hitszónok. Jelképként mindkét eset többlettartalmat is nyer. Az áldozatot

²⁶ Vö. *Csíksomlyói nagypénteki misztériumok*, kiad., előszó FÜLÖP Árpád, Bp., Franklin Társulat, 1897, 92–127. A passiójátékban a fák királya címet végül a „Ramnus fa” (Rhamnus catharticus, azaz varjútövis) nyerte el. A „Ramnus fát” a szerző „tövissess galagonyának” aposztrófálta (116), s van olyan hagyomány, amely szerint ebből készült Jézus töviskoronája.

²⁷ BARTÓK István, *A Grammatica Hungarolatina (1539) szaknyelvi jelentősége*, Iskolakultúra, 2009/10, 99–100.

²⁸ „Üdvözlégy oltár és áldozat, / melyen a dicső szenvedés / esett: az Élet halt halált / a holtával adott életet.” VENANTIUS FORTUNATUS, *Himnusz a Szent Kereszthez* = BABITS Mihály *Versfordításai*, kiad. ROZGONYI István, Bp., Európa Könyvkiadó–Szépirodalmi Kiadó, 1961, 170.

²⁹ SÍK Sándor, *Bevezetés* = SÍK Sándor, *Himnuszok könyve: A keresztény himnuszok költészet remekei*, kísérő tanulmány RÓNAY László, Bp., Kairosz Kiadó, é. n., 82–84.

bemutató papot ill. az igehirdetőt beavatottként, az emberi szféra kérését, könyörgését, háláját továbbító, az isteni világhrend akaratát kinyilvánító médiumként jeleníti meg. A liturgia megszentelt terének két attribútuma egyben a papnak a Megváltóval való azonosítottságát is megfogalmazza. Az emberi testtel, de emberi és isteni természettel egyaránt bíró Jézus éppúgy mediális szerepet tölt be, mint a földi és égi keresztmetszetében ténykedő lelkiatya.

Alaki hasonlóságon alapuló metonímia a kiindulása annak a képnek, amelyben a keresztet a paradicsomot felnyitó és bezáró kulcsnak mondja a pálos szerzetes. A királyi szék meghatározásában (Z. S., 175–176) már a barokk felfogásának megfelelően a dicsőséges Jézus képét tárja elénk. Ez a dicsőség viszont nem evilági. Ezt fejezi ki a következő nagyobb lélegzetvételű eszme-futtatás kiinduló gondolata.

b) „...*lelki vigasztalással izlellyük keserves szenvedésének drága gyümölcsét...*”

Csúzy szentbeszédeiben rendszeresen visszatér a keresztfán függő Jézus plasztikus képe. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy ezek a festői szépségű passzusok a magyar prédikációirodalom lírai ihletettségu remekei közé tartoznak, s bennük a barokkra jellemző módon a látvány és látomás kettőssége szétválaszthatatlan egységben tárul elénk. A kinszenvedéstől megtört Megváltó testtartásának realista leírása szimbolikus értelmezéssé, stilisztikailag allegorikus képpé tágul. Az elgyötört Messiás önzetlen odaadásában „terjesztette ki karjait, hogy szeretetből ösztönözvén megölellyen, ez haitotta le fejét, hogy megcsókollyon; ez nyitotta fel oldalát, hogy oda, nem már sellyéről, hanem örök lakosol befogadgyon; s ezért is felnyilt szívében amaz arany bötükkal béirt szókat olvas-hatná ki-ki: [...] így szerette Isten e világot; így szerette az Isten az embert” (Z. S., 208).

A nyelvben megfogalmazódó festőiség hátterében ott érezzük a templomi oltárképek és szobrok hatását. A Megfeszített képe nyugalmat áraszt, a megváltás biztos tudatát sugározza a hívők felé. A gesztusaiban, a sebek feltárásában, az emberek iránt érzett kegyesség metakommunikatív kifejezésében, az irgalmatlan fájdalom részvételtől elviselésében talán a középkori gyökerekre visszanyúló korai *vir dolorum* ábrázolások nyomát is feltételezhetjük.³⁰ A nyelviség ereje, a színpadias beállítás a barokk korban népszerű passiójátékok megtermékenyítő erejét sejteti. Az 1734-es csíksomlyói nagypénteki passióban a keresztre szegelt tábla kapcsán jeleníti meg a szerző az Üdvözítőt a „fájdalmak férfijaként”.

Kalvária hegyén midőn fel feszíték,
Pilátus meg ír, hogy kijelentessék.
JESUS NASARENUS REX it tanáltassék,

³⁰ A „fájdalmak férfijaként” ábrázolt Krisztust rendszerint a feltámadás utáni állapotban örökítette meg az ikonográfia, azonban „[e]lső példái még a kereszthez kötődnek; de a keresztről leszállt Krisztus közeledik a szemlélő felé”. *Magyar katolikus lexikon*, III, *Éhi-Gar*, főszerk. DIÓS István, Bp., Szent István Társulat, 1997, 471; ill. <http://lexikon.katolikus.hu/F/Fájdalmak%20férfia.html> (2012.10.21).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 4. szám

És ez írás által kinek neveztessek.
De most az az írás más képpen iratot,
Lelki értelemben így magyaráztatott:
Jesus Nasarenus est Vir Dolorum
Az az:
Názáreti Jézus jelent fájdalmokat.³¹

Mindezen hatásokat joggal feltételezzük Csúzy expresszív kifejezésmódja mögött, de a művészi erejű nyelvhasználat eredetének legmélyebb rétegét mégiscsak a teológiai felkészültség és a klasszikus retorika ismeretében találjuk meg. Ennek az évezredek tradíciójának örökségét és jelenlétét illusztrálja, ha a pálos hitszónok idézett sorai mellé illesztjük a református Keckermann szónoklattanának az *amplificatio* egyik típusát tárgyaló fejtegetését: „Hypotyposisról beszélünk, ha egy dolgot vagy tettet bővebben adsz elő. Például ha valaki azt akarja bizonyítani, hogy Krisztust a legnagyobb szeretettel kell szeretni, mert értünk szörnyű keresztalált vállalt, ezt az argumentumot, érvet úgy kell hosszan dilatálni, hogy olyan szenvedéllyel fested le Krisztus szenvedéseit, mint Augustinus: »Nézd a keresztben függő Krisztus sebeit, a haldokló Krisztus véréit, a megváltó Krisztus jutalmát, a feltámadó Krisztus sebhelyeit. A feje lehanyatlik, hogy megcsókollják, a szíve megnyílik, hogy szeressék, a kezeit ölelésre tárja. Az egész test a megváltást példázza: meg kell ezt fontolni, és vizsgáld meg szíved mérlegén, hogy egészen szívedbe zárjad Őt, akit éretted szegeztek a keresztfára.«³²

A protestáns elméletíró által is megfogalmazott elvont retorikai eljárás magas fokú gyakorlati megvalósításáról tanúskodik, hogy Csúzy a példaként hozott Szent Ágoston-citátumhoz képest megfordította és a befogadókhöz alkalmazkodva populáris magyarázattal bővítette (zsellér és örökös lakos) az Üdvözítő és az Ember között a kereszt szimbolikája által létesített relációt. Az *amplificatio* egyes típusainak alkalmazása rendkívül gyakori Csúzy prédikációiban. A következő, nagyobb lélegzetvételi citátum is ezzel a szónoki eszközzel él. „Talám a királyi titulustól irtozott, mely feje fölben irattatott vala: Nazareti JESUS, Sidóknak királya? Talám (Szent Ágoston doktor elmékedése szerént) azért hogy minket megcsókollyon? vagy (amint Húgo Cardinal vélekedik, hogy mint jó pásztor, könnyebben meghalathassa könnyörgéseinket, s válára felvehessen. Avagyis (bölc Carthagenahitatosága szerént) talám azért: [...] Hogy egész testét lássa, és jól megvisgállyá, ha volna még valamely hely, holott értünk megsebesítettnek? Mert ugyanis ruházattya vala ugyan a testén; de azt a vitézek elragadozták, és sorsot vetvén

³¹ DONÁT László Bálint (?), *Játék Jób és József történetével = Ferences iskoladrámák, I. Csíksomlyói passiójátékok 1721–1739*, szerk. DEMETER Júlia, KILIÁN István, PINTÉR Márta, Bp., Argumentum Kiadó–Akadémiai Kiadó, 2009, 682. A passiójáték értelmezésére lásd MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumdramák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti háttere*, Piliscsaba–Bp., PPKE BTK–Magyarok Nagyasszonya Ferences Tartomány, 2009, 72–76.

³² Bartholomaeus KECKERMANN, *A retorika rendszere*, ford. RESTÁS Attila = *Retorikák a reformáció korából*, szerk., kiad. IMRE Mihály, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000 (Csokonai Könyvtár: Források, 5), 203–204.

rea, magok közt felosztották. A ruházat alatt bőre vala; de azt az ostorozással megmarczongatták, elszaggatták. A bőr alatt húsa vala, de azt a vasláncok megrongálták. A hús alatt sok ere, de azokat a szegek meghasogatták, elszaggatták. Az erek alatt vére, de azt a vérszopó sidok, mind kiszíták, mind kiontották. A vére alatt egyedül szíve vala, mellyet mintegy ablakon látván, az érettünk töb és új-új kínokat szomjúhozó JESUS, jöszte (mintha így szólott volna), jöszte Longinus! járülly közeleb, és a te dárdáddal, ökleld által szívemet...” (Z. S., 112.)

A pálos igehirdető szónoki eljárásához közelebb visz, ha a Szentírásról elmélkedő Pázmány Péter metaforahalmozásáról az érsek önnön megállapítását ill. Lukácsy Sándor ezt analizáló fejtegetését idézzük. „»Ezek a nevezetek és hasonlatosságok böcsülletesek, tekintetesek és igen alkalmasok a Szentírás hasznának és erejének ismételre.« A mondat utal a metaforák szakrális méltóságára (tekintetesek) és oktató jellegére (ismétel). Mivel a metaforák érvelő szerepet is betöltenek az oktatásban, mennél több kívánatos belőlük, ezért rendeződnek sorozatokba, vagy úgy, hogy a hitszónok maga gyűjti össze őket, vagy úgy, hogy már kész szekvenciát talál, mint Pázmány Szent Ágostonnál.”³³

Csúzy a kereszten szenvedő Krisztus testtartásának értelmezésekor a „szakrális méltóság” és az „oktató jelleg” együttes szempontját érvényesítve olvasmányélményeiből kiindulva maga teremtett szekvenciát. Az *amplificatio* oratori eszközei közül ezúttal a *descriptiót* és az *incrementumot* használta egyszerre. Egyre szűkülő asszociációs körökkel egész a szív felmutatásáig anatómiailag mintegy lemeztelenítette a Messiást, ugyanakkor ezzel ellentétes mozgást imitálva, táguló körök segítségével lelkileg feltárta az Istenfiának mérhetetlen odaadását. Az *amplificatio* szónoki eljárásainak a pálos igehirdető beszédeiben tapasztalható erőteljes szerepe egyben azt is jelenti, hogy a hitszónok nagy jelentőséget tulajdonított az érzelmek, szenvedélyek felkeltésének. A korabeli retorikai felfogás szerint az affektusok fokozott jelenléte az érzelmi meggyőzés mellett nagy szerepet játszik az azonosulás nyújtotta, nem értelmi jellegű megismerés megvalósításában.³⁴ A skolasztikus-tomista és a 17–18. századi affektusértelmezések köztudott érintkezése az elmélet terén is szoros kapcsolatot biztosít a késő barokk korban praktizáló Csúzy és *locus*ainak kedvelt forrásterülete, a középkori teológia között.

A szív feltárása, különösképp a korábbi idézetben abba „arany bötükkel béirt szók”, a jezsuiták által felkarolt Jézus szíve-tisztelet hatását mutatja. A szív itt nemcsak az érzelmek központjaként megjelenő lélektani fogalom, hanem az emberi egésznek, test és lélek egységének metonimikus alapokból kibontakozó szimbóluma is. Ezt a jelképeességet hangsúlyozza az igehirdető, amikor arról beszél, hogy a szívből, az „eleven kútfőből keresztformára, mintegy négy szegletiből a keresztnek; négy kifolyása vagyon a vérnek” (Z. S., 172).

³³ LUKÁCSY Sándor, *Isten gyertyácskái* = L. S., *Isten gyertyácskái*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1994, 119.

³⁴ Vö. TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárai*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Csokonai Könyvtár, 45), 142. A szerző monográfiájának IV. fejezetét *Az indulatok szerepe a prédikációban* címmel az affektusok késő barokk hitszónoklatokban való jelenlétének szenteli. Emellett lásd még TASI Réka, *Az affektusok retorikája és Kelemen Didák prédikációi*, Publicationes Universitatis Miskolciensis: Sectio Philosophica, 13(2008)/1, 9–17.

Az isteni szeretet elvont fogalma helyett álló konkrét valóság nemcsak a hitélményt mélyíti, hanem „együttal eszünkbe idézi a megtestesülés titkát is. Jézus Szíve ontológiai-lag megalapozott szimbólum, mely alkalmas arra, hogy a személyiséget a maga emberiségében kifejezze. A szívben nemcsak Jézus emberi, hanem istenemberi szeretetének is jelképét látjuk, amely egyszerre tükrözi az Atya iránti és az emberek iránti szeretetet.”³⁵ A kultusz leghatásosabb irodalmi megszólaltatója a jezsuita Hajnal Mátyás 1629-ben megjelent ájtatos könyve.³⁶ A Jézus szíve-tisztelet, amelynek Európa-szerte új lendületet adott Alacocque Szent Margit látomása, a pálos hitszónok munkásságának hatására is a késő barokk korban bontakozott ki Magyarországon. A kultusz terjesztésében a pálosok Csúzy halála után is élen jártak. Példaként említhetjük a márianosztrai pálos kolostor templomának Jézus Öt Sebe oltárát. 1760-ban a márianosztrai pálosoknak XIII. Kelemen külön dekrétummal engedélyezte a Jézus Öt Sebe Társaság működését, ill. az éves búcsú tartását. A Szent Szív ikonográfiai kifejezései közül meg kell még említenünk a Tihanyi Bencés Apátság 1770–1771-ben készült Jézus Szíve-oltárát³⁷ (lásd 6. kép).

Fontos eredménnyel gazdagodhat vizsgálatunk, ha az utóbb idézett, nagypéntekre írt Csúzy-prédikációrészlet kapcsán kitérünk Kelemen Didák ugyancsak erre a napra írt második beszédére.³⁸ Mindkét szentbeszéd jellemzője, hogy erősen naturalista képekkel az érzelmekre kívánnak hatni. A minorita szerzetes beszédéről szólva Lukácsy Sándor megjegyzi, hogy a hitszónoklat „tiszta epika, érzelmes előadásban, érzelmek keltése végett: ezért mondható modernnek”.³⁹ Ezt a metódust azért tekinti korszerűnek, mert mellőzi a középkori misztikus hermeneutikai-exegetikai tradícióban gyökerező eljárást, amely szimbolikus magyarázatokat fűz a passió eseményeihez. Csúzy viszont – még ha a

³⁵ *Magyar katolikus lexikon*, V, *Homo-J*, a szócikk szerzője GÁL Ferenc, 817–818; ill. <http://lexikon.katolikus.hu/J/Jezus%20Szive-tisztelet.html> (2012.10.21).

³⁶ HAJNAL Mátyás, *Szíves könyvecske*, Bécs, 1629; hasonmás kiadás, kiad. HOLL Béla, KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi Kiadó, 1992 (BHA, 27).

³⁷ Az oltár részletes ismertetését lásd a Tihanyi Bencés Apátság honlapján: <http://tihany.osb.hu> (2012.10.21). A kultusz további alakulásáról Bálint Sándor megállapítja, hogy „általában megmaradt az egyházi, templomi keretekben, apácaközösségekben és a magándevoció világában. Falusi népünk igazában és egészében máig sem vette lelki tulajdonába. Ezt az is mutatja, hogy szakrális néphagyományt – tudomásunk szerint – még nem sarjasztott. A napot a hívő nép legtöbb helyen nem tartja számon. [...] A Jézus Szíve-dedikációk egy-két korai időpontot nem számítva, mind a múlt század végétől kezdve tűnnek föl.” BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, II, Szeged, Mandala Kiadó, 1998, 450.

³⁸ KELEMEN Didák, *Búza fejek*, Kassa, 1729, 280–346. Új közreadása: KELEMEN Didák *Második nagypénteki prédikációja*, s. a. r., jegyz. MACZÁK Ibolya = *Tudományos diákköri dolgozatok*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2003, 49–96.

³⁹ LUKÁCSY Sándor, *Kelemen Didák nagypénteke* = L. S., *A végtelen jövő*, Bp., Balassi Kiadó, 1998, 46. Tasi Réka disszertációjában nem teljesen ért egyet Lukácsy meglátásával. Szerinte az affektus-gazdagság, felfokozottság korántsem modern a barokk prédikációban, mert jellemző a missziós alkalmak hitszónoklataira. TASI Réka, „*Se emberi, se Angyali nyelvel ki nem mondhatni*”: *A populáris barokk prédikáció retorikája mint a nyelv elégtelenségének tapasztalata*, PhD értekezés kézirat, Debrecen, 2007, 44. Az értekezés nyomtatott formájában viszont a missziós alkalmaktól elvonatkoztatva általánosabb aspektusból a következőket állapítja meg: „Az érzelmek illetően ábrázolásának modernségével azonban nem érthetünk egyet, a prédikátor módszere ugyanis illeszkedik a kortárs elmélet és gyakorlat horizontjába.” TASI, *Az isteni szó...*, 169. Fontosnak tartja azonban megemlíteni, hogy Lukácsy felhívta a figyelmet az affektív beszéd megvalósulására.

középkori *sermók*hoz, sőt jelen esetben önmagához képest is mérsékelt módon – pont ehhez a hagyományhoz nyúl vissza.

Kelemen Didák hitszónoklatában az egyik legjelentősebb érzelmeltő eszköz a szenvedéstörténet beszédhelyzetében rejlő teatralitás és a szövegfonetika lehetőségeinek⁴⁰ a kiaknázása. Nem véletlen, hogy Lukácsy a minorita szerzetes nagypénteki prédikációjának elemzését a Kelemen Didák által tervezett, passiót ábrázoló nyírbátori Krucsay-oltár képének felidézésével zárja.⁴¹ A minorita igehirdető a hallgatóságot a drámai történések részesévé akarta tenni, az ember számára felfoghatatlan szenvedés megjelenítésével az együttérzés felkeltését tűzte ki célul. Csúzy a hívek közösségét szemléllővé akarta tenni, ennek az eltávolításnak köszönhetően a mintaadás kerül a középpontba. Kelemen Didák a szenvedéstörténet interpretációja során azért szentel megkülönböztetett figyelmet a Megváltó emberi mivoltának, hogy az „egy közülünk” érzését keltse fel. Idősebb kortársa hozzá hasonlóan szintén az emberré lett Isten kínjait ábrázolja, de azzal a céllal, hogy az „egy miértünk” példáját tárja elé.

c) „...ezek a Szent Sebek, az egész föld színére kiárasszák az igaz hitet...”

A korszak passió-kultuszának megfelelően Csúzy apokrif mozzanatokkal színesítve mondja el Krisztus kínszenvedését. A középkorban elterjedt népi vallásosságba mélyen gyökeret eresztett az a képi és nyelvi ábrázolásmód, amely az ostorozás és töviskoronázás közötti történéshézagot válogatott tortúrákkal színesíti. Ezek közé tartozik, hogy az Üdvözítőt láncra verték.⁴² A pálos prédikátor által említett másik apokrif elem, hogy a Krisztus oldalát felnyitó római légionáriust Longinusként nevesíti.⁴³ Miután a katona lándzsájával átütötte Jézus szívét, abból víz és vér buggyant ki. A kereszténység a vizet a keresztség vize által való újjászületés, a vért pedig az eucharisztikus titok szimbólumaként értelmezi.

⁴⁰ „Kelemen Didák prédikációjának hangneme a magas cé tartománya. Lépten-nyomon felkiáltásokkal szakítja meg az epikus előadást. Vagy részvétre szólítja fel az egek és a föld lakóit...” LUKÁCSY, *Kelemen Didák nagypénteke*, i. m.

⁴¹ A Krucsay-oltár, a passiójáték és Kelemen Didák nagypénteki beszédei közötti szoros kapcsolatra Rákos B. Rajmund hívta fel a figyelmet: RÁKOS B. Rajmund, *Ugye atyafiak?!: Isten szolgája P. Kelemen Didák O. F. M. Conv. élete 1683–1744*, Róma, 1975, 401–404, 440–444. Ezt a gondolatmenetet görgeti tovább: JAKAB Viktória, KILIAN István, *A Biblia, a liturgia és a misztériumdrama hatása a nyírbátori Krucsay-oltár mesterére*, Rajztanítás, 1982/4–5–6. sz.

⁴² Ezt igazolja Erdélyi Zsuzsanna gazdag gyűjtésének több darabja. Lásd ERDÉLYI Zsuzsanna, *Hegyet hágék, lőtől lépék: Archaikus népi imádságok*, Bp., Magvető, 1976, 88, 89, 94. sz. szöveg. A népi fohászok és az ikonográfia áthatására lásd SZILÁRDFY Zoltán, *Szó és kép: Archaikus népi imádságok ikonográfiai párhuzama* = Uő, *Ikonográfia – kultusztörténet*, i. m., 102–116.

⁴³ A Longinus név apokrif irat, az ún. *Nikodémos evangéliuma* hatására terjedt el. Vö. *Feljegyzések a mi urunkról, Jézus Krisztusról, amely Pontius Pilátus idejében készült* = *Csodás evangéliumok (Apokrif iratok)*, szerk. DÖRÖMBÖZI János, Bp., Telosz Kiadó, 1996, 133. A név valószínűleg a görög *lonkhé* ’lándzsa’ szóból ered. Vö. *Magyar katolikus lexikon*, VIII, *Lone–Meszl*, 85–87.

A pálos igehirdető a *Morzsalékok* kötet második húsvéti beszédében több, egyszerre érvényes magyarázattal szolgál arra, hogy miért ütötte át Longinus a Megváltó oldalát. Említi, hogy ezzel a Szakramentum szentségének alapját teremtette meg (M., 12). Utalást tesz arra is, hogy az Üdvözítő ezzel is ki akarta mutatni az emberiség iránti végtelen odaadását, mert minden csepp vérének ki akarta ontani érettünk (M., 12). Más helyütt ezért „szent értelemben” a tékozló fiúhoz hasonlítja őt, mivel érdemtelenekre pazarolta gazdagságát (Z. S., 108–109). A gazdagság pazarlásához kapcsolódik az a számtalanszor előbukkanó felvetés is, miszerint a Messiás egyetlen csepp vére is elég lett volna ahhoz, hogy az emberiség megszabaduljon bűnétől.

Jézus kifolyó vérének tisztelete a kereszt felmagasztalása által hamar elterjedt a keresztények vallásgyakorlatában. Az i. sz. 6. században élt Venantius Fortunatus himnuszaiiban már felsejlenek ennek a kérdésfeltevésnek a körvonalai,⁴⁴ s a későbbiek során is gyakori a himnuszköltészetben. A vallásos gondolkodást a középkori misztikus ill. skolasztikus teológusok, főleg Szent Bernát és Aquinói Szent Tamás munkái által termékenyítette meg,⁴⁵ s híres zarándokhelyek születtek.⁴⁶

Bár a Szent Vér-kultusz Magyarországon a 14–15. században élte virágkorát, de a barokk hatására újjáéledő búcsújárásoknak köszönhetően a 18. század fordulójára visszakerült a katolikus felekezet vallásgyakorlatába és a népi hitvilágba. Csúzy passió-misztikája szervesen kapcsolódott ebbe a vonulatba. Jól érzékelteti ezt, ha a pálos prédikátor szövegei mellé illesztjük a szegedi Havi Boldogasszony-templom ún. purgatórium oltárát (lásd 7. kép). A Hogger János által 1747-ben festett kép középpontjában a kereszt függő Megváltó alakja áll. A feszület a Krisztus kezéből és oldalából ömlő vér minden cseppjét felfogó medencében áll. A festmény középső részén kilenc bűnbánó bibliai alakot láthatunk. Közülük négyet már említettünk. A kép bal oldalának leghátsó alakja a kezében lándzsát tartó Longinus, míg jobboldalt a legutolsó személy Szent Pál. A kép jobb szélén pedig Ádám és Éva alakját láthatjuk.⁴⁷

A *Morzsalékok* gyűjteményben a Longinus által ejtett seb legfőbb okaként a keresztény exegézisben egy Szent Ágoston nyomán elterjedt tipológiai magyarázatot hoz. Éva teremtésekor az Úr mély álmot bocsátott Ádámra. „Hasonlóképpen, mélyen elalútt, mert megholt vala, a keresztfának oltárán édes üdvözöttünk a Kristus Jézus. [...] valamint Adam oldalából Eva; sic de latere Christi, Ecclesia Sponsa formetur; úgy formáltatnék üdvözöttünk oldalából, a vitézkedő Anyaszentegyház, mint kedves jegyese.” (M., 12.)

Nemcsak az Üdvözítő oldalának sérülése hordoz üdvtörténeti szempontból szimbolikus értelmet, hanem más sebei is. Lábait ezért szegezték a keresztfához, hogy „a mi lábaink többé felfűalkodott kevélységre ne csúszamodgyanak” (Z. S., 111–112), kezeit

⁴⁴ Vö. pl. VENANTIUS FORTUNATUS, *Himnusz a Szent Kereszthez* = BABITS *Versfordításai*, i. m., 169–170; UŐ, *A szent keresztről; Nagypénteki himnusz* = SIK, *Himnuszok könyve*, i. m., 82–84.

⁴⁵ Johan HUIZINGA, *A középkor alkonya*, ford. SZERB Antal, Bp., Európa Könyvkiadó, 1996, 168.

⁴⁶ Vö. TŰSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *A Szent Vér tisztelete Magyarországon = Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, szerk. FÜGEDI Erik, Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1986, 76–117.

⁴⁷ Az oltárkép részletes ismertetését lásd SZILÁRDFY Zoltán, *A szeged-alsóvárosi templom Purgatóriumról elnevezett Szent Vér-oltárának ikonográfiája* = UŐ, *Ikonográfia – kultusztörténet*, i. m., 84–92.

pedig, hogy „többé kezeink tilalmas fának gyümölcseré ki ne nyúitattassanak” (Z. S., 112).

Csúzy a keresztfán függő Jézus kéztartásához allegorikus-szimbolikus magyarázatot fűzött. Eszerint kezét azért szegezték le, hogy „azokkal a sok irgalmasságot jót cselekvő szent kezekkel, a háládatlan, és érdemtelen gonosz zsidósággal valamely nagy jót, ne kényszerítessék cselekedni” (Z. S., 112). Csúzy beszédeiben nem ritkák a zsidóellenes megszólalások. Mindennek háttérében az a keresztény felfogás áll, miszerint az Ószövetség választott népe nem volt képes felismerni és elfogadni Jézust a várt Messiásként.⁴⁸ Beszédeiben gyakran bekötött szemű zsinagógaként említi Mózes népét.

A keresztre feszített Megváltó keze akadályozva van. De karjai kitérésében Szent Athanasziosz nyomán mégis a kegyelem kiáradásának, egyszersmind az új választott nép, az Anyaszentegyház születésének jelképét látja az igehirdető. A büntető és jutalmazó Krisztus képe tárul elénk, amikor arról szól, hogy „eggyel [ti. karjával] az érdemesb sidók közül némellyeket, mint választott népét; másikkal pedig, mindenféle más nemzeteket irgalmassan magához vonnyon” (Z. S., 112).

Az egymásra való hatást tekintve érdekes analógia, de a képi és a nyelvi látásmód teológiai megalapozott egyezőségét mutatja, ha Csúzy vallásról és kereszténységről vallott nézetei mellé állítjuk a zsigrai Szentlélek-templom 15. század elején készült híres életfa-freskójának leírását⁴⁹ (lásd 8. kép). A falfestmény alsó mezejében a bűnbeesés és következménye látható. A kereszt balján Ádám és Éva épp a tiltott gyümölcsöt fogyasztja, a fa törzsére a kísértő kígyó tekeredik. A másik oldalon az Úr anyyala lángoló pallossal űzi ki a Paradicsomból a bűnbeesett ősszüelőket. A felső mezőben Krisztus két oldalán egy-egy nőalak jelenik meg. Az Üdvözítő jobb oldalán – vö. utolsó ítélet – az Anyaszentegyház emblémája áll. Hatalmát jelképezi, hogy oroszlán hátán ül, fején a dicsőség koronája. Egyik kezében a győzelem keresztes zászlaja, a másikban egy, a Krisztus összegyűjtött vérével telt serleg. A kép azt is kifejezi, hogy a szent vér birtokosaként az Eklézsia jogosult egyedül az eucharisztia kiszolgáltatására. Baloldalt egy megbokrosodott számaron egy bekötött szemű nőalak látható. Ő a Zsinagóga, a Messiást fel nem ismerő zsidóság ill. annak sorsának allegóriája.

A képmozók elrendezése nem csupán az események időbeliségét érzékelteti, hanem a figurális értelmezésnek megfelelően az előkép és a beteljesedés alá-fölrendeltségi viszonyát is.

Ezt a két mezőt köti össze az élő faként megrajzolt kereszt. Az ábrázolás ikonográfiai lag az ún. „cselekvő feszületek” típusába tartozik, mind a négy végén kezek vannak. Fent a Mennyszágot, lent a Pokol kapuját nyitja. Jobbja felől az Anyaszentegyház felé nyúl, a bal végén található kezében tartott lándzsájával átszúrja a világtalan Zsinagógát.

A megváltás allegóriájának gótikus freskójáról elénk táruló kép szinte tükrözi Csúzy prédikációinak szemléletét és képi világát. Mindez azonban természetesen nem jelenti, hogy a pálos hitszónok ismerte volna a falfestményt. Erre lehetősége sem volt, mivel azt

⁴⁸ Vö. MERCS István, *Csúzy Zsigmond prédikátor a történelmi és egyéni időről*, Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 2002/4, 417–419.

⁴⁹ RADOCSAY Dénes, *Falképek a középkori Magyarországon*, Bp., Corvina, 1977, 174–177.

1646-ban egy pestisjárvány után fertőtlenítés miatt lemeszelték, s csak 1954-ben tárták fel. Ezen egybeesés és a dolgozatban citált ikonográfiai analógiák azonban vizsgálatukat több szemponttal gazdagítják.

Egyrészt párhuzamaink közelebb vihetnek a Csúzy-beszédek forrásvidékének behatárolásához. A kutatás jelen fázisában a pálos prédikátor iskolázottságáról csupán feltevéseink vannak.⁵⁰ A forrásvidékére vonatkozó ismereteink szintén igen hiányosak. Nemrégiben Maczák Ibolya mutatta ki, hogy az *Evangeliumi trombita* kötet *Tizennegyedik keresztényi tudomány* című, műfajilag a katekizmus és prédikáció között elhelyezkedő szövege visszavezethető Pázmány Péter egyik prédikációjára.⁵¹ Ez a példa újabb bizonyítéka, hogy a korszak igehirdetői között a kompiláció szerkesztői elve elterjedt volt, s mutatja azt is, hogy a pálos prédikátor szintén élt ezzel az eszközzel.

Ugyanakkor az elemzés annak is bizonyítéka, hogy Csúzy szónokilag milyen jelentős mértékben autonóm: a gondolati egyezőség mellett szócsereket, szó- és mondatrendi változtatásokat, a bekezdések sorrendjének megkeverését regisztrálhatjuk, ill. láthatjuk, hogy a szerzetes igehirdető a Pázmány-szöveg két fő egysége közül az egyiket teljesen elhagyta. Mindezek jelentős stiláris és retorikai elmozdulásokat idéznek elő, s azt is illusztrálják, hogy a pálos szerzetes a kompilációt alkotó módon használta. Ennek belátására elég azokat a Pázmány- ill. Csúzy-passzusokat figyelembe vennünk, amelyeket Maczák Ibolya a kompiláció melletti egyik érvként említ. Pázmánynál a következőt olvashatjuk: „Bolondság tehát azt vitatni, hogy a’ Szent Írást minden Műves-ember és együgyű Aszony által-éri.” Ez Csúzy megfogalmazásában: „Esztelenség azért mondani, hogy annak fölséges mivoltát [ti. a Szentírását], akár melly csácsogo vén lotyo, vagy dúrva mives ember egyaránt jól érti.”⁵² A mondat szerkesztés párhuzamos megvalósulása mellett érdemes azt is regisztrálnunk, hogy Pázmány mérsékelt hangvétele miként csúszik át Csúzy retorikájában a népi szemlélethez igazodó rusztikus változatba. Az írott szövegek önállóság igényével történő ilyen mérvű átstrukturálása egybevág azzal, amire James Jerome Murphy kutatásai nyomán Kecskeméti Gábor a *reproductio* megjelölést ajánlja.⁵³

Az átvételek ténye mellett meg kell állapítanunk azt is, hogy ezek a kompilációk korántsem annyira jól felgöngyölíthetők, mint pl. Kelemen Didák és a pázmányi modell esetében, mivel úgy tűnik, Csúzy több helyről merített egy-egy beszéde megalkotásá-

⁵⁰ Tasi Réka valószínűsíti a jezsuita hatást Csúzy műveltségét tekintve, mivel a pálos oktatásban akkoriban meghatározó volt a jezsuita szemlélet. Vö. TASI Réka, *Retoricitás és popularitás Csúzy Zsigmond prédikációiban*, ItK, 2001, 697.

⁵¹ MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás a 17–18. századi prédikációkban*, [Szigetmonostor], WZ Könyvek (Szépművés. Bt.), 2009, 107–115.

⁵² MACZÁK, *Elorzott szavak...*, 113.

⁵³ Vö. KECSKEMÉTI Gábor, *Teológia és retorika a régi magyar prédikációirodalomban = A magyar művelődés és a kereszténység (La civiltà ungherese e il cristianesimo): A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai (Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14.)*, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, SÁRKÖZY Péter, Bp.–Szeged, 1998, 751.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 4. szám

hoz.⁵⁴ A kompilációval foglalkozó kutatás Csúzyt illető legfontosabb kérdései egyértelműen körvonalazódnak. A kompiláció milyen technikája és milyen foka jellemző Csúzyra? Mennyiben jellemző rá Pázmány közvetlen hatása? Heterogén-e a prédikációk szövegvilága az érsek követésének tekintetében? S ha nem, akkor milyen más szerzők vagy művek mutathatók ki a hitszónoklatok nagy egységeit vagy egészét tekintve?

Hermeneutikai szempontokat érvényesíteni kívánó dolgozatomban pedig a következő felvetések artikulálódnak hangsúlyosan. Először is a kompiláció területével szorosan határos kérdésként: Csúzy szövegszerkesztési eljárása mennyiben egyeztethető össze az egyéni szónoki megszólalás igényével? Miért éppen az adott szerzőhöz és passzushoz nyúlt? A Pázmánytól áttemelt konkrét példát ellenkező irányból megközelítve pedig megfogalmazódik az a kérdés, hogy mennyiben befolyásolta Csúzy választását, hogy az eredeti szöveg auktorai döntően azok, akiket a pálos hitszónok is előszeretettel citál tekintélyként? Ugyanis a hitszónoklatokból vett idézetek auktorai ill. a kötetek *locus*-jelölő marginális jegyzetei határozottan kirajzolják, hogy Csúzy teológiai műveltsége meghatározó módon a középkorral bezáruló időszakhoz kötődik. Beszédei döntő mértékben ebből a periódusból származó olvasmányélményeiből táplálkoznak. Amilyen nyilvánvaló a prédikációkban a patrisztika vagy a skolasztika teológusainak jelenléte, olyan szembeszökő a reformáció kirobbanása után tevékenykedő szerzők citálásának csekély száma. Ez a felvetés nemcsak a szemlélet- és gondolatvilág, hanem a követett retorikai, szövegszerkesztési gyakorlat szempontjából is megfontolandó. Minden bizonynyal ennek lenyomatában is keresnünk kell Csúzy máshoz nem hasonlító, karakterisztikus egyéni színekkel gazdag retorikájának gyökereit, azt, ahogy imponáló, bár némileg már saját korában is avult teológiai tudását nyelvként működteti.⁵⁵

Másrészt a nyelvi kifejezés és a képi ábrázolás egymás fényében való tárgyalása újból rámutat arra, hogy sok esetben az olvasni sem tudó széles néprétegekhez az elvont vallásos gondolkodás a freskókon, szobrokon keresztül ért el. Az egyház már a korai időktől igyekezett az ebben rejlő lehetőségek kiaknázására. Ezt fogalmazta meg Nagy Szent Gergely pápa is 599 júliusában Serenuszhoz intézett levelében, miután Marseille püspöke kidobatta a templomból és összetörette a kegyképeket, mert a hívek azokat kezdték imádni. „Buzgóságokat, hogy semmiféle kézzel készített tárgy ne részesülhessen imádatban, bizony dicsérjük, azonban úgy ítéljük meg, hogy nem kellett volna megrongálni a képeket. A festmények ugyanis azért vannak kitéve a templomokban, hogy akik a betűket nem ismerik, legalább a falakat nézve olvassák el azt, amit a könyvekből nem képesek. Testvérségednek tehát egyfelől meg kell őriznie a képeket, másfelől a népeknek

⁵⁴ Ezt valószínűsíti Maczák Ibolya is az idézett elemzésében. Amikor Csúzy szövegének haladási iránya végleg eltér Pázmányétól, a szerző felveti, hogy „[e]lképzelhető, hogy ez a rész máshonnan származó kompiláció”. MACZÁK, *Elorzott szavak...*, 110.

⁵⁵ Mindez összecseng azzal, amit idézett tanulmányában Kecskeméti Gábor a protestáns gyakorlat kapcsán kijelent: „a prédikálást elsősorban nem teoretikus művekből, homiletikákból tanulták a lendő lelkészek, hanem a prédikátori gyakorlat megfigyeléséből”. Vö. KECSKEMÉTI, *Teológia és retorika...*, 744.

meg kell tiltania, hogy azokat imádják, azért, hogy a betűket nem ismerőknek is legyen honnan értesülniük a történetekről, de a nép a festmények imádatával se vétkezzék.”⁵⁶

Befogadás-lélektani aspektusból különösen indokolt ez az eljárás, mivel a teológia nehezen érthető tanai a prédikációk nyelvi szemléletességének ill. a képzőművészeti alkotások látványának segítségével popularizálódtak. Az egyház elképzelése itt találkozott az írástudatlan nép igényével, mint azt a 13. század végétől terjedő, az előkép és beteljesülés tipológiai kapcsolatának ábrázolásán alapuló *Biblia pauperum*ok népszerűsége is mutatja. Villon édesanyja nevében írt híres balladája pedig meggyőzően illusztrálja, hogy a szó és a kép együttese az írástudatlan, együgyű hívő hitét mennyire képes elmélyíteni.

Harmadrészt az analógiák mutatják, hogy a pasztoráció, azon belül a prédikáció már a kereszténység legkorábbi szakaszától élénk dialógust folytatott az ikonográfiai hagyománnyal.⁵⁷ Bár a konkrét érintkezés a katolikus megújulás, a kolostorok és a templomok átalakítása miatt még Csúzy két fontos állomáshelyének, Sajóladnak⁵⁸ és Pápának⁵⁹ az esetében sem mutatható ki, de párhuzamok segítségével illusztráltuk, hogy a Csúzy-beszédekben kifejtett exegetika mélyen összefügg a képi ábrázolás tradícióival. Sőt Kelemen Didák és a Krucsay-oltár kapcsolatát felidézve joggal feltételezhetjük, hogy a pálos pap néhány nagyhatású kortárs hitszónokhoz hasonlóan nem csupán követője, hanem bizonyos mértékig megelőlegezője is a (nyilvánvalóan kései gótikus hatásokat mutató) barokk ikonográfiának, ill. megalapozója a kultuszok kiteljesedésének.

A középkor és a kora újkor idejének vallásossága közötti analógiák felidézése jól érzékelteti, hogy mennyire mélyen gyökerezik ez az összefonódás az alsóbb néprétegek előtt praktizáló, megnyilvánulásaiban a középkori misztikus teológiával szimpatizáló, annak tradícióit érezhetően vállaló Csúzy skolasztikus okoskodásokkal és barokk ornamentikával terhelt retorikájában. Akármilyen túlburjánzó, színes és szemléletes is a figurális vagy allegorikus írástérlemzés a pálos szerzetes beszédeiben, de az igehirdető azt mindig alárendeli az *utilitas* követelményének. Ez beszédeit eszkatologikus távlatba helyezi. Az üdvtörténeti aspektus is mutatja, hogy a pálos szerzetes a bűn fogalmát egy-

⁵⁶ *Szakraális képzőművészet a keresztény ókorban*, II, vál., jegyz. BUGÁR István, Bp., Paulus Hungaruskairosz Kiadó, 2004, 19–20.

⁵⁷ Megfigyelhetjük ezt Pázmány Péter esetében is, lásd LÉNÁRNÉ SZABÓ Anikó, *Képi ábrázolások Pázmány Péter prédikációinak hátterében = Plaustrum seculi*, III, szerk. BÁRCZI Ildikó, http://sermones.elte.hu/?az=338tan_Plaus_szaniko (2012.10.21).

⁵⁸ A sajóladai pálos kolostor templomának 1710 után meginduló megújulásáról Joó Tibor tanulmányában részletesen számot ad. A megelőző korszak berendezési és felszerelési tárgyairól, ill. művészeti alkotásairól szinte semmit nem tudunk. „Bár tudjuk azt, hogy 1423-ban már hét oltára volt a kolostornak és a templomnak, továbbá, hogy a középkori pálos kolostorokat és a templomokat egyházi felszerelési tárgyakkal, ötvösremekkel bőségesen ellátták az adományozók jóvoltából, a Serédi-, Perényi-féle fosztogatások, majd a török dúlás és a 150 éves bérbeadási, erődítményjellegű, illetve nagyrészen romos helyzetet mutató állapot után a középkori felszerelési tárgyak zömében elpusztultak, elkallódtak, lappanganak.” JOÓ Tibor, *A sajóladai pálos kolostor*, A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 1979, 150.

⁵⁹ A pápai pálosok romos állapotban lévő templomuk helyett Acsády Ádám veszprémi püspök hathatós támogatásával 1737–1742 között újat építettek. Vö. KISBÁN Emil, *A magyar Pálosrend története*, II, Bp., 1940, 26.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

értelműen és kizárólagosan teológiai koncepción keresztül értelmezi, az etikai és/vagy a szociális oldalai – amelyeket ő természetesen nem is különített el – csak ennek vetületeként kerülnek szóba. A bűn az élet nyomorúságának oka, aminek törvénye az önzés, az én-központság, azaz az ember alárendeli az örök élet ígérését pillanatnyi érdekeinek, élvezeteinek. Isten Jézus által kinyilvánított törvénye viszont a szeretet, a másik ill. mások középpontba helyezése. Így az üdvtörténet nem más, mint az Úr kitartó próbálkozása, hogy a szövetségkötések által az embert ki- és megváltsa.

Csúzy a Szent Kereszt felmagasztalására írt beszédében arról elmélkedik, hogy az Üdvözítő áldozatával eltörölte az ember adósságát. A megkínzott Jézus képét Szent Pál Kolosszeieknek írt 2. levelének 2, 14. passzusa alapján összekapcsolja a szerződéskötés fogalmkörével: „Követelményeivel ellenünk szóló adósságlevelet eltörölte, az útból eltávolította és a keresztre szegezte”. A Szent Páltól származó részletet erősen dramatiszálva újabb szimbolikus magyarázatát adja annak, hogy eszkatológiai aspektusból miért is volt szükségszerű és elkerülhetetlen, hogy ennyi szenvedéssel járjon az Üdvözítő kereszthalála. Arról beszél, hogy „ha a végzés felbomlik, vagy törvényesen végben megyen a dolog a Contractust, avagy kezes kötés levelet, el szokták szaggatni; te pedig azt mondd, hogy az Atya Isten azt a keresztre szegezte? ugye vagy, mert az a kezes levél, az a végzésnek kézírása, maga üdvözöttünk Szent Teste vala, Isaiás biznosa szerént, mellyben valának irattatva bűneink [...] a kötés levélnek megsemmisítésével, egyetlen egy szülött fiát, a Kristus Jesust a keresztfára függesztette.” (Z. S., 171.)

A keresztény közösség tagjainak feladata, hogy észrevegyék a Mindenható kinyilvánított szándékát a végesség által determinált emberi történelemben, s saját életüket üdvtörténeti horizontba helyezik. Ehhez Jézus mintaadásával azonosulási lehetőséget biztosít a hívőknek, amit a pálos prédikátor maradéktalanul kiaknáz. A rossz útra tért gyakorló keresztényben a keresztváltás áldozata lelkiismeret-furdalást okoz, a személyes bűnösség érzését kelti fel. Az eredendő bűn által „megszeplősített”, de igaz, Krisztusban megerősödött ember pedig elszörnyülködik, ha az őt megváltani kívánó, ártatlanul szenvedő Krisztus kínjait látja, s az eléje tárt példából erőt merítve szilárd lélekkel képes viselni saját megpróbáltatásait. Az ő esetükben a kínszenvedést vállaló Üdvözítővel való azonosulás egyszerre gyökerezik az emberiség kollektív bűnösségének tudatában, ill. az egyes embertársak és a közösség iránt érzett felelősségben. A földi halandóknak az üdvözüléshez fel kell ismerniük a bűnt. A bűnlátás pedig nem csupán feltétele, hanem egyben következménye is az isteni kegyelem elnyerésének.

„Ádám a gyümölcsfán vétkezett, én a keresztfán teszek érte eleget” (Z. S., 90) – mondja a maga misztikusba hajló, teátrális beszédmodorában Csúzy. A Megváltó tanúságtételével az evangélium tanítását, a szeretet törvényét tette hitelessé. Igehirdetői praxisából eredendően Csúzyra az a feladat hárult, hogy az Üdvözítő cselekedeteiben sugallt isteni szándékot és gondviselést nyelvileg kinyilvánítsa, retorikailag hitelesítse. Ennek a teológiai tartalomnak, üdvtörténeti távlatnak, erkölcsi tanításnak, voltaképp ennek az egy mondatnak a hiteles közvetítése jelentette lelkiatyai és prédikatori munkásságának tétjét.

ItK

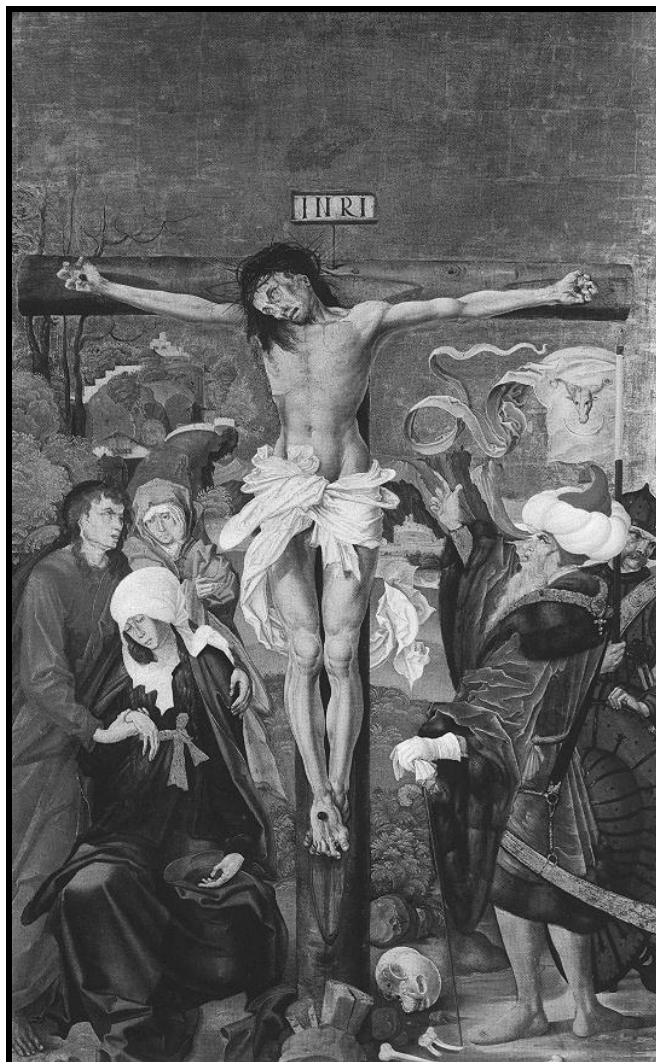
Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 4. szám

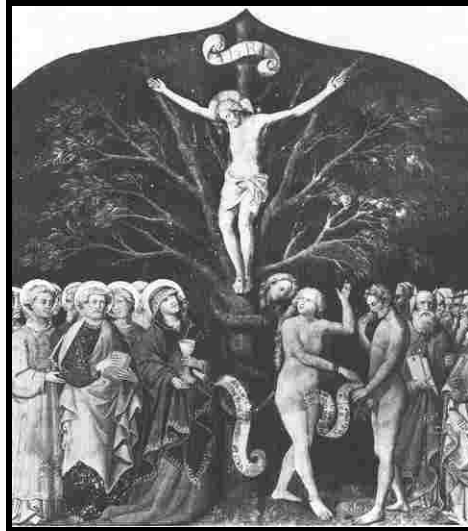
1. kép. Fra Angelico *Angyali üdvözlés* című képén a tipológiai exegetikának megfelelően az *annuntiatio* és Ádám és Éva édenkertből való kiűzése egyszerre jelenik meg.
(Forrás: *A korai reneszánsz*, Bp., Corvina Kiadó, 1991, 193.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 4. szám

2. kép. M. S. Mester *Kálvária* című festménye 1506-ban készült, a selmecbányai templom főoltárát díszítette.
(Forrás: a Magyar Nemzeti Galéria és az esztergomi Keresztény Múzeum „*Magnificat anima mea Dominum*”:
M. S. Mester Vizitáció-képe és egykori selmecbányai főoltára című kiállításának – Magyar Nemzeti Galéria,
1997. március 14–május 25., főkurátorok MIKÓ Árpád, POSZLER Györgyi – internetes katalógusa:
<http://www.hung-art.hu/vezetes/msmester/index1.html>.)

3. kép. Giovanni da Modena: *Jézus a bűnbeesés fáján*.
Az élet fájára feszített Megváltó lábainál a bűnbeesés jelenete is megelevenedik.

4. kép. Hendrick Goltzius: *Krisztus az élet fáján*. A kereszt tövében ülő Mária ölében a bűnbeesés almája is erősíti a tipológiai kapcsolatot az ősbűn és a megváltás között.

ItK

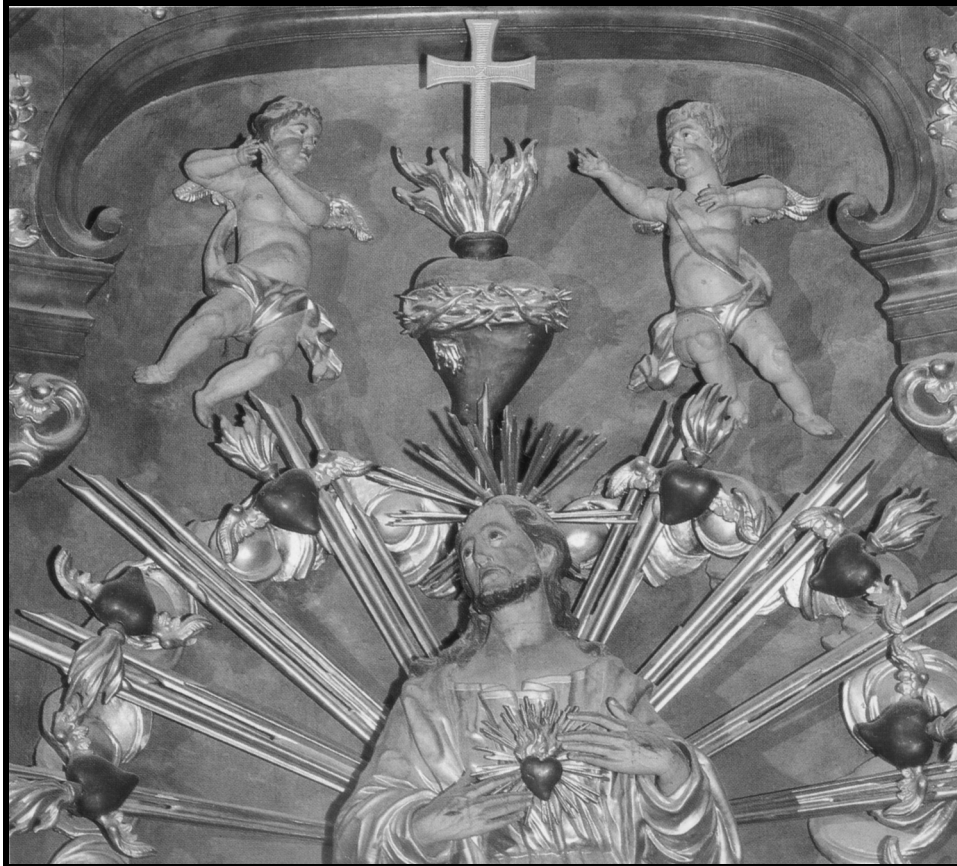
Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 4. szám

5. kép. A *Lignum crucis* és az *Arbor vitae*-t egyszerre megjelenítő kereszt tövében a bűnbeesés jelenetsora elevenedik meg.
(Forrás: H. KOLBA Judit, HAPÁK József, *Egyházak kincsei Magyarországon*, Bp., Kossuth Kiadó, 2008, 60.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 4. szám

6. kép. A tihanyi Szent Ányos bencés apátsági templom Jézus Szíve-oltárának részlete.
(Forrás: DERCSENYI Balázs, HEGYI Gábor, MAROSI Ernő, TÖRÖK József, *Katolikus templomok Magyarországon*, Bp., Hegyi & Társa, 1992, 197.)

ItK

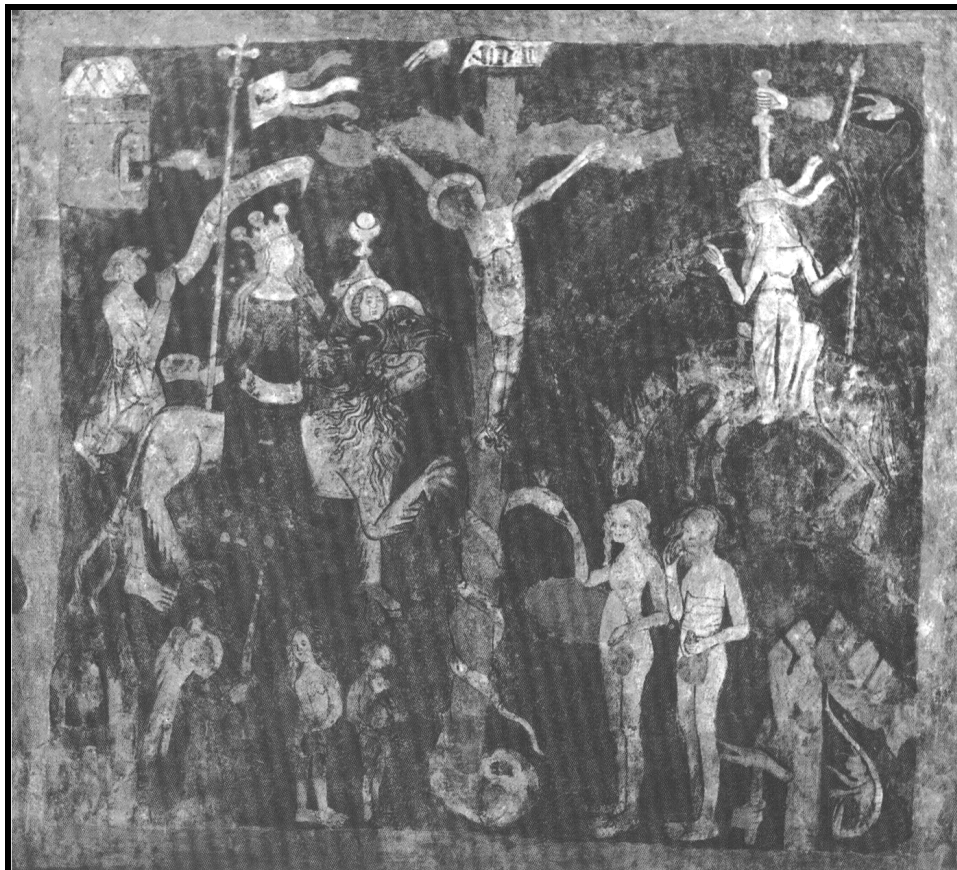
Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 4. szám

7. kép. A szegedi alsóvárosi ferences templom ún. Szent Vér-oltára.
(Forrás: SZILÁRDFY Zoltán, *Ikonográfia – kultusztörténet: Képes tanulmányok*, Bp., Balassi Kiadó, 2003, XXIII. tábla.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 4. szám

8. A zsigrai (zsegrai) freskó.

(Forrás: RADOCSAY Dénes, *Falképek a középkori Magyarországon*, Bp., Corvina, 1977, 88. kép.)

FRIED ISTVÁN

EGY FURCSA MONARCHIA-TÖRTÉNET
(Közelítések Jókai *A Magláy-család* című elbeszéléséhez)¹

Többféleképpen kezdhetnők el ezt a tanulmányt. Igazolható volna, ha a történetírás, történeti legenda, szépirodalom szövevényéből indulnánk ki, Jókai általa „regényes rajzú”-nak nevezett magyar története ama epizódjából, amely a magyar történetírásban szokatlan fejezetbe foglaltatott: „Majmok és papagájok a történelemben”. Ezzel rokonítható a „szakmaibb” elbeszélés a Habsburg-birodalom és Törökország között lezajló háborúkról, a 17. század végének hódításairól, felszabadító harcairól, a változó szerencsével folytatott balkáni háborúkról, amelyek következménye a szerbek bevándorlása Magyarországra területére, a Duna partján létesült települések migrációs viszonyainak eseményeire utalás, Ráckevétől Komáromig (vö. Brazovics Athanáz *Az arany emberben*). Az irodalmi változat motívumtörténeti elemzéssel gazdagítaná a Jókai-életmű külső és belső történetét, a följebb említett történeti fejezet ismétlődését a Jókai-művekben, és természetesen ebbe a körbe vonná *A Magláy-családot*, amelynek család-története a balkáni hadjárat majmokkal és papagájokkal díszített epizódjáiig vezet vissza. Ami a külső történetet illeti, a kutatás Szalay László és Horváth Mihály történetírását emlegette,² a magam részéről Csaplovics János idevonatkozatható leírására hívtam föl a figyelmet.³ Az idősödő Jókainak (de a nem oly idősnek is) különös érzéke volt a történelem kuriozitásai iránt, és ezekből a kuriózumokból fejtett ki, vezetett le nem egyszer bonyodalmas szerelmi történetet, a kuriózumot laza szálakkal fölfűzve a kibontandó eseménysorhoz, ezáltal nem kevésbé laza, nemigen okadatolható motívumláncba illesztve távolabbi előzményt és jelen idejű történetet. Egyben a szabálytalannak tűnő cselekményvezetésben mintegy előlegezve a meglepőnek tetsző végkifejletet, a bizonytalanságba kifutó zárást. Hiszen ami történeti kontextusként szolgál, a későbbiekben (szinte teljes mértékben) elveszíti jelentőségét, díszítésnek hat, feltételezhető, hogy a kuriózum

¹ JÓKAI Mór, *A Magláy-család – A ki holta után áll bosszút: Két elbeszélés*, Bp., 1887; Uő, *Nincsen ördög – A Magláy-család – A ki holta után áll bosszút*, Bp., 1910; az *Olcso Jókai* sorozatban önállóan jelent meg 1914-ben.

² JÓKAI Mór, *A magyar nemzet története regényes rajzokban*, s. a. r. TÉGLÁS Tivadar, VÉGH Ferenc, Bp., 1969, II, 171–173 (a II. kötet 1884-ben jelent meg); SZALAY László, *Magyarország története*, Pest, 1866, V. kötetben majmok és csacsákat emleget; HORVÁTH Mihály, *Magyarország történelme*, Pest, 1872², V, 213. kajdácokat.

³ *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*, Bp., 1979, 230.

erejével bír, s a divatba jött közeli egzotikum bevonása egy szerelmi történetbe. A 19. század 70-es éveiben akuttá lett balkáni kérdés nem pusztán a birodalmi politika intézőinek képzeletét és ügybuzgalmát mozgatta meg, már csak azért sem, mivel Bosznia 1878-as okkupációjának „ideológiá”-jában nem csekély részt kapott az európai civilizációs küldetés ideája; ugyanakkor ez a horvátországi politika érdeklődésének is homlokterébe került, és a Monarchia meg a cári Oroszország balkáni hegemoniáért vetélkedő törekvéseiben is szerephez jutott. A kevésbé ismert terület részint majd az utazók folklorisztikai, földrajzi stb. leírásai révén reprezentálódik az olvasók előtt, részint Jókai műveiben jelenik meg (korábbi balkáni leírás Jókai munkatársának, Urházy Györgynek kötetében⁴ szemléltet egy idegen, domesztikálható, de folklorisztikailag figyelembe veendő világot). Az olyan népszerű sajtótermékek, mint többek között a Vasárnapi Újság, illusztrált híradásokat, nemcsak politikai érdekű cikkeket közölnek a bekebelezendő Boszniáról,⁵ s a történeti jog alapján a magyar király balkáni érdekeltisége elevenedik föl. Jókai elbeszélése sokszorosan eleget tesz az „idegen” sajátta integrálása akarásának, a történeti háttéranyagot, a múltat élénk színekkel megjelenítő fejezet(ek) nemcsak Nagy Lajos király házasságát emlegetik, a bosnyák népdalok Szibinyáni Jankóját (Arany János balladájában Szerbhon ifjainak, leányainak daláról szólt), a Magláy család boszniai származását összekötve a régi magyar nemesi származással, hanem a nemzetközi „folklor”-motívumba ágyazással a Magyarországon egyébként jól ismert délszláv népballadák egy történetét is a befogadás, sajátta fogadás tárgyává teszi. Itt kapcsolja be életművébe, más műveiben ismételve, amit itt tömörítve beszél el: „A délszláv népballadák legfényesebb hőse a »királyfi«, a »Deli Markó«, aki ott alszik a hármas érczkoronával bezárt barlangban, míg a menyasszonya érte nem jön, fel nem költi, akkor aztán feltámad és felszabadítja a rab népeket és visszahozza a hajdani fényt és boldogságot”.

A Jókai-életmű ismerői az *Egy játékos, aki nyert*⁶ idézhetik föl, ahol a főszereplő játssza el a népballadai hőst, a Jókai által kreált (szerbusz manierként megnevezhető verselésű-előadású) ballada aztán különféle részrendszereket kapcsol össze, a folklórét (pontosabban egy folklór-értelmezését), a nemzetközi politikáét és a folklór szellemiségében élő szereplő érzelmi magatartásának „világáét”: a népballadai történet egy manipuláció részeként éppen úgy funkcionál, mint befogadható folklóralkotásként. Az *A Magláy-család* szövegiségébe illesztett „folklor-vonatkozások”-nak többnyire nincs közük a történetekhez, illetőleg a majmok-papagájok történetalkotó mondaiságát ismétlik meg, ezúttal egy furcsa, egyoldalúvá váló szerelmi történet nyitányául. Klarinda „el-

⁴ URHÁZY György, *Keleti képek*, Pest, 1854. Urházy délszláv kapcsolatairól vö. a 3. sz. jegyzetben *i. m.*, 271–279.

⁵ ERŐDI Béla, *Bosznia és Hercegovina*, Vasárnapi Újság, 1878, 490–491, 505–506, 522, 557–559. A jövőbe mutatóan érdekes elbeszélés: „A bosnyákok mondája szerint egy Rade nevű fogoly építőmester a híd építésével váltotta meg életét a törököktől. Ezt a mesterművet azonban csak a boszorkány (vila) segítségével tudta felépíteni, kinek tanácsára egy szerelmes párt [!] falazott be a híd oszlopába.” (Ivo Andrić *Híd a Drinán* című regényének egy fejezetét előlegezi meg e néhány sor.) Vö. még UŐ, *Bosznia-szeráj*, *Bosznia fővárosa*, uo., 455–456, a harcokról: 585–587.

⁶ JÓKAI Mór, *Egy játékos, aki nyer*, s. a. r. NACSÁDY József, Bp., 1966, 130–147, 148–159. Kiegészítés a 3. sz. jegyzetben *i. m.* Jókai-fejezetében.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 1. szám

veszített” (megtudjuk majd: szándékosan elveszített) kajdácsa, papagája indítja el kanyargós útjaira a cselekményt, amellyel bejárjuk a Monarchiát, hiszen a történetnek magyar, horvát, cseh, bécsi helyszínei, elágazásai vannak, a szereplők valamennyi helyszínen otthonosan mozognak, mint ahogy a cseh, „morlák”, magyar, német–osztrák szereplők részint ismerősként érintkeznek, részint olyan félreértésekbe bonyolódnak, amelyeknek „társasági” és korántsem nemzet(iség)i vonatkozásai vannak. Ugyanide utal vissza az elbeszélés történeti-művelődéstörténeti-művészeti „anyaga” is. Magláy Sebestyén a horvát–magyar Zrínyiek, Frangepánok örököse, feleségének, Klarindának szeretője (?) a cseh Sternberg gróf (nem tudható, mi történt köztük), aligha kételkedhetünk abban, hogy Jókainak közvetett vagy közvetlen ismeretei voltak a Sternbergekről, akik a cseh „nemzeti ébredés” korszakában tevőlegesen vettek részt, munkálkodásuk a Széchenyi Ferencével vonható párhuzamba.⁷ A morlák Mirkó a „vilá”-t emlegeti, Mailáth János és Berzsenyi Dániel óta a „villitánc” sem ismeretlen; a Zrínyi-örökös, Magláy I. Lipót hű embere, a több nemzet kultúratörténetébe sorolt Kupeczky János (Jan Kupecký) festi a férfiak portréját, a következő családi festő bécsi származású (kilétére nem derül fény), az elbeszélés hősen magyar dolmány feszül. Ez a sokfelől az elbeszélésbe érkező művelődési anyag tekinthető úgy is, mint az arisztokrácia nemzetköziségének jelződése, de úgy is, hogy az elbeszélésben megteremtődik egy Monarchia-beli tér, amelybe integrálódnak a különféle helyről származtatható identitások, kulturális töredékek.

Az egyes szereplők „nemzeti” önazonossága sosem válik ugyan kétségessé, ám ez nem akadályozza az átjárást sem a kulturális hagyományok, sem a társasági hovatartozások között, jóllehet eltérő magatartásformák konfliktusainak, inkább konfliktuslehetőségeinek, viszonylag gazdag változatainak leírására, szemléltetésére kerül sor. Ez azonban a déli versus északi „típus” megjelenítésével kap alakot: a Magláyok déli, „vadember”-re emlékeztető személyiségéből csak az egyik ág örökli az ősök természetét, a másik ág képviselője az ideális-naiv Jókai-hősök tulajdonságaival rendelkezik. A cseh Sternbergék hasonlóképpen reprezentálnak egy arisztokratikus-könnyedebb, kis túlzással: léhábbs-társaságibb változatot, amely egy bizonyos ponton szintén széttagolódik, a férfi ág továbbviszi egy szereplőben az apai örökséget, a női ág azonban közelít az ideális-naiv Jókai-hősnőkhöz. Ezáltal azonban a két, ideálisan-naivan szemlélődő-cselekvő szereplő (a férfi Magláy és a női Sternberg) véletlen, félreértésekkel teli találkozása megismétli, ám jelentékeny módosítással újrajátssza a korábbi eseményeket, majd végzi el a két család egyesülését, rokonulását. Mindez – természetszerűleg – egy átlagérzékeny, a kontextust belevonva: átlag-romantikus cselekményszövés során beszélődhetne el, és Jókai feszültségkeltő-feszültségkioltó módszere szerint anekdotikus-vígjátéki betétekkel feldúsítva haladhatna a végkifejlet felé: az elbeszélés bécsi, csehországi részére tartalékolt félreértések, félreismerések jórészt a humoros elemet iktatják be a valójá-

⁷ Kašpar Šternberk (1761–1838) a cseh nemzeti mozgalom kulturális fázisának reprezentánsa. A Nemzeti Múzeum első elnöke. Önéletrajzát František Palacký adta ki. Numizmatikai gyűjteményét a Nemzeti Múzeumnak adta. Levelezett Goethével. František Šternberk (1763–1830) jeles természettudós. Magyar tárgyú műve: *Reise nach den ungarischen Bergstädten Schemnitz, Neusohl, Schmölnitz, den Karpathengebirge und Pesth im Jahre 1807*, Wien, 1808. Jaroslav Šternberk (1809–1874) Orczy Eleonórát vette feleségül.

ban nem humoros történetbe, a csalások-megcsalások bonyolult – családi – viszonyai-
ba. A véletlen ráismerésnek akár eltérítő-kijózanító hatása is lehetne, mindezt fokozza az
elhallgatások szokatlan erős narratológiai hozadéka: míg apró részletekről eléggé alapos
ismereteket közöl az elbeszélő, lényeges események elbeszélése, akár közlése elmarad, a
történetben meglepően fontos az üres helyek szerepe, amelyekre csak utólag, sejtetés,
találgatás révén következtethet a szereplő. Ami a társasági félreértést illeti, ott a hason-
más-szerű alakok fölcserélődése a tévedések-tévesztések vígjátékához vezethet, a ro-
mantika hasonmás-történeteinek paródiájához: míg a cselekmény-indító apák (Magláy és
Sternberg) esetében a különbségek dominálnak, és az egy nő két férfi között motívumá-
nak⁸ kibontásában vesznek részt, meglepő fordulattal (a jó vademberként megjelenített
Magláy elfogatja a csábítónak gondolt, menekülő Sternberget, és egyestendős fogságra
ítéli, nem számolván azzal, hogy megindíthatja a majdani félreértések, gyanúsítások
láncolatát), a fiúk (a két Fülöp) hasonlósága éppen azért hat az elbeszélésben váratlanul,
amíg Sternberg meg nem jelenik, a félreértések komikuma erejével, mivel ama bizonyos
egy esztendő történéseinek közlése kimarad, az öreg Magláy haláláról, örökségéről, két
gyermekéről értesülünk (a másik, említettem, az apa „vademberi” tulajdonságait öröklő),
egyszóval a társasági szcénák „háttéranyag”-a hiányzik, az egymást követő epizódok
között igen laza a kapcsolat. Ugyanakkor a párhuzamok egyben a történések megfordítá-
sával járnak: míg az első részben Magláy felesége, Klarinda és az apa Sternberg között
szövődik a szerelmi szál, utóbb megfordítva, az ifjú Magláy és a Sternberg-leányka ér-
zelmi regénye kezd el szövődni. Kitérőképpen említeném meg, hogy nem elképzelhetet-
len Tankréd és Clorinda történetének bevonása a tárgy- és motívumtörténeti előzmények
közé, Zrínyi Miklós és Vörösmarty Mihály eposzaiban a Tassóra emlékeztető fordulatok
jelzik az olasz barokk költő magyarországi ismertségét, a *Megszabadított Jeruzsálem*
több fordítása jelent meg, Voltaire színműve, a *Tankréd* 1834-ben új átültetésben volt
olvasható, Rossini operája számottevő népszerűségnek örvendett. Arany *Zrínyi és
Tassó*jának részlete is megjelent. Nem pusztán a névbeli hasonlóság készlet a följbiek
beiktatására, hanem Jókai forrásfelhasználása sokszerűségének tudatosítása is, olvasott-
hallott esetek, művek egy-egy darabja bukkan föl műveiben, hozzáillesztve a másfelé
kanyargó történethez. *A Magláy-családban* az említett délszláv mondai anyag, a morlák
alak személyiségjegyei, amelyek szintén idevezetnek, a hasonlóságon alapuló téveszté-
sek (amelyeknek ugyancsak gazdag a világirodalmi rokonsága) nem feltétlenül járulnak
hozzá az egyenes vonalú történetvezetéshez, a jól megkonstruált, lélektanilag megalapo-
zott személyiségrajzok felvázolásához. Éppen ellenkezőleg: az egymáshoz csupán dur-
ván simuló történetdarabok, a különmű elemek összefogására történő, nem mindig
sikeres kísérletek nem bizonyosan eredményezik a harmonikus, megnyugtató szerkesz-
tést. S mint elbeszélésünk esetében, nem a történések (egyébként a korban többnyire
igényelt) belső logikájából következik a kibontakozás, a boldog befejezést külső körülmény
készíti elő, esetleg hitetés, tudatos tévesztés, mindenesetre kevésbé egyértelmű
közbelépés. Az események (korábban már említett) párhuzamossága, az ebben a páru-

⁸ A motívumtörténeti elemzéshez vö. Elisabeth FRENZEL, *Motive der Weltliteratur*, Stuttgart, 1976.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évi CXXII. kötet 1. szám

zamosságban föltetsző ellentételezés akár a költői igazságszolgáltatás irányába tolhatná el a cselekményt: ami nem sikerült, mert legalisan nem sikerülhetett az apák nemzedékének, azt a történet irányát megfordítva a fiatalok nemzedéke teljesíti be; csakhogy ez a leegyszerűsítő, bár a Jókai-olvasók zömében tetszést kiváltó „megoldás” ezúttal elmarad, a feloldás többértelműsége kétségeket ébreszthet, ugyan nem a szereplőkben, hanem az elbeszélő közvetítette záró mondat révén.

Az ismétlődések ugyanis nem csupán az apák és a fiúk szerelmi történeteiben érhetők tetten, még csak nem is azzal, hogy a szétszakadó ágak egyike újraélteti, újrajátssza az apai történetet, nem egyszer kisszerűbben, némileg eltorzítva, újabb szereplőkkel. Hanem éppen azáltal, hogy a kibontakozás felé haladva, az akár *raisonneur*-ként felfogható Pargha fiskális (és nem a főszereplők) kezébe kerül a döntés, az ifjú Magláy válságba jutott életének kilendítése a holtpontonról, és ezáltal a minden bizonnyal előkészített, várt, igényelt, Jókainál többé-kevésbé (az öreg Jókainál egyre kevésbé) megszokott happy ending biztosítása. Ehhez azonban újabb színjátékot kell rendeznie, a hasonmás-gondolatot látszólag túl-romantizálnia. Így a parodisztikus felé eltolnia, továbbá a „természetfölötti”-hez folyamodnia magyarázatért. Miután a természetfölötti az új idők racionális gondolkodásában elveszítette jelentőségét. A romantika hasonmás-elképzelései között is akadhatott az ön-paródia jellegével bíró (Gogoltól Dosztojevszkijig ível ennek elgondolása), ám az elbeszélés szükségesnek vélte orvosi-természettudományos magyarázattal ellátni a hasonmás-létezéseket, éppen ezzel a lehetőséggel élve értelmezni a romantikától örökölt elképzeléseket, így óhatatlanul az elbeszélés (ön)paródiáját segített megvalósulni. Mindkét Magláy-fivér áldozata (?), elviselője (?), szereplője egy vélt vagy valódi történetnek, amely a hasonmás-létre kíván (elfogadható) magyarázattal szolgálni. Először Magláy Fülöppel esik meg, hogy összetévesztik az ifjú Sternberggel, akinek viselt dolgaiba ütközik, értetlenül reagálva mindarra, ami az ügyek nem-ismeretéből következik. Majd az ifjabb Magláy és a fiskális fia hasonlítanak megtévesztőleg egymásra, Magláy Ernő és Pargha Jóska azonosnak tetsző külseje okoz mulatságosnak bizonyuló félreértést. Ami az elbeszélőt illeti, ezúttal is a párhuzam eszközével él, érzékeltetve a különbségeket a nagyúri társaságban és a fiskális előszobájában lejátszódó események között. Az első pillanatban úgy tetszik, hogy a déli meg az északi típust képviselők között megismétlődhet a romantikából ideszármaztatott történet. Ráadásul megkétszerezve, előbb a társadalmilag felső, utóbb az alsóbb szinten. Ez viszont a nivellálódásnak kedvez, nemcsak a társadalmi kiegyenlítődésnek, hanem olyan regény-elképzelést von kétségbe, amely különbséget tételez föl a különféle „osztályok” történeteinek elbeszélésekor. Egyben azt az illúziót is cáfolja, miszerint „fenn” másképpen alakulnak a dolgok, mint „lejjebb”. Mindez némileg akár Jókai önkritikája lehetne: a felső körökben játszódó regényeinek emelkedettebb hangvétele eltér az anekdotába illő körök eseményeinek zsánerképszerű rajzaitól. Ennek módosítására is jórészt sort kerít Jókai öregkori műveiben.⁹ *A Magláy-család* déli és északi típusai más-más regényt feltételeznek, az öreg Magláy történetei a kalandregényhez közelíthetők, ebbe vonódik be az idősebb Stern-

⁹ Ennek részletes kifejtése tőlem: *Öreg Jókai nem vén Jókai*, Bp., 2003.

berg, aki menekülne a kalandtól, hogy egy kifinomultabb világ részese lehessen, a *fêtes galantes*-é, s ezt az elbeszélés végén hirtelen kibukkanó (addig leplezett) párizsi románca mintha erősítené. A kusza történet feloldása ellenben anekdotikus jellegű, (ál?)tudományos magyarázatával, mindenképpen a hasonmás-kérdésnek kvázi-romantikus értelmezése, amely kérdés ismétlődése tematizálja a fenn-lejebb (látszat)azonosságot. Az ifjú Magláy meg az ifjú Sternberg megtévesztő hasonlóságát az ifjú Magláy azzal magyarázza, hogy féltestvérek, Klarinda és Sternberg „románc”-ának¹⁰ gyümölcsei. A Sternberg-kastélyban titokban őrzött-tartott női portréban az ifjú Magláy anyjára vél ismerni. Innen a boldog befejezést tagadó igyekezete, leszámolása világi életével, elhatározása: kolostorba vonul. Az idill gyászosra fordul, a felhőtlen eseménysorozat elkomorul, a szülők vétkéért bűnhődésre ítéli magát. A fiskális, akiről aligha lehet tudni, mennyire ismerős a korábbi eseményekkel, színjátékot rendez. Az ifjú Magláy ellátogat az irodába, s az ott üldögélő-várakozó, rusztikus alakban öccsére ismer: a párbeszéd tévesztéseire majd fény fog derülni, visszamenőleg tetszik föl annak komikumuma. Pargha elárulja, hogy Jóska fia szinte mása az ifjabb Magláynak, Ernőnek, noha velük összefüggésben nem tételezhető föl (legalábbis a fiskális szavai szerint), hogy Klarinda a férfiszépségnek nemigen nevezhető fiskálisba szeretett volna bele. Így a két fiú nem azonos anyától származik. A rejtély kulcsa (tehát) a fiskális kezében van, s ő él a magyarázat lehetőségével: „A nőknél bizonyos állapotban uralkodó idiosyncrasia teremti ezt. Az egyik asszony megbámulja Napoleon képét, s a szülötte Napoleon-arcot kap, a másik rábámul egy majomra, s a fia majompofát hoz a világra.” Ezt az általános magyarázatot kiegészíti a saját esetével, nem elég a példa, szükséges ehhez az „életbeli” demonstrálás. A két kijelentés között egy hónap telik el, egy hónapnyi rés az elbeszélésben; nem tudjuk, mit tesz a fiskális ezenközben, talán hazarendeli valahonnan a fiát: „Akkoriban épen én jártam ott a maglái kastélyban. De már azzal talán csak nem akarja ön azt a dicsőült emlékü úrhölgyet gyanúsítani, hogy ebbe az én hypopotamusi pofámba szeretett volna bele. Az én Jóskám épen olyan jagon hasonlít az ön Ernő öccséhez. Mint a Sternberg Fülöp önhöz. Ránk bámultak...”

Magam is bizonytalan vagyok, hogyan értsem az idézet záró mondatát. A fiskális nyilván megnyugtatónak szánja, Magláy Fülöp megnyugszik, ehhez azonban további „információkra” van szüksége. Az idioszinkrázia¹¹ bevezetése nagy valószínűséggel a korszakban elterjedt (?) hitnek köszönheti fölbukkanását a történetben, a bölcs fiskális tudóskodó okfejtése akár meggyőzőnek hathat a naiv hős előtt; hiszen az orvosi és lélektani nyelvből vett kifejezéssel teszi elfogadhatóvá, ami másképp aligha volna elfogadha-

¹⁰ Nem műfajjelölő, hanem köznyelvi értelemben használom. Olyan érzelmes-szerelmes történet, amelybe balladaszerű elemek csempésződhetnek be, tragizáló hangsúlyok nélkül.

¹¹ A Jókai-könyvtárban föllelhető lexikonok átbúvárlása további feladat. „Egy ember, akit még eddig nem ismertünk”: *A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa*, szerk. E. CSORBA Csilla, Bp., 2006. Egyéb szaklexikonokban néztem utána a kifejezés jelentésének: *Dictionary of Philosophy and Psychology*, ed. James Mark BALDWIN, New York–London, 1901, I, 510; *Lexikon der Psychologie*, Hrsg. Wilhelm ARNOLD et al., II, Freiburg–Basel–Wien, 1971, 162. A normálistól elütő reagálási mód, igen erőteljes elutasítás vagy túlérzékenység bizonyos személyekkel, állatokkal, tárgyakkal, ételekkel, szagokkal stb. kapcsolatban. Kárpáthy Zoltán hasonlósága Szentirmay Rudolffal hasonló körbe vonható.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 4. szám

tó. Túl sok minden szól a „fél-testvériség” mellett. A női arckép, amely az anyát idézi föl, a megdöbbentő hasonlóság, amelynek áldozatául esik az estélyen. Az ismétlődés éppen ahhoz segít hozzá, hogy a fiskális (rusztikus) előadásában további bizonyíték kerüljön elő. Jókai úgy szerkeszti meg regényét, hogy abban a látszat s a valóság egymáshoz simuljon, a tudott-tudni vélt meg az elképzelt összeérjen. Magláy Fülöp régen láthatta anyját, a női portréra akár rágondolhatja anyja vonásait, ugyancsak régen látta öccsét, ezért (meg az előzmények miatt) öccsét képzelheti Jóska helyén. A kétféle hasonlóság egy ponton ér össze: Klarinda alakjában. A sokat mondó „ránk bámultak” egy fejtegetés tömör összegzéseként funkcionálhat, de értelmezhető volna olyaténképpen, amely a hasonlóságoknak a fiskálisénál „pittoreszkebb” vonásokat tulajdonít, Klarinda erényét netán kétségbe vonná. Noha fiskálisunk az erkölcsökért látszik síkra szállni. Az idioszinkrázia az a bűvös szó, amely minden gyanút eloszlathat, elég tudományos a meggyőzéshez, kiváltképpen, ha egy kétségbeesett, hinni kívánó, a remélt boldogságot szétfoszlani gondoló személyiségről van szó. A fiskális realitás-érzéke és Magláy Fülöp idealizmusa ebben a szóban találkozik, ez az, aminek a korszakban bizonyos körökben elfogadott (?) jelentése Magláy Fülöp számára elhozhatja a megnyugvást. Meg annak kijelentése, hogy a női portré nem Klarindát jeleníti meg. „Az egy fiatal párizsi énekesnőnek a képmása, a szép Cornemuse istenasszonynak, aki a megboldogultnak fiatal korában egy uradalmába került.” Nem kerülhető meg a kérdés: mi hitelesíti a fiskális kijelentését? Elbeszélői igazolás a szövegben nem lelhető, talán a Sternbergék életmódjából lehetne következtetni? Ennek némileg ellene mond Sternberg és Klarinda beszélgetése, Sternberg nem maradhat Klarinda mellett, otthon várja menyasszonya, ugyanakkor a cseh gróf egyéb hivatkozásait Klarinda tartózkodással fogadja, cáfolja. A fiú, Fülöp életmódja aztán megfelel annak az életvitelnek, amely a kép értelmezéséül szolgál: az öreg Sternbergnek titkolnia kell a női portrét a család előtt, vagy a családi béke megóvása miatt, vagy az eljátszott uradalom miatt. De hogy ki lenne ő, azt ezek szerint fia sem tudja, csak a fiskális. Hogy ő honnan szerezte be az információt, nem tudhatni. Igaz, nem látta a képet, nem azonosíthatja Klarindával sem, a párizsi énekesnővel sem.

Noha a fiskális ravasz módszere célhoz ér, legalábbis az olvasóban marad egy kevés (kevés?) bizonytalanság. Mindenesetre a Magláy és a Sternberg család „egyesítése” előtt elhárulni látszik az akadály. Magláy Fülöp szívesen elhiszi a fiskális felvilágítását, megelégszik a kapott információkkal, nem kérdez újra, nem kételkedik, tűnni hagyja rosszérzését. Pedig a „ránk bámultak” többértelműsége, főleg azután, hogy az elbeszélés végére értünk, nyitva hagyja a dilemmát. Néhány odavetett mondat árulkodhat egy gyanúval teli olvasás esetén: „szeretetreméltó malicziával mosolygott a fiskális”. A fiskális tanácsát (megint csak többféleképpen értelmezhető kijelentését) ekképpen fogalmazza meg: „Hanem annyit mondok, hogy mikor az idiosyncrasia elkövetkezik, akkor tegye üvegharang alá. – Szegény asszonyok! Mennyi rosszat rájuk fognak! Pedig az örök, kitanulhatatlan természet titkai ezek! Ki tudja a teremtés rejtélyét?”

Feltételezések, kérdések, fölvetések, melyekre sehonnan nem érkezik válasz, legfőképpen a fiskalistól nem. Többet tud-e vagy kevesebbet az elbeszélőnél, nem dönthető el teljes bizonyossággal. Magláy Fülöpnél bizonyosan többet. Az elbeszélőtől sem telik

másra, mint kérdésre, amely persze lehet a cinkostársé, a beavatotté, a tanácstalané, aki elbeszélése végére eljut oda, hogy nem vállalja a döntőbíró szerepét, nem tudja, nem akarja megmondani, föltárni, mi az igazság...

Mielőtt leíratna az utolsó mondat, amely megnevezné a megnevezendőt, leleplezné a titkot, a sejtelmesség helyett fényt derítene a „valódi” történetre, megnyugtatólag lezárná a kanyargós események sorát, nyomdatechnikailag kiemelődik a záró mondat jelentősége, csillag választja el az előzőktől. A csillag után kurta bekezdés okoz csalódást, mivel nem azt kapjuk, amit vártunk, hanem kérdéseket, amelyek a korábban esetleg fölmerülő kérdésekre utalhatnak vissza, egyben nem cáfolva, ezek a kérdések nem teljesen ok nélkül hangozhatnak el. Az elbeszélésben eszerint csupa derék ember szerepelt, ezeknek a derék embereknek félreértései eltéríthettek az egyenes vonalú cselekménytől, ám végeredményben az történt, aminek történnie kellett, egymásra találtak, akiknek egymásra kellett találniuk. Még egyszer: ennek feltételezését nem igazolja sem pro, sem kontra, a bekezdés, amely ekképpen hangzik: „Már most az a kérdés, hogy a sok derék ember közül melyik volt a legderékabb? Magláy Sebestyén-e? vagy Sternberg? Vagy Fülöp? Vagy Pargha fiskális?” Az olvasó visszakérdezhet: az öreg Magláy és az öreg Sternberg valóban olyan derék ember volt? Két férfi meg Klarinda esete! És a párizsi énekesnő (ha valójában volt)? Fülöp naivitása akár tiszteletet parancsolhatna, Pargha fiskális megteremtette annak lehetőségét, hogy a fiatalok esküvője előtt ne legyen akadály. De milyen áron? Információi mennyire megbízhatóak? Magyarázata mennyire helytálló? Az elbeszélő kérdez, feleletre nem vállalkozik. Mert ő sem tudja? Pargha sem tudja? Annyi bizonyos, hogy ez a bizonytalanság visszafelé átírhatja az elbeszélést, ami biztosnak tetszett, kétségesé vált, a kétségek felerősödtek, a tragizáló anekdotikussá lett, az elbeszélés végül is a folklórba-„ősidőbe” ágyazott kezdettől a jelenkori bizonytalanba futott ki. Viszont a szereplők révén az olvasó délről eljutott északra, bejárta a Monarchia vidékeit, városait, megismerkedhetett az arisztokrácia néhány képviselőjével, szokásaival, ügyvédi praktikákkal és egy szerelmi történettel. Mindezek egymásba épülnek, egymásba érnek, kiegészítik egymást, töredékességükkel, hiányaikkal történetté lesznek.

Ezek után – hogy a lehetőségek szerint egészen közel kerülhessünk *A Magláy-családban* is érzékelhető fordulathoz, amely az idősödő Jókai kései regényeinek jellegét segít megértetni – nem árt szembenézni azzal a kérdéssel, mennyire szolgálta (ki) írónk olvasói ízlését, milyen mértékben felelt meg elvárásainak. Hogy erővel, mindenáron meg akart felelni közönségének, ez Gyulai Pálék részéről vádként hangzott el, szinte ízlésrontást emlegetve. Mások érdemének tartották, hogy Dumas, Sue vagy más sikerszerzők elől elvonta az olvasókat, a magyar irodalom körébe vonta őket, sőt: megteremtett egy olvasótábort, amely az írásain szocializálódott (irodalmilag). A magam részéről sem a vád, sem a védelem itt nem részletezett érveit nem gondolom perdöntőnek. Azt csak igen röviden említeném meg, hogy aki főleg az írásból él, regényei megjelenéséből kívánja egzisztenciáját biztosítani, annak valóban tekintettel kell lennie olvasóira. Csakhogy legalább olyan mértékben formálja Jókai olvasóit, mint az olvasók elvárásai Jókait. Regényeinek túlnyomó többsége elsőnek folytatásokban jelent meg az újságokban (nemcsak magyar lapokban, hanem például a Pester Lloydban is), s ebben a közlésmódban

csupán megismétlődött, ami az angol vagy a francia irodalomban már viszonylag régóta szokás volt, ugyanezekből az irodalmakból ismerjük azt az írói szokásmódot, hogy a szerző számol az újság- és könyv olvasó várható reakcióival, mintegy előre megtervezi a befogadást, olyan regényalakzatokat kísérletezik ki, amelyek nagy valószínűséggel sikerre számíthatnak. Ez Jókai pályájának első felére jórészt igaznak bizonyul, noha (nemegyszer rejtve) összetettebb alakzatokkal is próbálkozik, *Az új földesúr* ebből a szempontból bizonyult számomra tanulságosnak.¹² De már *Az arany ember* szembemegy az átlagolvasó erkölcsi elvárásaival, a *Fekete gyémántok*ban a tökéletesnek elgondolt Berend Iván belső monológja felébredt szexualitásával vívott küzdelméről árulkodik,¹³ de az egészen korai *Erdély aranykora* Azraele figurája (viszonya Bánffyhoz) is meglephette az 1850-es esztendő Jókai-olvasóját.

A Magláy-család az első megközelítésben aligha látszik többnek olyan szórakoztató olvasmánynál, amely felmondja a Jókai-olvasók kívánságai szerint valamennyi lehetőséget, amellyel ráismerhet a saját Jókai-elbeszélésére. *A Magláy-család* ekkoriban egzotikusnak, különlegesnek számító környezete, amelyet azért hazaivá integrálnak a magyar történelmi vonatkozások, valamint a népszerű újságokból érkező hírek,¹⁴ a tulajdonságai, külsejük, szokásaik alapján ellenkező pólusra helyezett szereplők, akik az egymásra utalt barátság és a szerelemben konfliktusba kerülő (e konfliktust félreérthető cselekvéssel elhárítani igyekvő) magatartás között fokozzák a feszültséget, az utódok egyszerre élnek tovább, amit a szülők megalapozni kezdtek, ugyanakkor megfelelő helyen komikumba fullasztják, másfelől viszont érzelmi húrokat pengetnek. A történések átfordulása egy másik tónusba a rejtegetett titok előkerülése miatt szinte cáfolni látszik az „előzményeket”, a Jókai-olvasók az akadály elhárulása előtt tetőpontra érő félreértések, félreértelmezések, tévútra kerülések dramaturgiájához szoktak hozzá, a „csúcs”-ra járatott izgalom a megakasztás mozzanatára emlékeztet. Hogy azután egy „bölcs” megoldással elegyengetődjék mindaz, ami az ifjú szerelmesek útjában állt, a jó elnyerje jutalmát, minek következtében a rossz érvényesülésének esélye megszűnjön. Az egzotikumból az otthonosságba ér a cselekmény, az erdei vadászat, a fogság, a csalódás/megcsalatottság emelkedett, mindenesetre „konfliktusos”-különös világából a Monarchia meghittnek tetsző, „civilizált”, jogszerű területén lehetnek boldogok, akik azt megérdemlik. Ilyen módon az olvasó nem tartja szükségesnek, hogy felfigyeljen az apró jelekre, amelyek figyelmeztetnek arra, hogy korántsem elegendő a megszokott Jókai-olvasás stratégiája, a humoros epizódok nem pusztán a feszültség-oldás, az anekdotikus közbeékelés kedvéért integrálódtak a szövegbe, a szereplők, az elbeszélő szinte mellékesen elhangzó, ám az elbeszélést záró poénban fölerősödő – elidegenítő – szólamait érdemes volna akképpen olvasni, hogy a Jókai-„dallam” ellen hatnak, annak egyszerűsítéseit, „egyértelműsítés”-

¹² Vö. tölem: *Egy regény regénye (Az új földesúrról kicsit másképpen)*, It, 2006, 378–391.

¹³ *Gyémánt maradt, ami gyémánt volt? Félreértések Jókai Mór Fekete gyémántok című regénye körül*, It, 2008, 3–24.

¹⁴ Vö. 5. sz. jegyzetben i. m. Vö. még STRAUSZ Adolf, *Bosnyák föld és népe, 1. Bosznia története, 2. Bosznia és Hercegovina politikai, közgazdasági, földrajzi leírása*, Bp., 1881–1883; ASBÓTH János, *Bosznia és Hercegovina*, Bp., 1887, I–II.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

eit megkérdőjelezzük. Már az első részben elhangzik, miszerint a kajdác (a papagáj) „hangtanilag” képes eljátszani, újrajátszani Klarinda szerelmi odaadását, az erdei jelenetben a morlák hiába lesi meg a búcsúzó cseh gróf és Klarinda beszélgetését, nem tudja, hogy elcsattan-e a csók, netán a papagáj utánzóképesége téveszti meg. A fiskális „tudományos” magyarázata mintegy deus ex machina-ként működtethető, s bár az idioszinkrázia a pszichológiában meg az orvostudományban számon tartott jelenség, a cselekménybe applikálása legalább is kétségeket ébreszt a történéseknek följebb említett leegyszerűsítő magyarázata iránt. A fiskális nem szemtanúként nyugtatja az ifjú Maglályt, hanem tudományos értelmezéssel gyözködi. A záró mondat kérdőjelei nemcsak nem állítanak semmit, nem pusztán a lehetséges magyarázat többféleségét sugallják, nemcsak tartózkodnak a fiskális teljes szavahihetőségének alátámasztásától, hanem cinikosságra szólítják föl az olvasót, átadják a kérdésekre adandó, adható felelet jogát, nem zárkóznak el a cselekménynek olyan továbbgondolásától sem, amelyek alaposabb megfontolás tárgyává tennék az ifjú Maglály korábbi fenntartásait, elgondolásait, következtetéseit. Persze az, hogy vígjátékinak látszó keretben a féltestvérek között megköntendő házasság elfogadására, happy endingként tudomásul veendő lezárására ösztökélné az elbeszélő az olvasót, talán túlságosan merész feltételezésként hathatna, éppen ennek ellensúlyozására szolgál a tévedések vígjátékának kerete. Igaz, tragizálőbb, poétikusabb cselekményvezetéssel *A három márványfej* az egy férfi két nő között motívumot még radikálisabban bontja ki, viszont ezt egy korántsem negatívan elbeszélő „eretnység” közegében teszi meg.¹⁵ *A Maglály-családban* a társasági/társalgási vígjáték elemeivel is találkozunk, ezekhez képest a féltestvérségről nem tudó fiatalok története akár tragikus kimenetelt ígérhet. Ez a történetváltozat azonban csupán az ifjú Maglály Fülöp életrajzána egyik esélye, a menyasszony mit sem tud róla, megkímélődik attól, hogy tudomására jusson. S bár a tudományos magyarázathoz tartozó élet-epizódok megismétlése kizárni látszik a tragikus kifejeletet, az alaposabb olvasás során nem foszlanak szét a fölmerülhető kétségek. Ismétlem: mi és ki szavatolja Pargha fiskális igazmondását a párizsi művésznő románcát illetőleg? Honnan szerezhette erről tudomást? Mennyire volt, lehetett tisztában a Sternberg család,¹⁶ kiváltképpen az idősebb Sternberg „magánügyei”-vel? A Sternberg-birtokok sorsával? A Maglály-birtokokra ellátogatott a fiskális, de Csehországba? Elképzeltető volna, hogy az idősebb Sternbergről olyat is tud, amit a fia sem, nevezetesen azt, kiről festetett a női arckép? Semmiféle információ nem áll rendelkezésünkre, az elbeszélő átengedi a híradást a szereplőnek (a fiskálisnak), nem kommentálja, nem cáfolja. Fölvethető, hogy Jókai más műveiben sem törekszik a motívumok okadatozására, messze nem hézagtalanul szövi a történések szálait, a szereplők lélekábrázolásának hiányait, esetlegességeit több ízben vetette ellene a kritika. Jókai olykor regényeinek elbeszélői kiszólásaiban reagál kritikusaik rosszállására. *A Trenk Frigyesben*¹⁷ például

¹⁵ JÓKAI Mór, *A három márványfej*, s. a. r. OLVÁNYI Ambrus, Bp., 1966.

¹⁶ A 7. sz. jegyzetben közöltek itt nem ismétlem meg, avval egészítem ki, hogy a Šternberk (Sternberg) grófok németül érkező, Bohemus-tudatú nemesek, akik az osztrák, német arisztokráciával is rokoni kapcsolatokat létesítettek.

¹⁷ JÓKAI Mór, *A két Trenk – Trenk Frigyes*, s. a. r. RADÓ György, Bp., 1969, 245.

a főhőssel összefüggésben kitér a realizmus versus idealizmus kikövetelte magatartás rajzára, a cselekmény epizódjainak szerinte változó követelményeit hangsúlyozandó: „Csak az az egy baj a realizmusban, hogy annak az életben van egy alkotórésze, a mi a költészetben romboló hatást gyakorol: ez a véletlen. Háttha a realiztikus hőst, mikor épen útban van egy realiztikus hőstettet elkövetni, egy még realiztikusabb ficzkó föbe kólintja, mi lesz akkor a regényből? Pedig az életben ez így szokott lenni?” Jókai fölényesen játszik el a fikció és a „valóság” dichotómiájával, általában a realistának mondott esztétikával, s a maga cselekményszövését védi, a véletlenek történetalkotása mellett tesz hitet. Ezúttal nem említi, hogy egy történetnek többféle („hiteles”) változata lehet, mint azt az *Öreg ember nem vén ember* fogja példázni.¹⁸ *A Magláy-család* olvasóit feltehetőleg nem zavarták a történetmondás hézagai, a „véletlen”-ek beiktatása, a realista, realistább akciók egymást felülíró cselekmény-szervezése. A történet – mint volt róla szó – egymásba játszatja a különöst meg az ismerőst, az ismerős írói fogások lehetővé teszik az idealizáló, nem zárják ki a realizáló olvasást, anélkül, hogy „realista” elbeszélésként iktatnák be a maguk Jókai-tudásába. Az öreg, ámde írói tudásában nem vén Jókai szemlélete azonban az 1860-as esztendő végétől jócskán változott. Annyiban nem, hogy igyekezett megtartani olvasóit, hogy továbbra sem mondott le a kalandregényi eszköztárról (európai sikerét is nagy valószínűséggel ennek köszönhette, népszerű német/osztrák sorozatokban jelentek meg művei),¹⁹ bámulatos érzékenységgel reagált kortársi politikai, társasági eseményekre. A berlini kongresszus, Bosznia-Hercegovina okkupációja újabb területet kínált fantáziája számára, a Monarchia országainak történései szintén gazdag zsákmányt ígértek az újságolvasó/újságszerkesztő Jókainak. Azt nem állítom, hogy különösebben érdeklődött volna a prózapoétikai kérdések iránt; ami az újabb (esztétikai) elgondolásokból, a realizmus magyar teoretikusainak, a naturalizmus adaptált elvárásainak szövegeiből eljutott hozzá, arra regényeinek kései utószavaiban, nemegyszer regényeinek egyes passzusaiiban reagált.²⁰ Vagy olyképpen, amint *A Magláy-család*ban tette. Nyitva hagyta a kaput a kétféle, egymást tagadó elképzelés előtt. Kritikusainak és olvasóinak róla alkotott képe számos vonatkozásban fedte egymást. Azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy kritikusai a francia meg az angol realizmus alapján megrótták Jókait, főleg azért, amiért az olvasóinak nagy valószínűséggel állítható többsége kedvelte. A kritikusok Kemény Zsigmond prózájára esküdtek, ő lett a nemzeti klasszicizmus utolérhetetlen regényszerzője. Jókai azonban nem Kemény-, hanem Jókai-regényeket írt, azaz nem a realizmussal jelzett, Balzac megalapozta irányban haladt, hanem jórészt a Victor Hugo-én, amelyet azért volt ereje önmaga paródiájába fordítani, szembesíteni a kortárs irányokkal, kialakítani a magyar késő-romantikus regényírás többféle kapcsolódási pontot felkínáló alakzatait. *A Magláy-család*ból sem hiányzik az az ironia (vagy ironikus többlet), amellyel egy történet hitelét, az elbeszélő kompetenciáját, nem kevés kajánsággal,

¹⁸ Részletesebben a 9. sz. jegyzetben i. h.

¹⁹ MAURUS JÓKAI, *Nach dem Tode gerächt – Der Papagei: Zwei Erzählungen*, in deutscher Bearbeitung von Ludwig WECHSLER, Berlin, [188?] (Collection Otto Janke). *A Magláy-család* német fordítása.

²⁰ *A Tégy jót, A tengerszemű hölgy*, a *De kár megvénülni* idevonatkoztatható kitételeit mutatom be a 9. sz. jegyzetben i. m.-ben.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évi CXXII. kövfolyam 1. szám

elbizonytalanítja. Az elbeszélő úgy tesz, mintha híven beszámolna, ám a legfontosabb helyen, a zárásban, kérdések formájában ad számot ismerethiányáról. Az a tény, hogy derék férfiakra emlékeztet, mintha a moralitás felé tolná a történetet, jóllehet a fölmerült változat morális vonatkozásai (az elbeszélő, valamint a fiskális részéről) messze nem problémátlan kibontakozást készítenek elő. Az önmagát „túl”-író, továbbgondoláshoz teret adó elbeszélés ilyenképpen lezár és kinyit, megnyugtat és nyugtalanít, kielégít és kielégületlenül hagy. A nem túlságosan igényesnek tetsző történet a különöst beemeli a társasági, a megszokott körébe, ennek révén a különöst társaságivá, a társaságit különössé teszi. Nem állítom, hogy Jókai remekművét tartjuk a kezünkben, de azt feltétlenül hangoztatnám, hogy az elbeszélés – ha úgy tetszik: prózapoétikai – jelzései mellett nem mehetünk el anélkül, hogy az öreg Jókai fordulatait ne idéznénk föl. Pedig a Jókai-kutatás ezt tette, utóélete nemigen mondható jelentősnek, még a délszláv–magyar (irodalmi) kapcsolatok kutatói sem szenteltek kellő figyelmet az elbeszélésnek. Ideje volt, hogy újraolvassuk. Annál is inkább, mert a Monarchia-regényesítés historikumába is beleillik, mint volt róla szó, a helyszínek, a szereplők révén. Nem a Monarchia „nagy” történetei közé, még kevésbé a „nagyelbeszélések” sorába, csupán Jókai folyamatos, idevágó érdeklődésének keretei közé. A bevezetésben összefoglaltak „időszerűség”-e találkoztatható volt egy többretegű szerelmi történettel, amelynek alakjai bejárták az 1867 után újjászerveződött Monarchiát. Az elbeszélő pedig azt tudatosította magának, hogy történetének végkövetkeztetésében ironizáló kérdésre telik csupán, ki-ki úgy válaszolhatja meg, ahogy éppen akarja. Legalább a felelet felelősségét sikerül elhárítania magától.²¹

²¹ Szinte megfordított (anti-)koloniális beszédmód és helyzet jellemzi az egyébként nem különösebben igényes *A boszniai huszárkaland* (Üstökös, 1878) című elbeszélést. Egy huszár főhadnagy naplójából közöl az anekdotikus elbeszélés egy esetet. Az okkupáció évében a bosnyák lakosság körében elterjed a hír, hogy a huszárok megesszik a kisgyerekeket. A magyar lapok, beleértve Erődi Béla igen informatív, pontosságra törő beszámolóit, vagy folklorisztikailag különösről írtak, vagy a civilizálandó lakosság primitívizmusáról. Az elbeszélés egyébként a *Targallyak* című gyűjteményes kötetben jelent meg, Bp., 1906. A 19. század második felének magyar prózai epikája, elsősorban Jókai és Mikszáthé különös gonddal iktatta be a „nemzetiségi” témákat, mondai hagyományokat, alakokat a „hazai”-nak elgondolt „világ”-ba, mintegy a korábbi „Hungarus”-tudat irodalmi alakzatainak változataiként. Ilyen módon az irodalomban teremtik meg a kulturális kiegyenlítő-dés lehetőségét, mindazonáltal a meseiség, balladaszerűség hangvétele felé közelítve.

GYIMESI EMESE

SZENDREY JÚLIA VERSGYŰJTEMÉNYE
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÉZIRATTÁRÁBAN

„Munkáim kiadási jogát egyedül Tóth József úrra ruházom. Pest. sept. 2. 1868” – olvasható Szendrey Júlia ajándékozó levelében, amelyet négy nappal halála előtt keltezett.¹ Ezzel a dokumentummal kezdődik a Szendrey-hagyaték meglehetősen hányattatott sorsának története. Tóth József megőrizte a kéziratokat, a publikálás jogával azonban nem élt. A Petőfi-szakirodalom mindmáig két hivatkozási alapra szorítkozik Szendrey Júlia irodalmi munkásságának szövegtörzsét illetően: Bihari Mór 1909-es² és Mikes Lajos 1930-as kötetére.³

Bihari Mór arra vállalkozott, hogy a korabeli folyóiratokból a fellelhető naplórészleteket, verseket és elbeszéléseket összegyűjtse Szendrey Júliától. Huszonhat verset közölt *Petőfiné Szendrey Júlia költeményei és naplói* című kötetében, amely máig a legteljesebb válogatásnak tekinthető, mivel megjelenése óta Szendrey Júlia verseit nem adták ki önálló könyv formájában.⁴

„Alkalmast irt még többet is, de az akkori idők szépirodalmi s divatlapjai egyike-másika hiányos példányokban van csak meg, vagy egyáltalán nincs is meg”⁵ – írja Bihari a kötet előszavában. Ez az igen árulkodó, rövid megjegyzés rávilágít Bihari filológiai munkájának két fontos – bár neki fel nem róható – hiányosságára: nem kéziratok alapján

¹ OSZK Kt., Fond VII/197.

² PETŐFINÉ SZENDREY Júlia *Költeményei és naplói*, összegyűjt., bev., jegyz. BIHARI Mór, Bp., 1909; PETŐFINÉ SZENDREY Júlia *Eredeti elbeszélései*, összegyűjt., jegyz. BIHARI Mór, Bp., 1909.

³ SZENDREY Júlia *Ismertlen naplója, levelei és haláloságán tett vallomása*, BETHLEN Margit grófnő előszavával, közlése és feldolgozta MIKES Lajos, DERNŐI KOCSIS László, Bp., Genius, 1930.

⁴ Különböző, női szerzők műveiből válogató antológiák 1909 óta is közöltek néhány verset Szendrey Júliától azok közül, amelyek Biharinál is olvashatóak, például: *Költőnők antológiája*, Sapphótól napjainkig, összeáll. TÖRÖK Sophie, KÓTZIÁN Katalin, Bp., Cserépfalvi, 1943; *Magyar költőnők antológiája*, összeáll. S. SÁRDI Margit, TÓTH László, szerk. F. ALMÁSI Éva, Bp., Enciklopédia, 1997; *Magyar nőköltők a XVI. századtól a XIX. századig*, szerk., utószó S. SÁRDI Margit, Bp., Unikornis, 1999 (A Magyar Költészet Kincsestára, 77). A *Magyar Remekírók* sorozatában is található válogatás Szendrey Júlia verseiből (szintén Bihari nyomán): *Magyar költők 19. század*, II, vál. KULIN Ferenc, szöveggond., jegyz. SZILÁGYI Márton, Bp., Kortárs, 2001 (Magyar Remekírók).

⁵ PETŐFINÉ SZENDREY *Költeményei és naplói...*, i. m., 51. Bihari Mór Szana Tamás 1891-es könyvét is felhasználta, amely húsz verset közölt Szendrey Júliától (SZANA Tamás, *Petőfiné Szendrey Júlia*, Bp., 1891), valamint Zilahy Károly 1865-ös (*Hölgyek lantja*, szerk. ZILAHY Károly, Bp., 1865) és Faylné Hentaller Mariska 1889-es könyvét (FAYLNÉ HENTALLER Mariska, *A magyar íróknőről*, Bp., 1889).

dolgozott,⁶ de még a korabeli publikációkat sem gyűjtötte össze maradéktalanul. Ez ösztönzött arra, hogy további Szendrey Júlia-versek után kutassak. Kiindulópontom egy 1928-as, feledésbe merült katalógus volt, amelyet egy készülő nagy aukció előtt bocsátott ki a Lantos Rt. a Mikes Lajos által megtalált hatalmas kéziratgyűjteményről, amely *Szendrey Júlia levelesládájának kincsei* néven vált ismertté.⁷

A Lantos-aukció célja az volt, hogy a kéziratok múzeumok vagy nagygyűjtők birtokába jussanak, s ezáltal hozzáférhetővé váljanak a kutatók számára. A katalógusban a kéziratgyűjtemény egyes darabjai különálló tételekre bontva szerepelnek, viszonylag részletes leírással. A katalógus 15. tételét alkotják Szendrey Júlia költeményei. A leírás szerint ezek egy 14,5 × 22,5 cm méretű levélpapírokból összeállított 90 lapos füzetben találhatóak, amely „1865 és 1868 között készült, valószínűleg sajtó alá rendezés céljából.”⁸ A füzet tartalmát soha nem publikálták, ugyanúgy, ahogy a katalógus számos más tételét sem.

A kéziratgyűjtemény egyes darabjainak nemcsak a közreadása maradt el, hanem annak a hagyományozódási folyamatnak az íve is elmosódott, amelynek során a Lantos-aukció következtében szétszóródva mai lelőhelyükre⁹ kerültek, így Szendrey Júlia versgyűjteményének létezése még az irodalomtörténészek körében sem válhatott ismertté.

Bár Mikes Lajos irodalomtörténeti jelentőségű anyagként mutatta be a közönségnek Szendrey Júlia hagyatékát, elsődleges feladatának rehabilitálását tekintette, éppen ezért csupán az életrajzi szempontból¹⁰ fontosnak tartott dokumentumokat és a naplók szövegét publikálta 1930-as *Szendrey Júlia ismeretlen naplója, levelei és haláloságán tett vallomása* című könyvében.¹¹ Az egyébként monumentális kötetben addig ismeretlen Petőfi- és Arany-kéziratokat, Szendrey Júlia naplóját, a halála előtt édesatyjához írott utolsó levelét, Horvát Árpádnak küldött utolsó üzenetét, valamint Térey Mari és Szendrey Júlia levelezését tette közzé Dernői Kocsis László regényes életrajzával együtt, aki a források felhasználásával megírta Júlia özvegyiségének történetét.¹²

Ennek a kizárólag életrajzi alapokon nyugvó koncepciónak a következménye volt az, hogy a levelesláda egyéb „kincsei”, Szendrey Júlia irodalmi munkásságának dokumentumai: költeményei, elbeszélései és fordításai továbbra is kéziratban maradtak.

⁶ Szendrey Júlia műveinek eredeti kézírata csak 1928-ban került elő, Mikes Lajos jóvoltából, így 1909-ben még nem állhatott Bihari Mór rendelkezésére.

⁷ *Szendrey Júlia levelesládájának kincsei*, bev., jegyz. MIKES Lajos, Bp., Lantos Rt., 1928. A katalógus a függelékkel együtt hat részből áll: I. Arany János elveszett kézíratai, II. Petőfi Sándor ismeretlen kézíratai, III. Szendrey Júlia naplója, vallomása és utolsó üzenete férjének, IV. Szendrey Júlia, Szendrey Marika, Petőfi István, Petőfi Zoltán, Orlay-Petrics Soma, Függelék: V. A Meltzl-féle hagyaték, VI. Egyéb kéziratok.

⁸ *Uo.*, 61.

⁹ Szendrey Júlia költeményei és versfordításai a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában, egyéb verstörédei és prózai munkái az OSZK Kézirattárában találhatóak. További Szendrey Júlia-kéziratokat őriznek a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában is.

¹⁰ SZENDREY *Ismeretlen naplója, levelei és vallomása...*, i. m., 260.

¹¹ SZENDREY *Ismeretlen naplója, levelei és vallomása...*, i. m.

¹² DERNŐI KOCIS László, *Petőfi özvegye = SZENDREY Ismeretlen naplója, levelei és vallomása...*, i. m., 8–200.

Hogyan rajzolható fel az a hagyományozódási folyamat, amelynek során Szendrey Júlia versgyűjteménye a megajándékozott Tóth József kezéből mai lelőhelyére, a Magyar Tudományos Akadémiára került?

A Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában található szerződés bizonyossága szerint Mikes Lajos örökáron eladta a Lantos részvénytársaságnak „a »Szendrey Julia irodalmi hagyatéka« címen ismeretes kézirat- és ereklyegyűjteményt”.¹³ Ugyanebben a szerződésben található adat a kéziratgyűjtemény hagyományozódását illetően is: Mikes Lajos 1925. március 9-én vásárolta „Kováts Lajosné Cary Mária urnótól, aki azt dr. Tóth András urtól, Tóth József úr örökösétől szerezte meg. Tóth József úr a kéziratgyűjteményt Szendrey Juliától kapta ajándékba 1868 szeptemberében, az iratok közt lévő ajándékozási levél bizonyossága szerint.”¹⁴

A 90 számozott lapból álló füzetet, amely Szendrey Júlia költeményeit tartalmazza, ma a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában őrzik.¹⁵ Az első lap belső oldalán és a füzet több helyén is a M. N. Múzeum Könyvtára jelzésű pecsét látható, amely a hagyományozódási folyamat további történetét is mutatja. A kézirat mellett található egy igazolás, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár adott ki 1936-ban Lantos Adolfnak.¹⁶ A Szinnyei főkönyvtárnok által aláírt határozat kimondja, hogy a felsorolt Arany János-, Szendrey Júlia- és Tompa Mihály-kéziratok csak átmenetileg voltak a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának birtokában, de a kéziratokon levő bélyegzőt a kéziratok kímélése miatt nem távolítják el. A kéziratok ekkor visszakerültek Lantos Adolf birtokába. A 90 lapos versgyűjtemény még abban az évben a Magyar Tudományos Akadémia tulajdona lett a rajta található 1936-os pecsét szerint.

A lapszámozás a második, a versek az ötödik laptól kezdődnek a *Miért van így?* című költeménnyel. A füzetben negyvenkilenc vers található és egy négylapos, különböző verstörödékeket tartalmazó kézirat.¹⁷ Szendrey Júlia minden költemény alá odaírta a keletkezés dátumát, helyét, a publikált versek esetében a megjelenés helyét is.¹⁸

A címlapon a következő ceruzával írt felirat látható: Szendrey Julia költeményei. Az 1928-as katalógus szerint ez Tóth József írása. Ennek azért van jelentősége, mert Szendrey Júlia tintával írott versszövegei között is több ceruzás bejegyzés van, amely láthatóan

¹³ PIM Kt., V. 2179/219.

¹⁴ PIM Kt., V. 2179/219.

¹⁵ MTAK Kt., K 524/1. A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában őrzött Szendrey Júlia-kéziratokról lásd SÁFRÁN Györgyi, *Arany János-gyűjtemény. Petőfi Sándor – Szendrey Júlia kéziratok K 501–K 527, K 531*, Bp., 1982 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Katalógusai, 13), 133–134.

¹⁶ MTAK Kt., K 524/2.

¹⁷ Ez a négylapos kézirat a Lantos Rt. 1928-as katalógusában külön tételként szerepel: 5. tétel. Szendrey Julia négyoldalas ismeretlen kézírata. (*Szendrey Julia levelesládájának...*, i. m., 30.)

¹⁸ Egyetlen vers van a gyűjteményben, amely idegen kézírással, egy kisebb méretű papírlapra van leírva: a 17–18. lapon található *Willmershez* c. költemény. Ennek eredeti változata Szendrey Júlia kézírásával a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában található (PIM Kt., V. 663). A *Sötét óra* című költemény pedig kétszer is benne van a gyűjteményben: az 59–60. lapon, valamint egy ehhez ragasztott számozatlan levélen. A két szövegváltozat megegyezik, mindkettő Szendrey Júlia kézírása, ugyanakkor az utóbbin számos javítás látható, míg a számozott levél inkább tisztázatnak tekinthető.

nem az ő kézírása, s minden valószínűség szerint Tóth Józseftől származik. Elsősorban a publikációk helyének megjelölésénél feltűnő a ceruzás bejegyzések szerepe. Számos olyan versnél, amelynél Szendrey Júlia nem jelölte, hogy kiadták volna valahol, Tóth József odaírta a megjelenés helyét.¹⁹ Ezek a költemények (*Élni vagy meghalni!*, *De kiju-tott nekem...*, *Nyugalomvágy*, *Népdal* „Magosan repül a daru, szépen szól” nótájára, *Hajnal-e, alkony-e?*, *Az est*, *Halottak estéjén 1864-ben*, *Népdal*) kivétel nélkül 1867-ben vagy 1868-ban jelentek meg. Szendrey Júlia tehát ennél korábban állíthatta össze vers-gyűjteményét.

Tóth József utólagos bejegyzéseinek célja feltehetően az volt, hogy az általa ismert adatokkal kiegészítse a füzetet, pótolja az időközben megjelent versek publikálási helyét és felhívja a figyelmet a fontos összefüggésekre.²⁰ Ceruzás bejegyzései ugyanakkor némi bizonytalanságról is árulkodnak: többször áthúzás, javítás figyelhető meg köztük. Az *Elfojtott könnyeim* című vershez például odaírta az Aurórárt mint megjelenési helyet, majd átfirkálta. A költemény valójában nem lett publikálva. A füzetben több hasonló eset is előfordul.

Kérdéses a versgyűjtemény összeállításának célja és időpontja. Az 1928-as katalógus már idézett tétele szerint „1865 és 1868 között készült, valószínűleg sajtó alá rendezés céljából.” Ez az állítás azonban semmivel sincs megindokolva a katalógusban. Mivel Szendrey Júlia az 1867-es verspublikációkat már nem jelölte, minden bizonnyal ez előtt készítette el a füzetet. Ebből a szempontból is figyelemre méltó az a megjegyzés, amely a 80. lap alján található a *Kis Árpád* születésnapján című versre vonatkozóan Szendrey Júlia kézírásával: „Még 1856-ban elkezdtem, de csak most jutott kezembe, s most végeztem el.” A költemény alá írt dátum a következő: „Pest, marc. 8. 862.” Ez az adat azt mutatja, hogy a füzet összeállítása már ekkor, 1862-ben folyamatban volt. A gyűjtemény utolsó datált verse 1865-ből származik.

A füzetben nincs szövegszerű utalás összeállításának céljára vonatkozóan. Az OSZK Kézirattárában található ajándékozó levél tanúsága szerint Szendrey Júlia 1868 szeptem-berében, halála előtt néhány nappal munkáinak kiadási jogát Tóth Józsefre ruházta,²¹ akinek fentebb elemzett bejegyzései a valamikori sajtó alá rendezést megkönnyítő műve-letként is értelmezhetőek. Annak ellenére is, hogy a kéziratban maradt művek publikála-sa mindmáig nem történt meg.²²

¹⁹ Tóth József is Szendrey Júlia módszerével jelölte a publikációkat: az adott vers címének csillagozása után a megjelenés helyét a keletkezési dátum fölé/alá írta. A megjelenés dátumát egyikőjük sem jelölte.

²⁰ Az utóbbi műveletre példa a 89. lap tetején olvasható megjegyzése, amelyet a töredékek egyik darabjához (a *Kis Árpád* születése napján című vers első két versszaka) fűzött: „v. ö. 80. old.” Ezzel a vers egy másik, hosszabb változatára utalt. Az utolsó négy lap lapszámozása (87–90) ceruzával írott, így magukat a töredékeket is Tóth József illeszthette a versgyűjteményhez.

²¹ OSZK Kt., Fond VII/197.

²² A XXX., jubileumi OTDK-ra (Eger, 2011. április 18–20.) benyújtott dolgozatomhoz csatoltam a vers-gyűjtemény minden kiadatlan költeményének szövegét (GYIMESI Emese, „*Nem csupán szavakat, de eszméket írna le tollam...*”: *Szendrey Júlia naplóinak és költeményeinek értelmezése*, OTDK-dolgozat, Bp., 2011). A Petőfi Irodalmi Múzeum 2011 szeptemberében megnyílt Petőfi-kiállításához készült egy Szendrey Júlia irodalmi

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 4. szám

A füzet versszövegein megfigyelhetők Szendrey Júlia fekete tintával írott javításai, amelyek körülbelül a huszadik laptól kezdve egyre gyakoribbak. Ez arra enged következtetni, hogy Szendrey Júlia összegyűjtött verseit utólag is átnézte. Javításainak jellege nem korlátozódik pusztán szórendcserékre, hanem fontosabb módosításokra is sort kerít, olykor egész verssorokat is megváltoztat. Emellett például A „virrasztók”-hoz című versnél utólagos csillagozással megjegyzi, hogy „6 arany díjt nyert a Nővilágban”. A füzetben található efféle megjegyzések, a költemények kronologikus sorrendje, a keletkezési dátumok és publikációk pontos jelölése arra utal, hogy Szendrey Júlia nemcsak önmaga számára készítette a gyűjteményt, hanem számolt a kézirat leendő olvasójával, akár a sajtó alá rendezés lehetőségével is. Erre utal az is, hogy összeállította munkáinak jegyzékét, amelyben csoportosította a „meg nem jelent” és „megjelent” műveket.²³

A versgyűjteményen kívül Szendrey Juliának számos más, kisebb cédulákra írt vers-töredéke maradt fenn, amelyeknek egy részét szintén a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára őrzi,²⁴ döntő többségük viszont az OSZK Kézirattárában található.²⁵

Az alábbi táblázatban Szendrey Júlia minden olyan versét és versfordítását összegyűjtöttem, amelyről ma tudomásunk van. Szembetűnő, hogy a Bihari-kötetben olvasható huszonhat költemény csupán töredéke a teljes verskorpusznak. Az OSZK Kézirattárában található verstöredékek²⁶ különféle formájú papírokra, cédulákra írt, többnyire ceruzás fogalmazványok, nem letisztázott versek. Ezeket Szendrey Júlia nem sorolta fel munkáinak jegyzékében, gyakran címet sem adott nekik. A táblázatban azokat a töredékeket is feltüntettem, amelyek csupán néhány szóból állnak, de nem jelöltem meg külön verstöredékként azokat a fogalmazványokat, amelyek megegyeznek az MTA Kézirattárában található versgyűjteményben szereplő költemények egyes részeivel. Azokat a töredékeket, amelyeknek nincs címük, első sorukkal jelzem, szögletes zárójelben. A táblázatban a versek nem betűrendben, hanem a kéziratlapok sorrendjében szerepelnek. Az OSZK Kézirattárában található verstöredékek keverednek Szendrey Júlia olyan versemásolataival, amelyeket korabeli költők műveiről készített. Ezek közül kizárólag Szendrey Júlia eredeti fogalmazványait tüntetem fel.

A táblázatban dőlt betűvel jelölöm a publikált verseket.

A versgyűjteményben található jelzések alapján a mindmáig kiadatlan költemények között öt olyan vers van, amely korabeli kiadványban megjelent, de Bihari nem közölte újra őket: *Élni vagy meghalni!*, *Fa vagyok, leveles*, *Nyugalomvágy*, *Népdal* („Magosan repül a daru, szépen szól” nótájára), *Az én kis leányom*.

Az *Attila fiam* című költemény Biharinál *Kis fiam* címmel olvasható.

munkásságát bemutató lapozó, ehhez készített válogatásomban néhány publikálatlan költemény szövege is olvasható.

²³ OSZK Kt., Fond VII/201.

²⁴ MTAK Kt., K 525/2, Ms 368/73, Ms 368/74.

²⁵ OSZK Kt., Fond VII/206, VII/154.

²⁶ OSZK Kt., Fond VII/206.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évi CXXII. kötet 1. szám

Bihari Mór 1909	26 vers	<i>A költészethez</i> <i>Tizenhatodik Lajos (Árpádnak)</i> <i>Willmershez</i> <i>De kijutott nekem...</i> <i>Ne higj nekem...</i> <i>Három rózsabimbó</i> <i>Fiatal leánynak (Mari testvéremnek)</i> <i>Őszszel</i> <i>Zoltán fiannak</i> <i>A „virrasztók”-hoz (Vajda János ily című versére)</i> <i>Kis fiam</i> <i>Bölcső mellett</i> <i>Kezd már tombolni...</i> <i>A beteg leány</i> <i>Magyar gyermekek éneke (Zoltán fiannak)</i> <i>Öregségem</i> <i>Hajnal-e, alkony-e?</i> <i>Az emlékezet</i> <i>Sejtelem</i> <i>Keserű kín és gyöttelelem...</i> <i>Sötét óra</i> <i>El, messze innen!</i> <i>Bucsu az ifuságtól</i> <i>Halottak estéjén</i> <i>Népdal</i> <i>Az est (Chamisso után)</i>
MTAK Kt. K 524/1. Szendrey Júlia költeményei versgyűjtemény 90 számozott lap	49 vers + töredé- kek (6 vers)	Miért van így? Flórának (Egy költeményére) <i>Három rózsabimbó</i> <i>Tizenhatodik Lajos</i> <i>A beteg leány</i> <i>Gondolatim, érzeményim...</i> <i>Willmershez</i> <i>Elfojtott könnyeim</i> <i>Élni vagy meghalni!</i> <i>Öregségem</i> <i>Tavaszzsal</i> <i>Meghalt testvéremnek (Névnapiján)</i> <i>De kijutott nekem...</i> <i>Fa vagyok, leveles...</i> <i>Magyar gyermekek éneke (Zoltán fiannak)</i> <i>Sejtelem</i> <i>Kis kertem</i> <i>Nyugalomvágy</i> <i>Kis furulyám...</i> <i>Népdal („Káka tövén költ a ruca” nótájára)</i> <i>Keserű kín és gyöttelelem...</i> <i>Népdal („Magosan repül a daru, szépen szól” nótájára)</i> <i>Hajnal-e, alkony-e?</i> <i>Őszszel</i>

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évi CXXII. kövfolyam 1. szám

		<p>Őszi eső, permeteg... Csúful verje el a ragya... <i>Fiatal leánynak (Mari testvéremnek)</i> <i>Ne higgy nekem</i> Halovány legénynek... Boldogtalan vagyok... <i>El, messze innen!</i> Bár merre nézek... <i>Sötét óra</i> Kesergő leány <i>Kezd már tombolni...</i> <i>Zoltán fiannak</i> A „virrasztók”hoz (Vajda János ily című versére) A szőke dalnok (Szelesteynek egy költeményére) <i>Az est (Chamisso után)</i> <i>Attila fiam</i> <i>Bölcső mellett</i> <i>Az emlékezet</i> <i>Búcsú az ifjúságtól</i> <i>Az én kis leányom</i> Kis Árpádóm születésnapján Intés <i>A költészethez</i> <i>Halottak estéjén 1864ben</i> <i>Népdal (Mizsey Marinak a „Nem nézek én, minek néznék” dal nótájára)</i> Töredékek (Balaton táján, Keszthelyen, Etelkéhez, [Egyetlenegy érzeményem sincsen...], Kis Árpádóm születése napján, Egykor és most)</p>
<p>Verstőredékek MTAK Kt. Ms 368/73. Ms 368/74. K 525/2.</p>	6 verstőredék	<p>[Valóban szép, igen szép a világ...] [Egy pár rövid nap és én mennyit éltem!...] [A kínok is már mind elfáradának...] [Nincs bennem élet, nincs a lélek bennem...] Pistának Moore Tamáshoz (Byron után szabadon)</p>
<p>Verstőredékek OSZK Kt. Fond VII/206.</p>	65 verstőredék	<p>[Csapj fel, pajtás, önkényesnek...] A „Három rózsabimbó” folytatása [A nő szerény virág legyen...] Erdődön [Oly ifju valál még...] [Oh haragos isten...] [Vérgyümölcsöt arat...] [Virágokat szedek...] [Virágos kertemben...] [Érzelmait anyai szívemnek...] A kis mezei folyóka... Zengedez a... Az őszi Nap [Felhők között bujkáló...] [Igen, ha mint te, ifju volnék...]</p>

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évi CXXII. kötet 1. szám

		<p>[Sugárt én rám már csak az esti fény vet...] [Hervadt levél lábaimnál...] [Annyit gyötörtek engem...] Hadd játszanak! Magyar vagyok! Egy magyar ifjuhoz, ki német színész akar lenni [Mit reám dobálnak...] [Oroszlán az egyik...] [Nem dicsvágy és nem szerelem...] [Piros virág, százlevelű rózsá...] [Ha a fiú rózsabimbó...] [Beteg az én lelkem nagyon...] A haldokló Chamisso Altató dal Zrinyi Ilona [Ne bántsátok, ne háborgassátok...] Hálaadás [Oh jer! oh jer!] [Ékes kastélynak udvarán...] [Kicsordul végre a pohár...] [Ütne-e halálom...] [Én is voltam fiatal...] [Látlak-e még valaha...] [Ő nekik jobb...] [Nem jó nekem ezen a világon...] [Szóke kis gyermekem...] [Kirántottam szivemből...] [Feledni mindazt, a mi volt...] Tünődések [Illatozó ibolya-bokréta] Egy tőrre [Volnék, mint kő oly érzéketlen...] [Ki átkozta meg párnáimat...] [Galamb a reménység...] [Ujra suttog a fa lombja...] [Nem bírok meghalni és nem tudok élni...] [Örülj, leányka, hogy a szerelemnek...] [Emberiséghez tartozunk...] [Bohó kis gyermek, kérdezed...] [Kézem kezét nem érinté soha...] [Mindig a régi baj...] [Egyszerre megrohan...] [Nagy tudomány az élet tudománya...] [Oh pusztaság, oh sivatag...] [Mi a reménység?...] [A rózsás hajnal föltárta előttem...] [Patyolating van rajtam...] [El vágyom én...] [Minden, a mit nem tudok feledni...]</p>
--	--	--

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évi C. kötet 2. évfolyam 2. szám

<p>Heine kísérletek és egyéb versfordítások MTAK Kt. K 526/1–6.</p>	<p>33 versfordítás</p>	<p>Kétségbeestem majd először... Kezeckédet tedd szívemre A halál az a hűvös éj Midőn mások bucsúznak Most arczodat pírítja Mérgezve vannak dalaim Sokat beszéltek ők neked Hogy hű leszesz... Vak a világ és olyan ostoba Virult a hárs... Nem gyűlöllek, szívem bár megszakad Hát egészen végképen feledted Nyomorult vagy, igen! Fuvola és hegedűszó Évek jönnek, évek mulnak... Sírtam nagyon... Arczom előtted nem lőn hát Igazán oly rossz vagy hozzám Nyugton alunnod hogy lehet Hideg és néma éjjelben... Szólj, hol van szép szerelmesed Hogyha szemeidbe nézek Minő szél, zápor, fürgeteg Lángja égő szerelemnek Asztal körül theázgatának Vendégsereg mulat ma náluk Egy ifjú egy lánykáért égett Sötét életemre egykor Családjával imádottamnak Annyit gyötörtek engem A fényes égboltozatról A madár és a gyermek (Gyermekvers franciából) „Einem jungen Madchen.” Von Julie Szendrey</p>
---	------------------------	--

SZABÓ ANDRÁS: „BIZONTALAN HELYEKEN BÚDOSUNK”. SZENCI MOLNÁR ALBERT A MAGYAR ÉS AZ EURÓPAI SZELLEMI ÉLETBEN

Dunaszerdahely–Komárom, Lilium Aurum–Selye János Egyetem Tanárképző Kar, 2011 (Monographiae Comaromienses, 4), 247 l.

Szabó András kötete a Szenci Molnár Albertről szóló, a *Napló* (SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, s. a. r., szerk. SZABÓ András, Bp., Universitas, 2003 [Historia Litteraria, 13]) közreadása után folytatott újabb kutatásainak összegzése, szélesebb művelődéstörténeti kontextusba rendezése. Az egyes írások már mind napvilágot láttak folyóiratokban, gyűjteményes kötetekben; egybeszerkesztve mégis többet adnak pusztán összegüknél, eszmetörténeti monográfiává állnak össze. A kötet centrális, folyamatosan hivatkozott terminusa a késő humanizmus; e korszakfogalom tudománytörténeti vonatkozásait SZABÓ András egy korábbi tanulmányában részleteiben is vizsgálta (*Késő humanizmus: Egy irodalomtörténeti korszakmegjelölés háttéréről = Mozgó Világ: Tanulmányok a hatvanéves Kulin Ferenc tiszteletére*, Bp., Ráció, 2003, 235–247); főhősének szellemi teljesítménye, nemzetközi kapcsolatrendszere e háttér előtt bontakozik ki plasztikusan. A monográfia újdonsága abban áll, hogy Szenci Molnár Albertet mint az élő irodalmi régiség alkotóját mutatja be, akinek pályája a ma embere számára is tanulságos és elgondolkodtató modellt kínál. A tudós zsoldárfordító érdekes és izgalmas személyisége mindig is a figyelem középpontjában állt, részint a magyar reformáció művelődés- és irodalomtörténetében játszott kulcsszerepe, részint a hazai

értelmiségi pályaképtől eltérő, szokatlan életútja okán (személyessége, folytonos önreflexiója Bornemisza Péterrel rokonítja). Az utóbbi években azonban nem csupán a magyar irodalomtörténet frekventált alakja (elég, ha Imre Mihályt, P. Vásárhelyi Juditot, Horváth Ivánt, Viskolcz Noémit, Szentpéteri Mártont említjük), de a nemzetközi, főként a német humanizmus-kutatás figyelmét is felkeltette.

„*Bizontalan helyeken búdosunk*” – a monográfia címe idézet a Vizsolyi Bibliából („Mindez ideig mind éhezünk, mind szomjúhozunk, mezítelenek vagyunk, arcul veretünk, és bizonytalan helyeken búdosunk”, 1Kor 4, 11). Szenci Molnár Albert zürichi bibliájának margójára is ezt a sort írta fel (169), ugyanúgy mottóként szerepeltette tehát, mint kései monográfusa. Szabó András nagy leleménnyel olvassa ki a *Napló*ból és a levelezésből, hogy az állandó frusztráció, menekülés és aggodalom metaforája a „búdosás”. Molnár Albert maga viszonylag ritkán, azonban hangsúlyos helyeken él a kifejezéssel (a CVII., a CIX. valamint a CXIX. zsoldárban kétszer). A terminus megérdemelne egy alapos fogalomtörténeti feldolgozást (nemcsak nála, más szerzőknél is).

Szabó András a könyv bevezetőjében, *A szenci molnár fia* című fejezetben arra hívja fel a figyelmet, hogy Molnár Albert ellentmondásosabb személyiség volt, mint

azt a reformációt kevésbé ismerők gondolhatják: „a néprajzosok tudják, de az irodalomtörténészek ez ideig nem nagyon vettek tudomást arról, hogy a molnárok nem voltak a társadalom elfogadott és kedvelt tagjai, s ez nemcsak nálunk volt így, hanem egész Európában is. [...] Így lett a 17. század végére a református teológus Molnárból az ördög által megkísértett molnárfi – a szenci molnár fia.” (9–10.) Ennek következtében alakult ki az a nézet, amely a középkori Faust-értelmezésekkel kapcsolja össze Szenci Molnár nevét. Másik meghatározó jellemzője az életútjának a folyamatos vándorlás, a röghöz nem kötöttség, a nyughatatlanság, az egzisztencia szétदारabolódása, szétforgácsolódása, melyek nyomán munkássága is jól meghatározható szakaszokra bontható.

Ezt a szakaszolhatóságot követi a monográfia szerkezete is. Az első nagy részben Szabó András a 2003-as *Napló*-kiadás kísérőtanulmányát adja közre (kiseb változtatásokkal, s egy Szenci Molnár Albert álmairól szóló fejezet közbeiktatásával), a másodikban a bujdosó író tudományos tevékenységének nemzetközi kapcsolataira vetít fényt, a harmadik részben pedig Heidelberg ostromától (1622) a hazaköltözésig vizsgálja hőse életútját és munkásságát.

Szabó András részletes tartalmi elemzését adja Szenci Molnár diáriumának, mely közel áll az önéletírás műfajához, mivel nem naponta vezetett írásműről, hanem gyakran akár egy évnyi visszaemlékezés utólagos rögzítéséről van szó. Vizsgálja a napló recepcióját is, felvetve, hogy az hatással lehetett Szenci Molnár fiatalabb barátjára, Miskolci Csulyak Istvánra, valamint Kanizsai Pálfi Jánosra és Pápai Páriz Ferencre is. A fejezet végén a hazai

naplókutatás fontosságára hívja fel a figyelmet (13–22), ami az én-elbeszélések körüli nemzetközi kutatások fellendülése idején valóban időszerű feladat.

Szenci Molnár Albert bujdosása, azaz folyamatos vándorlása Strassburgból való menekülésével kezdődik, ekkor kezdi el írni naplóját. Szabó kiemeli a *Napló* iskolatörténeti fontosságát, amikor a strassburgi belső egyetemi felekezeti harcot vizsgálja. A harc az evangélikusok javára dőlt el (1596. augusztus 26.), ezért Molnárnak menekülnie kellett. Németországból Svájcba távozik, ahol sikerült felvennie a kapcsolatot a nagy református teológussal, Kálvin genfi utódjával, Théodore de Bèze-zel, és találkozott ifj. Wolfgang Musculusszal is, akinél látott egy arcképgyűjteményt. (Valószínűleg itt kapott inspirációt arra, hogy a későbbiekben saját arcképét is elkészíttesse az *Institutio* fordításakor.) Svájcban itáliai körútra indult, járt Loretóban és Rómában. A szerző beszámol arról, hogy feltehetőleg Pázmány Péterrel is találkoznia kellett Molnár Albertnek, mivel egy időben voltak Rómában, de valószínűleg nem vettek egymásról tudomást, noha mindketten koruk nagy íróegyeniségei lettek. Itáliai körutazása során erősödött meg Szenci Molnárnban végérvényesen a kálvini reformáció melletti elköteleződése (32–40).

A bujdosás metaforája Szenci Molnár Albertnél egyértelműen önreflexív mozzanatok összessége, Szabó András ezt emeli ki hősenek leánykérési históriáiból. A három szerencsétlenül végződő udvarlási procedúra – talán nem is annyira meglepő módon – Szenci Molnárnál is heves fiziológiai tüneteket vált ki (megesett, hogy rángatózó rohamai miatt ágyához kellett kötözni). Felépülése után Molnár nem

kortársainak mindennapjait éli tovább (azaz nem megy haza, nem helyezkedik el egy település lelkészeként stb.), hanem Németországban marad, és a szellemi munkába menekül (ez is a „bujdosás” egyik válfaja). Ezzel a döntéssel egzisztenciális szempontból az utolsó reménytől is megfosztja magát, hiszen itthon, képzett egyházi értelmiségiként könnyebben található volna házasársat magának, mint külföldön, biztos jövedelem, anyagi háttér híján. Magánélete azonban végül 1612-ben mégis révbe ért, ugyanis feleségül vette Kunigunda Ferinariát, aki révén rokoni kapcsolatba került a Luther családdal is. Molnár Albert volt az első nyugati peregrinus, aki külföldön házasodott meg, és Apácai Csere János kivételével később is alig találunk erre példát.

Az *Álmok, előjelek, jóslatok és betegségek* című fejezetben a szerző kitér az álom–valóság összefüggéseire, ismertetve a Molnár *Loci communes*ében található *Somnia et eorum interpretatio* (Álmok és magyarázatok) című részt, melyről azt állítja, nem a középkori misztikus álomfejtéséről van itt szó, hanem ok-okozati összefüggések láncolatáról. Az álmok fejtegetésének tudományát talán anakronisztikusnak tarthatnánk Molnár esetében, de vajon mi lehet az oka annak, hogy – akár a *Napló*ban kimondottan, akár kimondatlanul – bizonyos álmok a jövődöbben beteljesedni látszanak? Szabó ezt a jelenséget Michel Foucault szignatúra-fogalmával magyarázza: „a jövőbeli eseményeknek előjelei vannak, amelyeket egy jó fizionómus vagy akár egy tapasztalt ember is értelmezni tud” (27). Az bizonyos, hogy Molnár Albert azért jegyezte fel az álmait, mert komoly jelentőséget tulajdonított nekik. Viszont ezek a leírások igen rövi-

dek, így a modern pszichológia módszerei nem alkalmasak az álmok megfejtésére; igazolódni látszik Carl Gustav Jung véleménye, aki szerint az álomfejtésre nincs meghatározott recept, azaz „minden egyes ember saját személyisége és helyzete határozza meg az álom értelmét” (27–28). Mindazonáltal Szenci Molnár kora gyermekének mutatkozik, amennyiben neveknek és a (misztikus-transzcendens) álmoknak kitüntetett szerepet juttat saját életében. Példa lehet erre a *Napló* 1617. évi első és negyedik feljegyzése, melyben Marie Magdalene nevű lánya haláláról számol be. A fogadalmak ugyancsak lényegesek voltak Szenci Molnár Albert számára. Közismert (a *Dictionary* előszavából), hogy Molnárt egy Johannes Pappusnak tett fogadalom vezette a szótár elkészítésére. Ez lendítette át az udvarlási bukások okozta válságon, majd a nagy mű 1604-ben megjelent Nürnbergben, talán példát adva Matthias Martiniusnak és Georg Pasornak is saját szótáraik kiadásához (65–72).

A monográfia második részében Szabó András a harmincéves háború előtti német késő humanista értelmiség kapcsolatrendszerét, Molnár Albert szellemi környezetét vázolja fel. Szabó ezt a még békés időszakot „a vihar előtti utolsó pillanatnak”, „egy eltűnt, elsüllyedt világ képének” nevezi (114). Tétélesen beszél a strassburgi és herborni szótár- és lexikonirodalom kezdetéről, a genfi zoltárok korabeli német és magyar fogadtatásáról (Szenci Molnár Albert fordításairól), a könyvnyomtatási kultúráról (Frankfurt am Main-i, nürnbergi, herborni nyomdászokról), Johann Textor és Szenci Molnár viszonyáról. A német reformátusok magukévá tették a genfi zoltároskönyvet, melyet Szenci Molnár

Albert is ismert (sőt, 1593 és 1596 között a tiltás ellenére énekelt) és lefordított, ugyanis legfontosabb feladatának tartotta ellátni egyházát és nemzetét magyar nyelvű kézikönyvekkel. Hatása közismerten felmérhetetlenül nagy volt a későbbi korok irodalmára; SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza csak egy példát emelt ki a sok közül (*Kölcssey Hymnusa a CXXX. genfi zsoldár dalamára = Szabó G. Zoltán 60. születésnapjára*, Bp., Balassi–MTA Irodalomtudományi Intézet, 2003, 23–24). Szabó András bizonyítja, hogy „Szenci Molnár zsoldárai nélkül a magyar irodalom egy pótolhatatlan darabja válna a feledés martalékává” (79). A sok jeles személy közül, akikkel Molnár Albert találkozott, ketten különleges figyelmet érdemelnek: Johannes Kepler, a világhírű csillagász és Martin Opitz, a költő. Opitz volt az az irodalmár (és egyben egy évig gyulafehérvári főiskolai tanár), aki az anyanyelvű német irodalom intézményesülését programszerűen megfogalmazta.

Szabó András a könyv harmadik részében leírja Heidelberg ostromát, melyben feltehetően meghalt Molnár két éves kislánya, Erzsébet Kunigunda is. Szenci Molnár *Mindennemű háborúság ellen* című költeményét 1603 és 1606 között szerezhetette, és a zsoldárok 1607-es első kiadásában jelent meg először. Szabó értékelése szerint ez a vers Molnár Albert „egyik legfontosabb munkája, egyfajta ars poeticája” (134), melyre a keskeny út–tágas út képi megjelenítésével az *Institutio*-fordítás 1624-es címlapján is visszautal majd. Szenci Molnár Albert késő humanista műveltségének és filozófiájának talán legszebb és legtipikusabb megjelenési formája a fent említett Kálvin-fordítás, melynek címlap-

ját elemzi a monográfiaszerző, felhasználva a hazai és nemzetközi emblematikai szakirodalmat. Szabó András megállapítja a címlapon szereplő Fides-ábrázolás előképét, Jan Pietersz Saenredam holland művész festményét, melytől csak apró változtatásaiban tér el a fordítás címlapján található. Szabó a címlap több hasonló előképét is azonosítja.

Szenci Molnár Albert Magyarországon megjelent művei közül Szabó András a bekecsi templomszentelésre szerzett antológiáját (*Consecratio templi novi*, 1625) ismerteti. A templom azért különösen fontos a magyar egyház- és felekezettörténet szempontjából, mert aránylag sok belső felirat (bibliai idézet) volt festve falára, melyeket a frissen hazatért író lejegyzett. Molnár a humanista utazók szokása szerint járt el, már korábban is cselekedett hasonlóan, amikor *Naplójában* megörökítette a loretoi templom falán olvasható szövegeket. Molnár Albert műveiből érdekes többre jutunk, hiszen a templom csak huszonöt évig szolgálhatta gyülekezetét, mert 1637-ben a törökök a környező vidékkel egyetemben elpusztították.

Szabó András filológiai és esztétikai vizsgálódásai markáns arcú rajzoknak ki. Hőse egyszerre félt a magányosságtól és a társadalmi megállapodottságtól, egyszerre emésztették egzisztenciális problémák és a haza iránti szenvedélye – a honvágy, a hazától való távollét is lehet a „bujdosás” egyik fontos aspektusa. A szerző monográfiává összeálló újabb tanulmányai meggyőzően mutatnak rá, hogy az örök bujdosó Szenci Molnár Albert a modern értelmiségi létforma és életérzés egyik első magyar képviselője.

Horváth Csaba Péter

**EMLÉKEZET ÉS DEVÓCIÓ A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN.
A KOLOZSVÁRI BABEŞ–BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR IRODALOMTUDOMÁNYI TANSZÉKE ÁLTAL SZERVEZETT
NEMZETKÖZI KONFERENCIA ELŐADÁSAI, 2006. MÁJUS 24–27.**

Szerkesztette Balázs Mihály és Gábor Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–
Bolyai Társaság, 2007 (Egyetemi Füzetek, 3), 619 l.

Az *ego-dokumentum* neologizmusának megalkotója, Jacques Presser holland történész a kifejezéssel olyan szövegeket definiált, melyekben egy állandóan jelenlévő író és leíró *émel*, néha *óvel* szembesülhetünk. Egy másik meghatározásában úgy fogalmazott, hogy a terminus technicus azokat a dokumentumokat jelöli, amelyekben az *ego* szándékosan vagy véletlenül fedi fel vagy rejti el magát. Winfried Schulze, a téma alapművének számítató *Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte* című 1996-os tanulmánykötet szerkesztője úgy árnyalta a definíciót, hogy az ego-dokumentumoknak tartalmaznia kell az egyén önképét a családján, a közösségén belül, az országában vagy társadalmi környezetében, továbbá attitűdjét ezekkel a rendszerekkel, illetve a rendszerek változásaival szemben. Presser és Schulze meghatározásai olyan szövegtípusokra irányították rá a figyelmet, melyeket korábban nem vizsgált az irodalomtudomány, s mintegy járulékos haszonként új inspirációt adtak a forráskutatásnak is. Ennek eredményeképp az 1990-es években egyre-másra jelentek meg Nyugat-Európában azok a monográfiák és tanulmánykötetek, melyek irodalomtörténész, történész, kultúrantropológus, sőt pszichológus szerzői módszertanilag szakítottak bizonyos szövegtípusok pozitívista szemléletű beskatulyázottságával, s én-dokumentumként vizsgálták akár a boszorkányperek vallatási jegyzőkönyveit is. A téma sokrétűsége

ma is felszínen tartja az ilyen irányú kutatásokat, s az újabb és újabb források feltárása mellett immár a tapasztalatok nyomán kikristályosodott elméletek, modellek applikációja is mindinkább megfigyelhető. A Kolozsvárott 2006 májusában megrendezett *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban* című, kitűnően szervezett, gazdag és emlékezetes szakmai kiegészítő programokkal színesített konferencia, illeszkedve a nyugat-európai áramlathoz, a hazai „emlékezet-kutatás” eredményeinek bemutatását tűzte ki céljául, s az ennek nyomán Gábor Csilla és Balázs Mihály szerkesztésében megszületett, 37 tanulmányt tartalmazó kötet igen sokszínű helyzetjelentést ad a kutatási paradigma hazai alkalmazásáról.

Azt már a tartalomjegyzék alapján megállapíthatjuk, hogy az idevágó kutatások rendkívül szerteágazóak. A kötetben szó esik a késő-középkori mnemotechnikai eljárásokról, a középkori és kora újkori kegyességi irodalom használati módjairól, a protestáns mártírológia magyarországi kialakulásának mozzanatairól, az önéletírások én-reprezentációjáról, a napló különös megjelenési formáiról éppúgy, mint az emlékezet és a felejtés vagy az emlékezet és a mítoszalkotás összefüggéseiről. A feldolgozott források is ennek megfelelően változatosak: elveszettek hitt Porcsalmi-kéziratról (Szentpéteri Márton), mindezidáig ismeretlen önéletírásról (J. Újváry Zsuzsanna), misszilis levelekről (Szelestei

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 4. szám

N. László), kalendáriumokról (Dukkon Ágnes, Papp Kinga), naplókról (Szabó András, Szabó András Péter, Kovács Sándor), önéletrásként értelmezhető króniká-ról (Maczelka Csaba) egyaránt olvashatunk. Sajnos e rövid recenzió keretein belül nincs lehetőségünk arra, hogy minden egyes tanulmányt tétélesen bemutasunk, ezért csupán rövid ízelítőt adhatunk a kötet gazdag anyagából.

Keszeg Vilmos előadása egy sajátos ego-dokumentum-fajtára, az ún. toronygomb-iratokra irányította rá az irodalomtörténészek figyelmét. Régóta ismert tény, hogy építéskor vagy renoválásakor a templomtornyok gömbjébe gyakorta különböző iratokat helyeznek el, s ily módon maga a gömb egyfajta időkapszulaként funkcionál. „A toronygombirat az emlékirat és a történeti irodalom kategóriájába sorolódó szövegtípus. Egy helyi közösség, egy település történelmét, vagy annak epizódjait örökíti meg, s ebben határolódik el az emlékirat formáitól, valamint a történeti irodalomtól. A történelemmel szemben az események kiválasztásában és láttatásában a helyi társadalom perspektíváját, érdekeit érvényesíti. Szerkesztése feltételezi a közösség múltjára emlékeztető források számbavételét, a múlt történetének megszerkesztését, a múlt és a jelen összekapcsolását, a helyi történések tágabb történelmi-társadalmi kontextusba helyezését.” (106.) A tanulmány jelentősége nemcsak abban áll, hogy egy kevésbé ismert forráscsoportot emel be a kutatásba, egyúttal létrehozva annak adatbázisát, hanem abban is, hogy a szövegek elemzése során rávilágít az interdiszciplináris (néprajzi és művelődéstörténeti, irodalomtörténeti) vizsgálati eljárások hasznára és jelentőségére.

A kötet meghatározó jelentőségű kontribúciója Balázs Mihályé, aki nemcsak Ecsedi Báthory István meditációinak kutatásához kínál új szempontokat, a meditációk kéziratban maradásának lehetséges okait tárja fel, különös tekintettel az egyéni kegyesség és a közösségi hitgyakorlás konfliktusára. A tanulmányt olvasva azonban különös játéknak lehetünk tanúi: Balázs az Ecsedi Báthory-szövegek szegedi kiadásának történetét bemutatva, illetőleg a meditációk oktatása során szerzett tapasztalatait összegezve, saját, ma már felülbírált álláspontjára és nézeteire reflektálva lényegében maga is ego-dokumentumot ír.

Roppant tanulságos R. Várkonyi Ágnesnek a szövegkiadás koronként változó tendenciáit és az ezzel kapcsolatos vitákat is bemutató cikke II. Rákóczi Ferenc *Confessio peccatorisa* kapcsán, melynek már műfaji meghatározása is súlyos kihívást jelentett, nem beszélve a vallásos-önfeltárási-meditációs részeihez való viszony kialakításáról. Sokáig kérdés volt, hogy szabad-e „az idők folyamán a szentek glóriájával” megtisztelt Rákóczi hibáit vagy bűneit az olvasók tudomására hozni, szabad-e lerombolni a fejedelem személye köré épített mítoszt. A kommunizmus éveiben a *Confessio* spirituális részeit minősítették magyar fordításban közölhetetlenek, mondván, hogy az „elmélkedések a »történeti leírásoktól idegen«, érthetetlen részletek, a vallásos misztika világába vezetnek. A bűnök leírásai pedig sértik a »hazafiúi érzést«, a Rákócziról kialakított »kegyeleti képet.«” (178.) R. Várkonyi a szöveg antik és keresztény szimbólumainak kibontásával, összefüggéseik feltárá-sával éppen erre a szétválasztásra cáfol rá,

s meggyőzően hangsúlyozza a történeti és a meditációs részek szoros összetartozását.

S. Sárdi Margit az emlékezet működésére vonatkozó pszichológiai kutatások eredményeit hívja segítségül, elhatárolandó az önéletírás műfaját a történettudomány objektívnek tekintett primer forrásaitól. Craig R. Barclay és Thomas S. Smith felfogásában osztozva állapítja meg, hogy „a szelf, életutunk valós múltbeli események szubjektív észleléséből és értelmezéséből összetevődő, átfogó mintázata maga is dinamikus rendszer, amely önmagát az önéletrajzi emlékezésen keresztül erősíti meg, igazolja bonyolult objektifikációs és szubjektifikációs folyamatokon keresztül.” (211.) A cikk az önéletírások létrejöttének egyes törvényszerűségeire és a definiálást megkönnyítő vonásaira is rávilágít, melyek közül a szerző a történelmi, társadalmi, politikai kataklizmák után jelentkező számbeli megugrásról, a mikrokulturális meghatározottságról és a szelf-narratívák jelentőségéről alkotott véleményét részletesen is kifejti.

Kornis Gáspár katolikus mivolta az erdélyi emlékirat-irodalom tárgyalásakor mindig különös hangsúlyt kapott, jóllehet korábban emlékiratának pusztán történeti jelentőségét emelték ki. Gábor Csilla dolgozatában arra vállalkozott, hogy a szövegkiadás bizonyos pontatlanságainak helyreigazítása után feltárja a Kornis felekezeti hovatartozása szempontjából releváns szóhasználati és mentalitásbeli sajátosságokat. A hiánypótló tanulmány végkövetkeztetése azt a fontos megállapítást fogalmazza meg, hogy „Kornis egyfajta főúri családi vallásosság hagyományait összegzi, látványos külsődleges reprezentációra utaló nyomok nélkül (ennek hiányán a körülmények ismeretében nem is

kell csodálkoznunk), de határozott felekezeti identitáskontúrokkal és egyfajta (popularizált) teológiai tudatossággal: ez összhangban áll a hivatalos hitgyakorlás összetevőivel, ám annak egy oldottabb változata.” (245.)

A kötet több tanulmánya is foglalkozik az ego-dokumentumok kapcsán a nők szerepével. Pesti Brigitta *Medgyesi Pál műveinek hatástörténeti vizsgálata* nyomán regisztrálja a *Praxis pietatis* jelentős női olvasótáborát (150), Petróczi Éva az id. Köleséri Sámuel és Cotton Mather írásai-ban megjelenő női sorsokat veti össze, Fazakas Gergely Tamás Bethlen Kata özvegyi önreprezentációját, illetve általánosságban az „árvaság” retorikájának bibliai eredetű trópus- és toposzmintáit mutatja be, míg Ilkei Ildikó az olthévízi református egyházközség tulajdonában lévő kéziratnapló alapján rekonstruálja Bethlen Kata református térítői tevékenységének módszereit.

A mártírológiai fejezet egy mélységét és jelentőségét tekintve jobbára feltáratlan szövegcsoporthoz tartozó tárgyalásával lényegében a 17. század utolsó harmadának protestáns irodalmát meghatározó szemléletmód vizsgálatának sürgető szükségessége mellett foglal állást. Keserű Gizella tanulmánya, amely a kora újkori Európa protestáns mártírológiai irodalmának fővonalait a Comenius és Adam Hartmann által szerkesztett *Historia persecutionis* magyar recepciója kapcsán ismerteti, bizonyosan fontos kiindulópontja lesz az ez irányú kutatásoknak.

A *Naplók és kalendáriumok* című fejezet tanulmányai több esetben is a szövegek olyan sajátosságaira világítanak rá, melyek korábban vagy elkerülték a kutatók figyelmét, vagy rosszabb esetben értékelé-

sük erősen negatív volt. A levél és a napló műfajának rokonságára hívja fel a figyelmet Szelestei N. László: „Mindkét esetben van író, van tárgy, a levélíró számára azonban létezőként ott van a címzett személye, esetleg nagyobb az íráskényszer is. Mindegyik folyamat, amely magán viseli a folytatás lehetőségét. Csak betegség, halál, vagy levelezés esetében a kapcsolat, naplóírást kiváltó ok megszűnése jelenti az abbahagyást.” (378.) Szabó András az álmok, csodajelek és a betegségek szerepét tisztázza Szenci Molnár Albert gondolatvilágában. Szabó András Péter Haller Gábor naplójának forrásairól ír, vagyis azokról a röplapokról, útikönyvekről, hetilapokról és idézetgyűjteményekről, melyek a szöveg külső tényanyagát összeadták.

Noha egy rövid ismertetés nem szólhat minden egyes dolgozatról, de a mondatokkal, ha csak jelzésértékűen is, talán sikerült valamit felvillantani a kutatások sokszínűségéből, és ebből adódóan a ta-

nulmányok tematikus és módszertani változatosságából, amelyeket azonban mégis összeköt az új kutatási paradigma iránti érdeklődés. Szakmai szempontból a kötet mindenképpen viszonyítási pontot jelent, s ösztönzőleg hathat nem csupán a további forrásfeltárásokra, hanem az összehasonlító és értelmező munkára is. Amellett azonban nem mehetünk el szó nélkül, hogy a kötet közreadása valamiféle kapkodás jeleit viseli magán. A viszonylag sok sajtóhiba okán úgy tűnik, hogy nem volt elég alapos a korrektúra. Erős hiányérzetet kelt a címleírások egységesítésének elmaradása, s indokolatlannak tűnik a kötet közel kétezer lábjegyzetének folyamatos számozása is. Mivel a könyv örvendetes módon több terjedelmes táblázatot, forrásközlést és ábrát is tartalmaz, talán szerencsésebb lett volna ezeket a tanulmányok után szorozott mellékletek formájában közölni.

Pénzes Tiborc Szabolcs

TÖRÖK ZSUZSA: PETELEI ISTVÁN ÉS AZ IRODALOM SAJTÓKÖZEGE. MÉDIA- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI ELEMZÉS

Budapest, Ráció Kiadó, 2011 (Ligatura), 219 l.

Petelei István, a századvégen alkotó novellista munkássága kezdetben ugyan keltett némi kritikai érdeklődést, a későbbiekben mégis a másodrangú írók körébe csúszott, és – ahogyan Török Zsuzsa rámutat – a laikus olvasóközönség számára gyakorlatilag ismeretlenné vált: „[A] Peteleiről alkotott kép [...] befolyásolja az iránta való érdeklődést, és ugyanakkor a magyar irodalmi kánonban a helyét is kijelöli.” (12.) Ezért is lehetséges, hogy KOZMA Dezső munkája óta (*Egy erdélyi novellista: Petelei István*, Bukarest, Iro-

dalmi, 1969) ez idáig nem született monografikus igényű kötet az író életművéről. Petelei szépírói termését az értékelő, esztétikai szempontú irodalomtörténet-írás toltta a kánon peremére, s ragasztotta rá – többek közt – „a kisemberek írója”, „a semmiségek költője”, az „outsider” címkéket, de meghatározó a recepcióban „az erdélyi novellista” (az életmű regionális voltát hangsúlyozó) minősítés is, amelyet az 1920-as években a transzszilvanizmus szociokulturális eszmekörébe bevonódott életmű hatására is

kapott Petelei. (Az író szövegeinek gondozása mindig szorosan kötődött a transzszilvanizmus ideológiai narratívájához. Lásd bővebben POZSVAI Györgyi, *Az újra meg újra felfedezett Petelei*, Tiszatáj, 2002/8, 99–100.)

Az irodalomtudomány kulturális fordulata azonban a szövegértelmezések új útjait kínálja fel, így új interpretációs lehetőségek nyílnak a századvég irodalmának kutatásában is. Az egyik legnépszerűbb irány az irodalmi szövegek mediális szempontú megközelítése, a mediális kontextusok vizsgálata. Ez a megközelítési mód a 19. századi irodalom nagy szerzőinek recepciójában, az irodalmi szöveg kontextusfüggő jelentéseinek és tanulságainak kutatása kapcsán már régebben megjelent (pl. „Mester Jókai”: *A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Bp., Ráció, 2005; T. SZABÓ Levente, *Mikszáth, a kételkedő modern: Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában*, Bp., L’Harmattan, 2007). Török munkájában ugyancsak központi szerepet kap „a materiális hordozók sajátos történetisége és használataik eltérő kontextusa” (20). A kínálkozó kontextusok sokasága közül a Petelei-szövegek első megjelenésének korabeli kontextusára összpontosít, amely főként (bár nem kizárólag) a 19. század második felének sajtóirodalma. „Petelei irodalomtörténeti jelenléte [...] a 19. század sajtókultúrájának differenciálódása közepette lehet tanulságos” (9). Annak, aki a 19. század utolsó évtizedeiben az írói pálya mellett döntött, „számolnia kellett azzal, hogy munkájának az éppen virágzó sajtóközeg ad elsősorban terepet”, így Petelei – több pályatársához, például Mikszáthhoz hasonlóan – egyszerű-

re működött szépíróként, hírlapíróként és irodalomszervezőként is (vö. 191).

A kötetben a médium agyonterhelt fogalma helyett Török a *közeg* kifejezést használja a kulturális és társadalmi kontextus jelölésére: „materiális hordozót is értek rajta, annak különböző megjelenési formáit, de főképpen azokat a helyzeteket, vagy akár kontextusokat is, amelyekben a hordozók használatosak, beleértve használatuk mikéntjét, miértjét és hogyanját.” (21.) Munkája ugyanakkor végig megtartja irodalomtörténeti érdekltségét, nem oldódik fel a kultúra- és társadalomtörténeti elemzésben.

Török kutatásának újszerűsége és egyik legnagyobb érdeme, hogy a viszonylag már bejáratott mediális megközelítési módot a Petelei-korpusz kritikai igényű feldolgozására alapozza: 2007-ben ő adta közre az író szerzői köteteiben megjelent novelláit – *Petelei István összes novellái (Szerzői kötetek), I–II*, s. a. r. TÖRÖK Zsuzsa, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2007 –, és jelenleg is folytatja a szerzői kötetekbe nem került novellák sajtó alá rendezését (18). A szövegek összegyűjtése így tálcán kínálta/kínálja a lehetőséget: a szerző közlése szerint is (18) a forrásanyag közlege vezette a Petelei-életmű mediális megközelítéséhez. A feldolgozott forrásanyag (tárcanovellák, novellaciklusok, az író egyetlen történelmi regénye, jegyzetfüzetek, magánlevelezés, publicisztika) ismeretében a továbbiakban leegyszerűsítő besorolás lenne Petelei Istvánt csupán „novellistának” tekinteni, s a kutatást csak a kötetekben megjelent művekre korlátozni.

A Petelei-korpuszból a Török könyvébe került művek elrendezésében és a kötet struktúrájának kialakításában – a média- és társadalomtörténeti szempont összehango-

lása során – az *írásgyakorlat* fogalmának bevezetése segítette a szerzőt (21–24). Saját kutatási módszertana azon alapul, hogy az írásgyakorlat – alapvetően nem irodalmi szövegek kulturális gyakorlatként való vizsgálata – fogalmát kiterjeszti a vizsgált szövegek mindegyikére, így a nyomtatásban megjelent szépirodalmi igényű szövegváltozatokra is. „A szövegelemzésekben a szövegváltozatok közötti különbségek hangsúlyozása, az eltérések jól mutatják a szövegfejlődés útját és a változtatásoknak a szöveg megjelenési környezetéhez igazított miértjét.” (23.) Ezek alapján körvonalazódik az a kérdés is, amire a kötet választ kíván adni: „Petelei István 19. századvégi novellista és hírlapíró írói identitásának tudatában hogyan igazodott az irodalmiság (irodalomfogalom, irodalomhasználat) adott történeti kontextusához az olvasóközönséggel való kapcsolatteremtésben”, illetve az író „irodalomhoz való viszonyulásában milyen szerepet játszott szocializációs környezete” (24).

Török könyvének első fejezetében a szépírói fellépést jelentő, „az első, Petelei István névvel jegyzett és nyomtatásban megjelent” rajzot, a *Klasszit* elemzi (38). A novella publikált szövegváltozatait a tárcairodalom és könyvirodalom, vagyis az irodalom „hétköznapi” és „ünnepi” közegeiben vizsgálja, kimutatva, hogy a kontextus alapvetően befolyásolja a mű esztétikai létmódját: a szerzői név, a hozzá kapcsolódó epitextusok, a szerkesztés, a műfajiság és az elbeszélésben alkalmazott prózapoétikai eljárások szintjén is. A novellaszövegek közegfüggőségének vizsgálata rávilágít arra a „tudatos írói eljárásra”, amelynek célja az éppen aktuális közeg által meghatározott olvasóközönséggel va-

ló kapcsolatfelvétel. E megközelítési mód alkalmazása más századvégi írói korpuszok esetében is hasonló tanulságokkal járna, igazolva, hogy „a Peteleinél kimutatható írói gyakorlat a korszak irodalmának általánosabb jelensége” (57).

A kötet második fejezetében Török az egymásba csúszó, hangsúlyaikban időnként átrendeződő novellaciklusokat tekinti át, egészen új eredményekkel gazdagítva a Petelei-recepciót. Vizsgálata megint csak a korábban elkülönített közegek alapján történik: a kötetekben és a sajtóirodalomban megjelent ciklusokat elemzi, szerkesztésük módjára és motivációira keresve a választ. Legfontosabb eredménye, hogy a kontextus a ciklusok szerkesztését is befolyásolja, így magyarázhatók a fentebb említett hangsúlyeltolódások, amelyek, a megjelenési közeg szerint, hol a „nőkérdéshez”, hol a „kispolgári, kisemberi, kis-közösségi lét” praxisához, hol „a társadalmi hovatartozástól független emberi problémákhoz” igazodnak. Azonban a lehátrólt ciklusokon túl „»az én utcám« sorozat [...] Petelei egész életművén átívelő szövegek együttese” (77). E történetekhez sajátos prózapoétikai eljárások kapcsolódnak, például „az én utcám” fiktív terének kialakítása és fenntartása vagy a narrátor közvetlen hangja. Az elbeszéléscsoportot Petelei művelődéstörténeti tárcáival összevetve Török arra a felismerésre jut, hogy Petelei tulajdonképpen a céhrendszer felbomlásának aktuális problémáját tematizálta életműve e részében, „amely [azonban] lényegét tekintve már (és még) *nem történetileg kutatható* [azaz nem művelődéstörténeti cikkekben], hanem a jelenből, »az utcáról« *figyelhető meg*.” (82.)

Másik jelentős újdonság Petelei (mint író és szerkesztő) női olvasók iránti nyi-

tottságának, érzékenységének, sőt a velük való tudatos kapcsolatteremtés szándékának feltárása. Ezt Török először a *Szomszédaim* című ciklussal kapcsolatban hozza szóba, majd a harmadik fejezetben, Petelei egyetlen történelmi kisregénye (a Kolozsvár tárcarovatában publikált *Egy asszonyért*) és a lapszámokban megjelenő egyéb szövegek összevető elemzésében fejti ki részletesen. Rámutat arra, hogy az írónak a történelmi regény műfajával való próbálkozása (alapvető művelődéstörténeti érdeklődése mellett) főként annak köszönhető, hogy a téma (Forgách Zsuzsanna botrányos története) az újságolvasók (különösen a női olvasók) érdeklődésére tarthatott számot – tehát e kapcsán is érvényesül a sajtóközeg befolyása az irodalomra.

Petelei jegyzetfüzeteinek feldolgozása a századvégen modernizálódó hétköznapi írásgyakorlat mellett az író műhelyéről is tudósít. Beszámolnak arról a polgári környezetről, amelyben Petelei szocializálódott, s amely meghatározta magánéletét, de írói pályáját is. A noteszekben található jegyzetek „gyakran jelentenek alapot egy-egy novella alaptémájának, jelenetének vagy éppen tájleírásának kidolgozásához” (117). De a jegyzetkből adalékokat kapunk például a balladisztikus novellák Petelei által látott-hallott szóbeli forrásairól is – így kerül szóba a história műfajának jelentősége a szóbeliségben és írásbeliségben létező irodalom határmezsgyéjén. Az író figyelemmel követte a paraszti históriaköltészetet, sőt érdeklődése nem csak az

ez által közvetített történetekre terjed ki, hanem magára a históriázás gyakorlatára is. Török Zsuzsa felvetése – miszerint a históriának „az oralitás közegeiben betöltött funkciója konvergens a tárcanovella megjelenési közegeivel, és mindazzal, ami ehhez a közegehez kötődik: a hírjelleggel, az aktualitással és az olvasóközönség szenzáció iránti érdeklődésével” (121) – újabb kutatási területre irányítja a figyelmet.

Török Zsuzsa monográfiája a Petelei-recepció számos rögzült tételének újragondolására készült. Munkájának tanulsága, hogy a szépírói szövegek témáit „nem Petelei sokat emlegetett borúlátása, hanem a napilapok érdeklődést felkeltő híryanaga felől lehet értelmezni” (192). Meglátása szerint az író szerepe a 19. századi novellisztika történetében „a széles, és ezen belül női, elkülönülő olvasóközönségének a kialakulásában ragadható meg”, de „az erdélyi regionális identitásalakításában és az erdélyiség jellegzetességeinek a régió kívüliek számára való megismertetésében is jelentős szerepe van” (195).

A mediális megközelítésmód – a „közeg” szempontja – azt tette lehetővé Török Zsuzsa számára, hogy a társadalomtudományi érdeklődést újszerűen érvényesítse a korábbiakhoz képest, anélkül azonban, hogy ellentétbe került volna az irodalom vizsgálatának esztétikai érdeklődésével. Kötete példaadó munka a századvég „hírlapíróinak” életműve értelmezésében és újraértelmezésében.

Sinka Judit

**SZÁVAI DOROTTYA: A „TE” ALAKZATAI.
DIALÓGUS ÉS SZUBJEKTUM A LÍRÁBAN**
Budapest, Kijárat Kiadó, 2009, 210 l.

„Azt hihetnénk, hogy az olvasás úgy viszonul a szöveghez, mint valami kiegészítő, ami el is maradhat. [...] Iménti elemzéseink talán elégségesek ennek az illúzióknak a szertefosztatásához. A szövegben nincs jelen a művet létrehozó aktus, ha egy olvasó nem kíséri azt figyelemmel, sem pedig a világ, amely kibontakozhatna, ha egy olvasó a magáévá nem teszi azt.” Bár Paul Ricoeur elbeszélő művek értelmezése nyomán jut az iménti következtetésre (idézi Roger CHARTIER, *Az elsajátítás különböző formái = Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER, ford. SAJÓ Tamás, Bp., Balassi, 2000, 310), a kijelentés jól megragadja a késő modern és a modernség utáni versértés alapvető dilemmáját is: kinek a hangján, helyesebben, miféle hangon (hangokon) szólal meg a vers? Szávai Dorottya új könyvének tanulmányai természetesen a kérdés előtörténetére is támaszkodnak, illetve reflektálnak, így egyrészt egy jól kirajzolódó magyar elméleti szöveggyománnyal létesítenek párbeszédet, másrészt az ezen hagyománnyal közös tájékozódási pontokat jelentő strukturalizmus utáni iskolák (a bahtyini teória, a hermeneutika és a dekonstrukció) eredményeire támaszkodnak.

A tanulmánykötet címe – *A „Te” alakzatai* – két tudományos megközelítésmód lehetőségét rejt magában. A birtokos szerkezetben álló retorikai terminus („figura”) többes száma egyszerre utalhat a lírai dialogicitás elméleteinek egyfajta rendszerező igényű, teljességre törekvő kritikai áttekin-

tésére és a dialogikussággal „hírbe hozható” egyes lírai alkotások, esetleg életművek ilyen szempontú értelmezésére. Az első esetben – maga a költészettan képezvén a tárgyát – metapoétikáról beszélhetünk, az utóbbi esetben már keresni kell a szavakat: valójában csak az értelmezői önreflexió mértéke dönt a tényleges műfajt és a tudományterületet illetően – de óhatatlanul az egyes példák és az egységes koncepció (rész–egész) hermeneutikai körébe kerülünk. Sietek leszögezni, hogy Szávai Dorottya könyve a címében tett mindkét ígéretet beváltja, a korábbi munkáiból már ismert következetességgel választva el vagy állítva egymás szolgálatába teória és kritika kérdésirányait.

NÉMETH G. Béla nevezetes tanulmányában *Az önmegszólító verstípusról* (ItK, 1966, 546–571) a „szerep” nehezen körvonalazható fogalma mentén kettévált költői én belső dialógusát egy verstípus poétikai alapsémájaként ismeri föl, amely a „késő polgári társadalom” személyiségválságának megszólaltatójaként József Attila kései költészetében nyeri el legtökéletesebb formáját. Az „önmegszólító verstípus” alakzatát Kulcsár-Szabó Zoltán is központi jelentőségűnek tekinti a modern költészetben, de ő már nem vallja Németh előfeltevését arról, hogy „egy versszöveget egyetlen felismerhető költői hangnak kellene tulajdonítani”. Maga a retorikai figura azonban az újabb, hermeneutika utáni líraelméletek szempontjából is érdekes lehet: mintha Paul de Man prozopopoeiáját rejtené, mint „a versben megalkotott »arc« hozzárendelése a versben beszélő hang-

hoz” – vélekedik Kulcsár-Szabó, és ezzel magát az – „önmegszólításként” is olvasható – dialogikusságot avatja a líraiság egyik alapformájává (KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A „te” lírai alakzatának kérdéséhez* = UŐ, *Az olvasás lehetőségei*, Bp., Kijárat, 1997, 41–51). A versértés „későmodern fordulata” értelmében ugyanis – amint azt Kulcsár Szabó Ernő körvonalazza akadémiai székfoglalójában – a műalkotás nyelvi tárgyiasultságából kilépve a megalkotás és a befogadás (szöveg és olvasás) köztes terébe helyeződik át. „A szoborszerű státusz helyett innen fogva a műnek inkább a tranzitorikus, beszédeseményi karaktere mutatkozik meg.” (KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Költészet és dialógus [A lírai művek befogadásának kérdéséhez]*, Lit, 1997, 261.) Ugyanitt szemléletes hasonlattal zenei partitúrához hasonlítja a versszöveget: „a lírai szöveget a meghallandó hang olyan partitúrájaként kell elgondolnunk, amely csak a megszólaltató utánmondásban jut tényleges esztétikai léthez” (*uo.*, 262). A sokat emlegetett „alanyiság” így éppen a megértés dialógusában jön létre: „Amennyiben a szöveg »hangjának« megszólaltatását meg kell előznie a szöveggel mint partitúrával folytatott dialógusnak, akkor az olvasó valóban csak akkor kölcsönözheti saját hangját a költeménynek, ha eljutott a szöveg igényével összhangban álló megértésig.” (*Uo.*, 264.)

A lírai „alanyiság” (szubjektivitás) dia-logikus értelmezése a nyelvfilozófia több mint kétszáz évvel ezelőtti humboldti fordulatán alapul, amely a beszéd (párbeszéd) elsődlegességét vallotta a nyelvvel mint ebből tökéletlenül elvonatkoztatott rendszerrel szemben. Mint 1827-ben tartott akadémiai beszédében maga Humboldt fogalmaz: „Minden beszéd a párbeszeden

alapszik [...]. Az ember, még ha csak gondolatban [magában] is, mindig egy másikkal, vagy önmagával mint egy másikkal beszél.” (Wilhelm von HUMBOLDT, *Über den Dualis* = UŐ, *Gesammelte Schriften*, VII, 56.) Szávai mégsem e nyelvfilozófiai origótól indulva térképezi föl a dialogicitás kérdésének nemzetközi szakirodalmát (könyvének bevallottan nem is célja a kérdés poétikatörténeti áttekintése), hanem a strukturalizmus utáni irodalomelméleti iskolák közötti kapcsolódási pontokat keresve határozza meg lírai szubjektivitás és dialogikusság összefüggéseit – ami alkalmat ad saját irodalomelméleti (értelmezői, kritikus) pozíciójának körvonalazására is. Hozzá kell tenni, hogy a strukturalizmus meghaladásában kiemelt jelentősége volt Heidegger Humboldt-továbbgondoló nyelvfelfogásának, amelynek fontosságát a szerző is hangsúlyozza saját könyvével kapcsolatban: „E humboldti–heideggeri nyelvfelfogás, mely az irodalmi műalkotás dialogikusságát a beszéd kölcsönösségeként ragadja meg, s a költemény tranzitorikus-beszédeseményi mivoltát tünteti ki, nemcsak Bahtyin vonatkozásában, de szöveginterpretációink számára is döntő jelentőséggel bír.” (14.)

A könyv első, metapoétikai részének két tanulmánya közül az előbbi mintegy a tanulmánykötet (ön)kommentárjaként, egyfajta metatextusaként is olvasható, melyben a szerző önmagát olvasva pillantja meg az „ész cselét”, ahogyan egy olvasói figyelem – korántsem esetleges – mozgása az elméleti premisszák között is összefüggéseket teremt. Könyve koncepcióját itt így fogalmazza meg: „Az alább olvasható értelmezések egyik legfőbb elméleti, s ebből következőleg módszertani premisszája, hogy a vizsgált lírai szövegkorpusz

produktív módon olvasható olyan elméleti diskurzusok felől, melyek a klasszikus modernséggel egyidejű teóriáktól (pl. Buber), Bahtyin munkásságán keresztül a posztstrukturalista diskurzusokig ívelnek (pl. Derrida, Paul de Man, Culler).” (23.) A második tanulmány, mely Bahtyin dialóguselméletének alapos és rendszeres tárgyalását adja, szintén különös figyelmet fordít a téma 20. századi kontextusának bemutatására, nemcsak hatástörténeti kapcsolatokot keresve, de pragmatikusabb módon a pusztán „áthallásoknak”, gondolati homológiáknak is jelentőséget tulajdonítva. Mint a szerző fogalmaz: „Jelen írás [...] többek közt azt a célt is szolgálja, hogy felmutassa a strukturalizmus utáni elméleti rendszerek (jelesül a bahtyini teória, a hermeneutika és a dekonstrukció) közötti átjárhatóságot.” (50.)

A könyv második felében lendül működésbe a bevezető tanulmányokban körvonalazott poétikai és hermeneutikai gépezet; Pilinszky János, Tóth Krisztina és Kemény István költészetéből válogatva konkrét versértelmezéseken mutatja be a szerző a dialogikus alakzatok, dialogikus nyelvfelfogás szerepét egy újfajta költői személyesség megképződésében. Hogy mennyire nem csak „próbaüzemről”, mechanikus alkalmazásról van szó, azt a művek kapcsán fölsejlő transzcendens kérdésirányok és az ezekben rejlő egzisztenciális érintettség teszik még az egzakt fogalmi apparátus dacára is érezhetővé. Ha korábban nem, a Pilinszky-ről írott tanulmányban válik egyértelművé, hogy a könyv címében is szereplő nagybetűs „Te” Martin Buber híres, sokak által a teológia „kopernikuszi fordulataként” is számon tartott könyvéből (*Én és Te*) származik. Az „Én–Te” és „Én–Az” mint a nyelvi diszkurzivitás mögött

rejlő dialogikus princípium két lehetséges alakképlete Szávai gondolatmenetében a Pilinszky-líra állítólagos tárgyiaságát is megkérdőjelezi. „Vajon nem lehetséges-e, hogy az alanyi költészet szükségszerű líratörténeti ellenhatásaként létrejövő lírai tárgyiaság mélyén Pilinszky verseiben a lírai alanyiságnak egy új minősége szólal meg a transzcendensre nyitott emberi szó poétikai gesztusaiban” – teszi föl a kérdést (95). A költői nyelv mint a Másik megszólításának „beszédeseménye” szintén a metapoétikai diskurzusok egyik találkozási pontját jelenti, amennyiben Jonathan Culler aposztrophéjával, azaz a lírai szövegek alapvetően aposztrophikus karakterének tézisével kerül termékeny párhuzamba. Tóth Krisztina verseinek „az elbeszélő és a megszólító költői beszéd” párbeszédeként való értelmezéséhez úgyszintén Culler híres tanulmánya ad értelemgazdagító szempontokat, mely szerint „a narratív és aposztrophikus közötti feszültség teremtő erőként fogható fel”. Szávai Dorottya értő olvasatában „Tóth Krisztina versei tehát arról a folytonos erőfeszítésről tanúskodnak, mely a szubjektum költői identitását az emlékező illetve aposztrophikus versbeszéd segítségével alkotja meg, életre hívva egyúttal azt, amit Heidegger *Zeitlichsein*-nek, időiségnek, azaz autentikus időnek nevez.” (151; vö. Jonathan CULLER, *Aposztrophé*, Helikon, 2000, 383.)

A kötet végére került tanulmány Kemény István két versét (*Haláldal* és *Égi harmónia*) elemzi a „close reading” módszerével, név, szerzői név, név és identitás problémáira összpontosítva. A két szöveg pedig szinte kínálja magát a francia és amerikai dekonstrukció elméleti kontextusában való értelmezésre, a címükön túl ugyanis egyetlen szóban térnek el egymás-

tól: az első változat („Édes nevem, Kemény István”) még a szerzői nevet szólítja meg, az utóbbi ezt az „Esthajnal” névre cseréli le, ezzel exponálva név és viselője, szerző és alkotása, szöveg és változata, eredeti és ismétlése viszonyának kérdéseit. Filológiai tény ugyanis, hogy Kemény két verse nemcsak egymással áll intertextuális viszonyban a paródia vagy a palinódia értelmében, hanem a két változat közé, illetve (a megjelenések sorrendjében) az első a második után egy-egy kölcsönszövegekénti megjelenés ékelődik: Esterházy Péter idézi és módosítja jelöletlenül, a fikcióba ágyazva, csupán a szerzői keresztnévre téve fiktív utalást az idézet szövegkörnyezetében a *Harmonia caelestis*ben (ezt a változatot írja újra, sajátjaként, de a változat első lelőhelyére utaló címmel Kemény), és ugyanő idézi, immár nem-fiktív kontextusban, jelölten, a szerzőt (Kemény Istvánt) nevesítve – de a szövegváltozat tényleges első megjelenésére, azaz saját regényére, lapszámmal is utalva – immár a vers második változatát a *Javított kiadásban*. A négy szöveg megjelenési dátuma: 1993, 2000, 2001, 2002. Két (életrajzi) szerző, négy (három?) önálló műalkotás, két szövegváltozat egy önmegszólító, azaz a saját nevet megszólító vers esetében – nos, ez a példátlan „textológiai” és „szemiotikai” zűrzavar mint egy posztmodern „állatorvosi ló” hordja magában a modernség utáni szövegértés, nyelv- és szubjektumfelfogás, sőt – a verset nyitó aposztrophé szépen archaizáló jelzőjével, a szent szövegek enigmatikus nyelvére, a rituális ismétlésekre jellemző megoldásai- val – a történetiség kérdéseit. Szávai Dorottya így összegez: „Kemény István pár-

verse arról szól tehát poétikai eszközökkel, amiről Derrida a maga elméleti megközelítésében azt vallja: »ahhoz, hogy önmagunk, *un soi* lehessünk, birtokolnunk kell egy nevet, vagy egy névnek kell birtokolnia bennünket. A név elhívatas, megszólíttatás, átok és áldás egyszerre: egy életfeladat kijelölése. Az önmagunkká-levés drámája nem zárul le a névvel, hanem vele kezdődik.«” (208.)

Szávai Dorottya kötete mindenképpen több, mint öt tanulmány pusztá egymásutánja; egy olyan olvasási mód és gondolkodói figyelem lehetőségeit mutatja be, mely – nem elégedvén meg az irodalomelméleti jól értesültséggel – a huszadik századi filozófia és teológia szélesebb kontextusába ágyazva ismeri föl az egyes teóriák közti párbeszéd lehetőségeit. Irodalomtudományi tanulmánykötet esetében különösen szerencsés az a fölépítés, melyből először megismerjük az olvasót, akinek a szemével azután a választott művek értelmezésébe kezdünk, vagyis Gadamerrel értünk egyet, aki „a hermeneutikai szituáció kidolgozása”-n azt értette, hogy „helyes kérdéshorizontra teszünk szert” a szövegekkel szemben felmerülő kérdéseinkhez. (Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., Gondolat, 1984, 214.) Végezetül itt kell említést tenni a kötet egyetlen deficitjéről is, a (kiadótól és szerzőtől egyaránt) szokatlanul nagyszámú, sok helyen értelemzavaró sajtóhibáról, melyek közismert szöveghe-lyeket, szépirodalmi idézeteket és szerzői nevet is érintenek.

Kardeván Lapis Gergely

Szuromi Lajos
(1936–2010)

Szuromi Lajos József Attila *Eszmélet* című versét elemző kismonográfiája bevezetőjében a következőképpen foglalja össze műve legfőbb célját és megírásának ösztönző körülményeit: „A tragikus katarzisz emberies törvényének hitére építkezve objektíve erősíteni az élet reményét a jelenben is, a reményét, amely a József Attila-i sorsban csak a jövő felé sugározhatott. Szeretnék ezúton köszönetet mondani a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem azon hallgatóinak, akik az előadások megtartására ösztönöztek, érdeklődésükkel pedig további munkára biztattak. Enélkül e könyvecske talán sohasem készült volna el.” E mondatok végtelen tömörséggel summázzák egy tudós tanár kredóját. A köszönetnyilvánítás itt nem mestereknek, barátoknak, pályatársaknak szól. A tanár a diákjainak mond köszönetet ösztönző érdeklődésükért. Szuromi Lajos esetében ezt a lehető legkomolyabban kell venni, úgy, ahogy ő vette tanári hivatását. Félelmetes hírvizsgáztató volt, de órái mindig szellemi izgalmat hordoztak, gondolkodásra inspirálták a fogékony hallgatókat. Azt az élményt kínálták, hogy részesei lehetünk az éppen ott születő felismeréseknek. Mint a fenti vallomásból látható, ez nemegyszer így is volt, s nem pusztán a briliáns tanári technika szülte az érzést.

A tanítás és kutatás tárgya, az irodalom Szuromi Lajos számára egzisztenciális kérdés volt, általa az emberi élet értelmességébe vetett reményhez keresett érveket az értelemhiányosnak és értelmetlenné tapasztalt világban. Pontosan érzékelhető írásaiban, hogy József Attila, Berzsenyi és más írók, költők kapcsán gyakran használt fogalma, a heroikus pesszimizmus belsőleg mélyen átélte, saját szenvedésekből kitisztult erkölcsi tartást jelent. Irodalomtörténeti munkáiban, műelemzéseiben is mindig a morális kérdések izgatták leginkább, az, hogy az ember hogyan tud önmaga maradni minden körülmények között. Végigtekintve írásain és végigtekintve azokon a jegyzeteken, amelyeket óráiról őrzök, hihetetlen következetességgel tűnik fel újra és újra e gondolat.

Irodalomtörténeti munkái mellett másik fő kutatási területe a verstan volt, kandidátusi, majd akadémiai doktori fokozatát ilyen témájú disszertációkkal szerezte, nagymonográfiáit e témakörből publikálta. A szimultán verselésről írott könyve a magyar szakirodalomban először foglalta össze elméleti igényekkel e verselési rendszer jellemzőit, gazdag leíró verstani elemzésanyagra építve azt. Konceptiója éles szakmai viták közepette formálódott s állt jól önmagáért. Szuromi Lajos nevéhez fűződik a magyar hexameter és disztichon monografikus számbavétele is. Az elemző áttekintés több mint harmincezer hexameteres és disztichonos verssor teljes leíró verstani elemzéséből bomlik ki, amely elemzésanyag a

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 4. szám

könyvhöz tartozó CD-n teljes egészében hozzáférhető, mind szövegszerűen, mind táblázatos formában. S egyben példázza azt a hihetetlen szisztematikusságot, munkabírást, amely Szuromi Lajost jellemezte. E munkát már betegsége miatti kényszerű nyugdíjba vonulását követően készítette el, nem kis mértékben annak következtében, hogy felismerte a számítógép alkalmazhatóságát saját kutatási területén. Csak míg korábban, Petőfi metrumainak feldolgozásakor a hetvenes években ehhez egy szobányi számítógép és egy informatikus is kellett, a magyar hexameter tengernyi anyagának leírása már a saját asztalán készült.

Szuromi Lajos textológusként csak egy művet jegyez nevével, Kecskeméti Alexis János prédikációs könyvének kritikai kiadását, de szerepe a magyar textológia történetében ennél sokkal nagyobb volt. Noha nem vállalt sajtó alá rendezést a Csokonai kritikai kiadásban, annak szerkesztőjeként óriási munkát végzett. Tevékenysége amennyire nem volt látványos, annyira nélkülözhetetlen volt a sorozat sikeres befejezéséhez. Dohányfüstbe burkolózott végeláthatatlan szakmai viták és betűről betűre haladó, javítgató magányos olvasásai formálták a köteteket a kifejlés felé. Sokszor felvetődött, hogy miért nem vállal ő is kötetet, de mindig elzárkózott ettől. A háttérben érezte jól magát. E vállalása is olyan volt, mint pályája egésze, konokul ment a maga útján előre, hajtotta meggyőződéses igazát, s nem kívánt hírt, dicsőséget ezért. Csak azt, hogy mindig bátran szembenézhesen önmagával. Ahogy egy heroikus pesszimistához illik.

Debreczeni Attila

Mezei Márta (1929–2012)

Huszonnégy évesen, irgalmatlanul nehéz időkben, 1953-tól kezdett tanítani az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészkarán. Amikor évfolyamunk egy része 1969-ben hozzá került, nem tartozott az egyetem ünnepektől hírességei közé, addig jóformán nevét se hallottuk, s azt is csak később (s nem tőle) tudhattuk meg, hogy előttünk milyen neves majdani költők vagy tudósok jártak óráira. Szemináriumán egy mindig kifogástalanul felkészült, diákjaitól sokat elváró, de segítőkész, póztalanul közvetlen, s ami ritkaság, ihletett pedagógust ismertünk meg, ezért kezdettől tiszteltük és szerettük. A felvilágosodás és reformkor irodalmán kívül, amelyet tanszéki feladatoként oktatott, hallgatói kérésére olykor illegális, a tanrendben nem szereplő kurzusokat is tartott, például a kortárs magyar irodalom és film legjobb alkotásairól. S mennyi játékossággal fejlesztgette irodalmi érzékünket, esztétikai látásmódunkat. Válaszoljunk Kazinczy helyett versben vagy prózában Varjas János csupa *e* és *é* magánhangzóból álló költeményére. Nézzük meg Lindsay Anderson nálunk akkoriban bemutatott *Ha* című filmjét, majd egy külön órán beszéljük meg vele. (Ehhez egy makacsul pártonkívüli tanár részéről akkoriban bátorság kellett, hisz jóllehet a film bemutatását nyilván azért engedélyezték, mert az angol *public schoolok* kritikáját látták benne, az órán ráébredtünk, hogy szürrealisztikus cselekmé-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 4. szám

nyének feltételes módja '68 szellemében arról is szólt, mi lehetne abból *bárho*, ha egy brutálisan fegyelmező iskolarendszer diákjai vagy bármely más elnyomó gépezet alattvalói fellázadnának, s a szabadság mámorában végül mindazt megtennék, amire addig csak tehetetlenül gondoltak.) Tanári munkája e feladatok kiszabásánál is összhangban állt saját akkori kutatásaival és egész életével: Varjas különös verséről maga is megemlékezett akkortájt készülő könyvében, a stílusutáztatokat maga is gyakorolta, hiszen még 2003-ban is szívderítő ál-Kölcsey-verset írt, a filológusi szövegközlés paródiájával körítve, egyik kollégánk emlékkönyvébe. Tanítványai sorsával végzésük után is törődött, figyelemmel kísérte útjukat, ajtaja nyitva állt előttük, velük örült és búsult, lehetőségeihez képest igyekezett helyzetbe hozni őket. Ha kötetet szerkesztett, vagy ha csak ismerte a szerkesztőt, a szerzők névsorában rendre megtaláljuk az általa ajánlott fiatalokat. Magáért soha nem kért volna semmit, tanítványaiért bármikor. Korán felismerte a tehetségeket (édesanyjától idézve a mondást: ami ecet akar lenni, mindjárt savanyú), s attól kezdve gondja volt rájuk. Még nyugdíjba vonulásakor is annak örült, hogy ezáltal állás-hoz segíthetett valakit, azaz a tanszéken egy ígéretes fiatalnak adhatta át helyét.

Tanári munkáját ő maga többre értékelte, mint tudósi életművét. Nehéz volna eldönteni, de az egész kérdésnél fontosabb és jellemzőbb, hogy tudósi munkájának termése mennyire hasonlít tanári alkatához. Könyvei nem igyekeznek diadalmasan elkülönülni, nem hangsúlyozzák saját érdemüket elődeik rovására, mindig beszélő viszonyban állnak a szakirodalommal, s feltűnés nélkül, tapintatosan javítanak, majd szinte észrevétlenül teszik hozzá a magukét, egyszóval *jól tudnak adni*. Megfigyelhető, hogy témaválasztása szinte mindig egy egész közegre vagy közösségre irányul, nem egy kiemelt nagyságra, s részletezés közben is inkább a kismesterekre, a kultúra szerényebb munkásainak összeadódó hozzájárulására figyel, ha pedig egyik könyve mégis nagy névhez kapcsolódik, akkor annak meg olyan műfajára, amely sok más szerzővel áll kölcsönhatásban. *Történelemszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában* (1958), *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt* (1974), *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben* (1994), *A kiadó mandátuma* (1998). Dátumaik magukért beszélnek: ahogy negyven évig, 1953-tól 1993-ig tanított az egyetemen, első és utolsó önálló könyve közt negyven esztendő telt el, 1958-tól 1998-ig, s ekközben nemcsak lépést tudott tartani a szakmával, hanem nemegyszer hozzájárult a figyelem új irányba fordulásához, például a rendkívül inspiráló utolsó könyvével. Kései munkáinak kiválóságára jellemző, hogy már nyugdíjasként kapta díjait, Oltványi Ambrus-díjat (1997), Martinkó András-díjat (2001), Toldy Ferenc-díjat (2003) és végül Faludi Ferenc-díjat (2007). Szellemi hagyatéka elevenebb, mint számos egykor ünnepelt nagyságé.

Nehéz lett volna nem szeretnünk őt, aki annyi mindent s olyan önfeledten tudott szeretni. Kisfiát, a diákjait, József Attila verseit, Olaszországot, a lakótelepi lakását, a lila szín finom árnyalatait. Egzotikus teák zamatát, sőt dobozaik látványát a maga tervezte falipolc hófehér rekeszeiben. Nagy néha a whiskyt, s utána az elmaradhatatlan, nevetve hüledező kérdést: „Hogy *bír* ilyen jó lenni?” Szakmáját, persze, annak minden tartozékával. Barátaival, szerencsénkire hibáikkal együtt. A szókimondó bírálatot, a munka érdemének méltányoló különválasztását szerzője mégoly bosszantó gyarlóságaitól. Egy hajda-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 4. szám

ni szakmai-baráti körünket, amelynek ő maga adta a *Rezervátum* nevet, s amely havonta mindig valamelyikünk otthonában gyűlt össze, hogy miután ettünk, poharaztunk, beszélgettünk, elhangozzék tőle a szokásos „Na dolgozzunk, filozofok!” jelszó, és nekilássunk az elolvasott tanulmány megvitatásának.

Élete utolsó éveit, mint az esti sűrölőfény, beragyogta valami, amit nehéz volna meghatározni, de lassanként megérthettük, mit jelent a végjáték eleganciája. Túl a nyolcvanon, sokféle betegségét gondosan titkolva, szinte az utolsó pillanatig bejárt hozzánk az Irodalomtudományi Intézetbe, részt vett a Kölcsey-értekezleteken, segítette az Arany János kritikai kiadást, eljárt 18. és 19. századi témájú előadásainkra, ilyenkor hozzászólt, kérdezett, pontosított vagy kiegészített, mindig összeszedetten, önzetlenül, jólelkű humorral. Személyes jelenléte mindvégig hozzájárult ahhoz, hogy a klasszikus magyar irodalom kutatóinak berkeiben fennmaradjon a jó közösségi szellem, egymásra figyelés és szolidaritás hagyománya. Díjátadási ünnepségeinken elmaradhatatlanul ott ült közöttünk, figyelmeztető példajaként a kiváló teljesítmény iránti tiszteletnek. Egyetemi évtizedei után a Ménesi út lett második szakmai otthona; ha tehette, velünk ebédelt a közeli menzán, s amikor Horváth János könyvtárát átköltöztettük az intézetbe, velünk hordta, rakosgatta a megérkezett könyveket. Eközben már évek óta fogyott, egyre kisebb lett, vékonyabb, törékenyebb, végül szinte mint egy kismadár. Ezt eleinte szorongással figyeltük, de azután megnyugodtunk, látva, hogy mégis ugyanaz marad, sőt valamiként egyre esszenciálisabbá válik. Az utolsó időkben úgy tudta viselni régi ruháit, mintha ez volna a világ legtermészetesebb dolga. Sohasem panaszkodott, pedig nyilván lett volna miért. Már 1996-ban, amikor a római kongresszuson néhányunkat felvitt a neki oly kedves Palatinus-dombra, s arról beszélgettünk, ha lehetne, leélnénk-e újra az életünket úgy, ahogy volt, ő válaszolta egyedül közülünk, hogy köszöni, nem. Okát csak ő tudta.

Nemhiába volt irányítúje a *József ismeri könnyeit* című fejezet Thomas Mann regényéből. Ebben az épp ismét letaszított, megkötözve sínylődő hős, gondosan vigyázva arra, hogy ne lássák nyomorúságát, rejtve, titokban éli át megrázkódtatását, de átéli, megszenved, s nem akarja reménykedéssel, a jövő vágyképeivel eltakarni. Márta nagyon szerette, amit József erről gondolt: „Minden órának megvan a maga tisztessége, és nem él jól az, aki sohasem tud kétségbeesni.” Azonban a kétségbeesés óráival, ha voltak, nem terhelt másokat. És mint József, abban az értelemben „ismerte” könnyeit, hogy e fejezet alapmotívumához híven tudta, mások is elsírták már azokat, mégpedig hasonló helyzetben, ahogy Józsefében már Gilgames, vagyis hogy az emberi szenvedés soha, semmiben nem a miénkkel kezdődött, s legfőljebb nekünk tűnhet úgy, hogy minden eddiginél gyötrelmesebb. Hihetetlen szófüzési leleményességgel terelte másfelé a témát, valahányszor hogylétéről, egészségéről kérdeztük. Most június végén döntenie kellett, kéri-e a rendkívül kockázatos nagy szívműtétet, amely után, ha egyáltalán sikerül, még hónapokig tartó ágyhoz-kötöttség várt volna rá, teljes kiszolgáltatottság, majd kétes jobbulás egy rövid és bizonytalan haladék reményében. Aláírta, hogy nem kéri. Csöndesen, de határozottan tette hozzá, amikor a kardiológjáról hazafelé kísértük: csak addig akar élni, amíg emberi életet élhet. Akit már-már a szél is elfűjt, ezzel bátran kezébe vette sorsát. Pedig nem hitt a túlvilágban, a felvilágosodás neveltjének vallotta magát, s

mint egykori latin szakos, a józan világosság hívének. Ma már, látván utolsó munkáinak elkészültét, az egyre nehezebben fölvetett és egyre megkönnyebbültebben letett tollát, annak örülhetünk, hogy tudósként és emberként is elmondta mindazt, amit el akart mondani. Sokféle jelentést kaphat a szép bibliai szó, hogy napjaival, vagyis az étellel *betelve* halt meg, de lehet benne valami vigasztaló.

Szóróparcellás temetését maga választotta. Nem szabadulhatok a gondolattól, hogy ez mennyire hasonlít a harmatgyöngyöt szóró hajnal megjelenítésére, amit könyvében a 18. századi ún. mesterkedő költészet egyik képviselőjétől dicsérően kiemelt. Mátyási Józsefnél, *A Tavasznak mesés le-írása* című versben fordul elő: „A gyászban járt rétek zöld bársonyt öltöznek, / Az egek a füre harmatot gyöngyöznek.” Mintha előrevetítené, ami felé ez a temetési rítus a négy elem sorrajárásával közeledik: a tűzből jött hamvak vízzel átpermetezve szöknek föl a levegőbe, majd szétszóródva hullnak vissza a földre, ahol gyöngyeik felszívódnak, mint a harmat. Mindez különösen illik Mártához, aki tudását ugyanígy szórta szét mások műveibe, hozzászólásként, lektori jelentésként vagy baráti tanácsként, bőkezűen, örülve, hogy adalékai elkeverednek, felszívódnak mások sikereiben és a közösség teljesítményében. Egyszer megkérdeztük, miért nem gyűjti kötetbe legjobb tanulmányait, s azt válaszolta: minek, olvashatta, aki akarta, kikereshetők, ha meg hivatásukat betöltötték, *porladjanak*. De mit is jelent ez a porladás, miért idegenkedünk tőle, s ugyanígy miért a szétszórátástól? Hiszen amikor a felszökő és szétszóródó hamvak eltűnével végül elül körülöttük a vízsugarak gyűrűje is, nem az emberi élet semmissége tárul fel, nem a látszat, hogy „Eloszlik, mint a buborék, / S marad, mi volt, a puszta lég”, hanem az elvegyülő visszatérés, felszívódás az egészbe, valamiféle megmaradás, ha láthatatlanul is, mindenben. A földművelés ősi metaforája, amit ő egyik könyve záróbekezdéséül idézett, most saját életének tudósi és emberi teljesítményére értve e végső szétszóródásnak is értelmet adhat: hamvaival a lehullott víz eltűnik, mi már nem látjuk, de leszivároghat a földben, eljut a gyökerekhez, magokhoz és csírákhoz, ahol sarjadás támad belőle. Talán kicsit jobb lesz tőle a világ.

Dávidházi Péter

Beszámoló a neolatin kutatások és filológia magyarországi eredményeiről

Az utóbbi években több tudományos konferencia és kiadvány is jelezte a magyarországi neolatin szövegek kutatásának a fellendülését. A nemzetközi terminológiában meghonosodott „Neo-Latin Studies” kifejezés jól szemlélteti a tudományok interdiszciplináris¹ jellegét, ami a kora újkori irodalomfogalommal összhangban egy a mainál sokkal tágabb irodalom-koncepciót feltételez, aminek tárgykörébe a humanizmus kezde-

¹ Bizonyos esetekben már multidiszciplinaritásról is beszélhetünk, amikor például egy tudományos szöveg megértéséhez a neolatin filológus az adott tudományok történetét hívja segítségül, például Kasza Péter és Czerovszki Mariann Pray György solymászati traktátusának kiadása során (*De institutione ac venatu falconum*, megjelenés alatt).

te óta keletkezett latin nyelvű szövegek tartoznak, beleértve ebbe akár filozófiai, történeti, teológiai vagy akár tudományos témájú szövegelemleket is. A neolatin stúdiumok önálló diszciplínává válása a leuveni Katolikus Egyetem Latin Tanszékének egykori professzorához, Jozef IJsewijnhez köthető, aki egyrészt magát a terminust megalkotta és önálló tanszékot hozott létre az 1300-tól napjainkig tartó *latinitas* oktatására és kutatására, továbbá 1973-ban megalapította a neolatin szövegek kutatóit összefogó nemzetközi társaságot (International Association for Neo-Latin Studies, IANLS).² A neolatin irodalom iránti fokozódó nemzetközi érdeklődést jól mutatják a korszakra specializálódott rangos folyóiratok és szövegkiadási sorozatok is.³

A neolatin filológia önállósodása, leválása a klasszika-filológiáról és a medievisztikáról a hazai egyetemi oktatásban is bekövetkezett, amikor a Szegedi Egyetemen Szörényi László vezetésével megalakult a Neolatin Irodalomtudományi doktori képzés.⁴ A Neolatin Irodalom programon végzett doktoranduszok többek között Petrarca, Andreas Pannonius, Galeotto Marzio, Brodarics István műveiből, illetve Kovásznai Sándor Janus Pannonius verseihez írt kommentárjából védtek meg disszertációjukat.⁵ A neolatin irodalom kutatásának intézményesülési folyamatában fontos esemény volt továbbá a „Hungaria Latina” Magyar Neolatin Egyesület megalakulása 2001-ben, Szörényi László és Havas László vezetésével. Végezetül a nemzetközi példákhoz igazodva, Camoenae Hungaricae címmel 2004-ben elindult az első magyarországi, de idegen nyelven megjelenő neolatin irodalomtudományi folyóirat, Kecskeméti Gábor szerkesztésében. Ezt követte a Havas László és Tegye Imre által gondozott *Classica – mediaevalia – neolatina* című sorozat, a Debreceni Egyetem kiadásában. Mindezek a fejlemények szervesen kapcsolódnak az Irodalomtudományi Intézet reneszánsz és barokk kutatásaihoz, illetve neolatin szövegkiadási projektjeihez, amelyek egyik legfontosabb vállalkozása az utóbbi időben Janus Pannonius epigrammáinak kritikai kiadása volt.⁶

² [Http://www.ianls.com/](http://www.ianls.com/). IJSEWIJN a szerzője az első, a neolatin „irodalmat” bemutató munkának is: *Companion to Neo-Latin Studies, I, History and Diffusion of Neo-Latin Literature*, Leuven University Press, 1990.

³ Többek között: *Humanistica Lovaniensia: Journal of Neo-Latin Studies* (Leuven), *Neulateinisches Jahrbuch: Journal of Neo-Latin Language and Literature* (Bonn). A szövegkiadási sorozatok közül az alábbiakat érdemes kiemelni: *Le Classiques de l’Humanisme* (Paris, Les Belles Lettres), *Officina Neolatina: Selected Writings from the Neo-Latin World* (Turnhout, Brepols Publishers), *I Tatti Renaissance Library* (Harvard University Press), *Medieval and Renaissance Texts and Studies* (The Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies). Az egyre inkább szaporodó tanszékekkel, projektekkel kapcsolatban nagyon hasznos további tájékoztatást nyújt a leuveni tanszék honlapja: <http://mill.arts.kuleuven.be/sph/links.htm> (2012.10.21).

⁴ Jelenleg a Klasszika-Filológiai Tanszéken belül működik.

⁵ A tanszéken elkészült disszertációk és szövegkiadások közül néhány könyv formában is megjelent: KOMLÓSSY Gyöngyi, *A különös magyar nyelv: Adalékok Bél Mátyás nyelvtudományi munkásságához*, Bp., Universitas, 2010; STEPHANUS BRODERICUS, *Epistulae*, ed. Petrus KASZA, Bp., Argumentum–Akadémiai, 2012 (BSMRAe, XVI).

⁶ IANI PANNONII *Opera quae manserunt omnia, Vol. I, Epigrammata, Fasc. I, Textus*, kiad. MAYER Gyula, TÖRÖK László, sorozatszerkesztők BORZSÁK István, RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, Bp., Balassi, 2006. A *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum* című szövegkiadási sorozatnak pedig új, liturgiátörténeti alsorozata indult, DÉRI Balázs szerkesztésével (*Monumenta Ritualia Hungarica*).

A Magyar Neolatin Egyesület nemzetközi elismertségét jól mutatja az a tény, hogy 2006 augusztusában a mi társaságunk rendezhette meg az IANLS nemzetközi kongresszusát a Magyar Tudományos Akadémián.⁷ A konferencia fő témája a latin nyelv nemzetek, etnikumok közötti közvetítő, összekötő szerepének az elemzése volt. Ebből az alkalomból jelent meg az a kézikönyv, mely először foglalja össze a magyarországi neolatin filológia történetét a humanizmustól kezdve napjainkig.⁸ A diszciplína fokozatos önállósodásának igényét Magyarországon is az a tény hívta életre, hogy a neolatin szövegemlékek kutatása kívül esett mind a klasszika-filológia, mind pedig a nemzeti irodalomtörténet-írás érdeklődési körén. Mára ugyan sokat változott ez az attitűd, ezt bizonyítja többek között a latin nyelvű műveket elemző számos tanulmány szerepeltetése a legújabb irodalomtörténeti kézikönyvben,⁹ azt a dilemmát azonban, hogy lehet-e valami úgy a magyar(országi) irodalomtörténet-írás szerves része, hogy latin nyelvű, az említett tanulmánykötet egyik recenzense ismét felvetette.¹⁰

Kialakultak tehát a magyarországi neolatin szövegek kutatására specializálódott tudományterület intézményi keretei, elindult a tudománytörténet feldolgozása is. A további szövegkiadások,¹¹ bibliográfiák és tanulmányok folyamatos megjelenetésén kívül a legfontosabb következő feladat a neolatin kutatások módszertanának, elméletének, céljainak az eddigieknél még pontosabb meghatározása lesz. A hagyományos akadémiai diszciplínák, így az irodalomtudomány átalakulásával párhuzamosan keresi helyét, céljait, módszereit a neolatin irodalomtudomány és filológia is. A legtöbb bírálat a neolatin stúdiumokat túlságosan is tág öndefiníciója miatt éri, hiszen a besorolás egyetlen kritériuma az, hogy 1300 után keletkezett latin nyelvű szöveg vizsgálatára irányuljon. Éppen ezért a tárgyalt tudományterület szükséges önreflexiójára, az elméleti kidolgozottság és tudatos koncepció hiányára az utóbbi időben több külföldi publikáció is felhívta a figyelmet.¹² Megoldásként kínálkoznak többek között az egyes műfajok feldolgozására

⁷ A konferencia kötete: *Acta conventus neo-Latini Budapestinensis – Proceedings of the Thirteenth International Congress of Neo-Latin Studies (Budapest, 2006)*, gen. ed. Rhoda SCHNUR, eds. Joaquin Pascual BAREA, Karl ENENKEL et al., Tempe AZ, ACMRS, 2010. A magyar résztvevők tanulmányai a következő kiadványokban is olvashatóak: *Varietas gentium – communis Latinitas*, szerk. SZÖRÉNYI László, LÁZÁR István Dávid, Szeged, 2008; *Classica – mediaevalia – neolatina*, II, ed. Ladislaus HAVAS, Emericus TEGYÉY, Debreceni, 2007.

⁸ *Companion to the History of the Neo-Latin Studies in Hungary*, ed. István BARTÓK, Bp., Universitas, 2005. A 18. század történetét részletesebben tárgyalta: TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *A magyarországi neolatin irodalom kutatása a 18. században*, ItK, 110(2006), 233–256.

⁹ *A magyar irodalom története, I, A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007.

¹⁰ BOJTÁR Endre, *Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): A magyar irodalom története*, 2000, 19(2007)/11, 59–60.

¹¹ A szövegkiadói elvekről érkeezett legutóbb KECSKEMÉTI Gábor, *A textológiai munka egyes problémáiról – az új textológiai elvek közrebecsátásakor*, It, 85(2004), 317–330; KULCSÁR Péter, *Humanista szövegek kiadásának lehetőségei és módszerei*, It, 86(2005), 149–161.

¹² Lásd többek között Heinz HOFMANN, *Neulateinische Literatur: Aufgaben und Perspektiven*, *Neulateinisches Jahrbuch*, 2(2000), 57–97; Hans HELANDER et al., *Neo-Latin Studies: Significance and Prospects*, *Symbolae Osloenses*, 76(2001), 5–102; Toon VAN HAL, *Towards Meta-Neo-Latin Studies? Impetus to Debate*

koncentráló kutatások,¹³ a neolatin nyelv történetének a vizsgálata, végül, de nem utolsósorban pedig az eszmetörténeti megközelítésmód, ami közös nevezőre hozhatja ezt a sokféle szöveget. Ezek a tudományelméleti diskurzusok hazánkban sem maradtak visszhang nélkül.

Mint ismeretes, az elmúlt időszakban több tanulmány is foglalkozott azzal, hogyan lehetne a modern irodalomelmélet módszereit a régi magyar irodalom vizsgálatában is hasznosítani, illetve mennyiben járulhat hozzá a kora újkori irodalomelmélet megismerése a mai irányzatok önreflexiójához.¹⁴ Az új megközelítésmódokat felvázoló „rég Magyaros” esettanulmányok nem egy esetben éppen latin nyelvű szövegekkel foglalkoznak, szinte önkéntelenül is reflektálva ezzel a neolatin stúdiumok körül zajló nemzetközi vitákra is. A programtanulmányokon kívül számos egyéb neolatin irodalomtörténeti írás jelent meg az utóbbi években, melyek szintén túlmutatnak a hagyományosabb filológiai eszközök alkalmazásán, illetve a latin nyelvismeret háttérbe szorulása miatt elfeledett szövegek pusztá ismertetésén és közreadásán.¹⁵

Ezen a módszertani önreflexión kívül a magyarországi neolatin szövegek feldolgozása során választ kell kapnunk a neolatin irodalom funkciójával kapcsolatban felmerülő egyik legizgalmasabb kérdésre is, vagyis arra, hogy milyen szerepet töltött be maga a latin nyelv egy adott mű létrejöttében, illetve mely esetekben tekinthető tudatosnak a latin médiumként történő felhasználása. A közép-európai országokban a lengyel és a horvát szakirodalomból hozhatunk példát az efféle megközelítésmódra. A horvát kutatásban Veljko Gortan ismertette, hogy a latin nyelv miként fejezte ki számukra a kötődést a „nyugati” – leginkább itáliai – kultúrához, továbbá azt is, hogy mennyiben jelentett az etnikailag sokszínű országon belül összekötő kapcsolatot az ország különböző részei-

on the Field of Neo-Latin Studies and Its Methodology, *Humanistica Lovaniensia*, 56(2007), 349–365. Érdeemes még megemlíteni ebben a kontextusban a néhány évvel ezelőtt alakult innsbrucki Ludwig Boltzmann Institut für Neulateinische Studien intézetet, mely projektorientált szemléletével hasonlóan az újszerű megközelítésmódokat és témafelvetéseket szorgalmazza: <http://neolatin.lbg.ac.at> (2012.10.21).

¹³ Hazai példaként hozhatjuk fel erre SZÖRÉNYI Lászlónak a magyarországi neolatin eposzt tárgyaló publikációját, lásd többek között *Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*, Bp., AmfipressZ Kiadó, 1993; *Philologica Hungarolatina: Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*, Bp., Kortárs, 2002.

¹⁴ Utalok itt többek között az ItK „*Mi, filológusok*” című tematikus számára: 107(2003)/6, benne főként: BENE Sándor, *Szövegaktus*, ItK, 107(2003), 628–702 és KECSKEMÉTI Gábor, *Recepció, szövegaktus és kommunikáció a régi magyar irodalomtörténetben (Kontextusok és intenciók)*, ItK, 107(2003), 703–728; illetve a Helikon *Régi az újban* című kötetére: 51(2005)/3. BENE Sándor a magyar politikai irodalom kutatási tervét felvázoló tanulmányában is több latin nyelvű szöveget érint: *Eszmetörténet és irodalomtörténet: A magyar politikai hagyomány kutatása*, BuKsz, 19(2007)/1, 50–64; KECSKEMÉTI Gábor pedig a retorikatörténet-irodalomtörténet viszonyának a kontextusában vizsgálja a neolatin szövegeket: „*A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás*”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas, 2007.

¹⁵ Ezek részletes elemzésére itt most nincs lehetőségünk, példaként említhetjük – a teljesség igénye nélkül – Balogh Piroska, Csehy Zoltán, Jankovits László, Kiss Farkas Gábor és Szentpéteri Márton munkáit. Oláh Szabolcs és Tóth Zsombor írásai is gyakran foglalkoznak neolatin szövegekkel.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 1. szám

ben élő horvátok között.¹⁶ A téma feldolgozása lengyel részről is megtörtént már, a Jerzy Axer által szerkesztett *Latin as the Language of Elites* című kötet esettanulmányokon keresztül mutatja be a lengyel irodalom és a latin nyelv viszonyát, Lengyelország közvetítő szerepét a „Slavia Latina” és a „Slavia Orthodoxia” között, kitérve a litván, ukrán helyzetre is.¹⁷

Annak a megválaszolása, hogy milyen csoportokat és irányzatokat képviselt a nemzeti nyelvű irodalom mellett a latin nyelvű irodalom, milyen hatást gyakorolt továbbá latin nyelvű irodalmunk a nemzetire, különösen aktuális Magyarországon, ahol az irodalom kétnyelvűsége mellett 1844-ig a latin volt a hivatalos nyelv, s a 19. század elejéig a latin volt az oktatás nyelve is.¹⁸

Békés Enikő

¹⁶ Veljko GORTAN, Vladimir VRATOVIĆ, *The Basic Characteristics of Croatian Latinity*, *Humanistica Lovaniensia*, 20(1971), 37–68.

¹⁷ Warsaw, OBTA, 2004; lásd még UŐ, *Latin as the Language of the Elites*, *Camoenae Hungaricae*, 2(2005), 143–148. A latin nyelvű forrásoknak a közép-kelet-európai országok identitástudatában betöltött szerepét elemezte UŐ, *Central-Eastern Europe = A Companion to the Classical Tradition*, ed. Craig W. KALLENLORF, Blackwell Publishing, 2007, 132–155.

¹⁸ A kérdést ilyen szempontból eddig elsősorban SZÖRÉNYI László kutatásai járták körül, lásd többek között: *Philologica Hungarolatina...*, i. m., különös tekintettel *A magyarországi neolatin irodalom jelentősége* (5–14), illetve *A neolatin irodalom utolsó másfél évszázada* (186–195) című fejezetekre. A 19. századi, nyelvhasználattal kapcsolatos vitákat elemzik Ajkay Alinka írásai is.